

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg L

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2005

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...- Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek L-2005/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2005 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Océ Business Services | Unigraphic, Universiteit Maastricht

Drukwerk: Océ Business Services | Unigraphic, Universiteit Maastricht

Inhoud

Ad Knotter Ten geleide	3
Georges Linssen Dr. Rudolf Philips 80 jaar	5
Bibliografie van dr. Rudolf Philips Een overzicht van zijn geschriften, manuscripten en publicaties (1954-2003)	29
J.C.G.M. Jansen De Limburgse Sociale Studieweken. Denken over kerk en samenleving tussen 1925 en 1984	39
Wim Mes De aardewerkfabriek van Frederik Regout, 1891-1896	67
H.F.J.M. van den Eerenbeemt Een economische duizendpoot: P.J. Berger te Venlo in de negentiende eeuw	87
Thijs van Vugt Het 'mensenpakhuis van de Sphinx' Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in 1904-1905	101
Paul Arnold Laura en Julia. Een kleine geschiedenis van de Naamloze Vennootschap Laura en Vereeniging	139
Wim Derks De arbeidsmarkt in Limburg 1960-2005: is de sluiting van de mijnen verwerkt?	173
Sophie Bouwens Werk in de marge? Grensarbeid vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de Euregio Maas-Rijn, 1960-2000	197
Over de auteurs	217
Fotokatern m.m.v. Antoine Jacobs, Bart Wiekart en Herman Wijenberg (foto's) Miskende schoonheid. Aspecten van 60 jaar kerkenbouw in Limburg	219
Jaarverslag 2004	231

Ten geleide

Op 4 mei 2005 werd dr. J.F.R. Philips 80 jaar oud. Ruud Philips was van 1954 tot 1979 directeur van het SHCL en heeft als zodanig een pioniersrol vervuld bij de opbouw van het SHCL als documentatie- en onderzoekcentrum op het gebied van de regionale sociale en economische geschiedenis. Tot zijn grootste verdiensten als directeur reken ik de uitbouw van het SHCL tot wetenschappelijk onderzoeksinstituut met een sterke grensoverschrijdende oriëntatie. In de jaren 1960 zocht en vond hij aansluiting bij de academische geschiedschrijving in Nederland, Duitsland en België, waardoor het SHCL ging functioneren als onderdeel van de nationale en internationale wetenschappelijke infrastructuur. Hij was mede-initiatiefnemer van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* en de reeks Maaslandse Monografieën. Met deze activiteiten heeft hij de basis gelegd voor de erkenning van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg als wetenschappelijk instituut door de Universiteit Maastricht in een latere fase.

Na zijn opvolging (in 1979) als directeur door mijn voorganger, prof. Jansen, kon hij zich veel meer gaan toeleggen op eigen wetenschappelijk onderzoek. Dat resulteerde in 1980 in een proefschrift, getiteld *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940*, en vele andere publicaties.

Het SHCL wil zijn erkentelijkheid voor het belangrijke werk van dr. Philips als oud-directeur en onderzoeker ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag tot uitdrukking brengen door een deel van dit jaarboek te bestemmen voor publicaties te zijner ere van de hand van zijn vrienden en oud-collega's prof. dr. J.C.G.M. Jansen (zijn opvolger als directeur van het SHCL), prof. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (zijn promotor) en Wim Mes (oud-archivaris van het SHCL). Zij worden voorafgegaan door een overzicht van leven en werk door de ere-voorzitter van het SHCL, tevens studiegenoot, dr. Georges Linssen, en de bibliografie van Philips' geschriften, manuscripten en publicaties. Daarnaast brengt het SHCL in 2005 als aparte publicatie de inventaris uit van de omvangrijke collectie onderzoeksmateriaal die Philips in zijn werkzame leven heeft bijeengebracht. Daarin zijn ook verschillende niet-gepubliceerde onderzoeksverslagen en beschouwingen van zijn hand te vinden.

De overige artikelen in dit jaarboek hebben uiteenlopende sociaal-historische onderwerpen. Thijs van Vugt doet verslag van zijn diepgravende onderzoek naar de bewoners van het Maastrichtse Boschstraatkwartier-Oost omstreeks 1900. Deze buurt, gelegen vlak achter het gebouw van het SHCL en daarom goed bekend bij medewerkers en regelmatige bezoekers, was een arbeidersbuurt, waaruit met name de nabijgelegen Sphixfabriek veel werknemers rekruteerde. Van Vugt analyseert het demografisch gedrag, de sociale verhoudingen en de beroepssamenstelling in de buurt in 1904/05 aan de hand van uit diverse bronnen verzamelde gegevens van de bewoners.

De voltooiing (in 2002) van de inventaris van het bij het SHCL berustende archief van het mijnbedrijf Laura en Vereeniging, was voor onderzoekmedewerker Paul Arnold aanleiding in het archief te duiken en een aantal belangrijke ontwikkelingen in de geschiedenis van het bedrijf nader te belichten. Over de particuliere mijnen was tot nu naar verhouding weinig geschreven. Door Arnolds brede aanpak behelst zijn verhaal meer dan alleen de geschiedenis van dit specifieke bedrijf.

Wim Derks en Sophie Bouwens geven een historisch perspectief op actuele ontwikkelingen op de Limburgse arbeidsmarkt. Wim Derks, als medewerker van het ETIL jarenlang verantwoordelijk voor de arbeidsmarktstatistiek, analyseert lange-termijnontwikkelingen sinds 1960 in onder meer de bevolkingsontwikkeling, de omvang van de werkloosheid, de samenstelling van de beroepsbevolking en de arbeidsongeschiktheid, vanuit de centrale vraag hoe lang de effecten van de mijnsluitingen hebben doorgewerkt. Sophie Bouwens interpreteert de historische variaties in de omvang van de grenspendel op Duitsland sinds 1960 vanuit een sociaal, economisch, en cultureel perspectief.

Het jaarboek wordt afgesloten met een fotokatern over na de oorlog gebouwde kerken in Limburg. Het werd samengesteld door Antoine Jacobs en Bart Wiekart, die deze kerken in opdracht van de Provincie Limburg inventariseerden en onderzoek deden naar hun bouwgeschiedenis.

Ad Knotter

Georges Linssen

Dr. Rudolf Philips 80 jaar

Het bereiken van de leeftijd van 80 jaar door dr. Rudolf Philips was voor het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) aanleiding om een inventaris van de collectie-Philips te doen verschijnen.¹ De gedachte ten grondslag aan dit initiatief ligt voor insiders die kennis hebben van zijn werk voor de hand. Maar de bescheiden aard van de tachtigjarige kennend blijft er voldoende ruimte over om aan zijn leven en streven bij deze gelegenheid aandacht te schenken.² Een enkel voorbeeld van die bescheidenheid, met meerdere aan te vullen, is het 231 pagina's tellende gedenkboek *50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg*, in 1960 verschenen bij gelegenheid van het halve eeuwfeest van het Limburgse Groene Kruis. De naam van de auteur moet men zoeken in de tweede alinea van het colofon ergens achter in het boek.³

Jeugdijaren

Johannes Franciscus Rudolfus Philips werd geboren te Valkenburg aan de Geul op zondag 4 mei 1925 als kind van het echtpaar Philips-Hoen. Door zijn omgeving werd hij Ruud genoemd, zelf prefereerde hij als auteur doorgaans de voor naam Rudolf.⁴ Zijn vader, Johannes Hubertus Philips (1890-1970) vormde - na het overlijden van directeur F. (Frans) Smeets in 1932 - samen met P.C. Chambille tot 1956 de directie van Bierbrouwerij De Leeuw te Valkenburg.

Zijn middelbare studies voltooide hij te Rolduc.⁵ Daar bezocht hij eerst het gymnasium tot en met de vierde klas. In het schooljaar 1942/1943 schakelde hij over naar de Hogere Burgerschool/HBS-A, waar hij in 1944 het eindexamen behaalde. Het was geschiedenisleraar dr. P.H.J.M. Geurts die de interesse voor historie bij hem aanwakkerde. De combinatie van beide opleidingen zou een nuttige basis vormen voor zijn verdere studie en onderzoek.

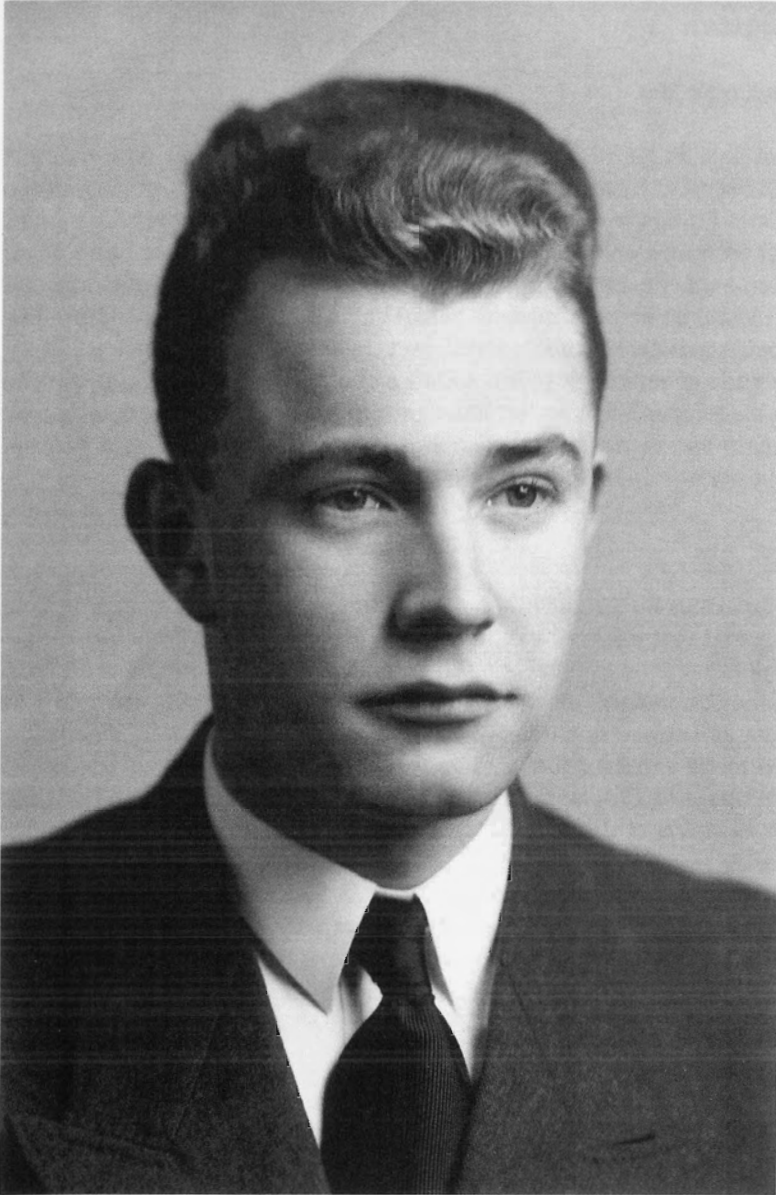
¹ Van de inventaris van de collectie dr. Rudolf Philips werd in deze bijdrage dankbaar gebruik gemaakt, evenals van de *Bibliografie dr. Rudolf Philips* (Maastricht 2004). De medewerkers van het SHCL ben ik zeer erkentelijk, in het bijzonder drs. J. van Hall, mevrouw A.M.Th. Peeters en L.C.C.M. Royakkers; voorts drs. L.J.C. Horbach te Roermond.

² Bij familienamen behorende voorletters en titulatuur worden slechts bij eerste vermelding genoemd.

³ *50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg, 1910-1960*, tegenover 228, Colofon, tweede alinea.

⁴ In het *Tilburgs Studenten Weekblad Viking*, jrg. 16, nr. 16, 4 februari 1950 staat Philips bij de redactie opgenomen met Rud als voornaam.

⁵ Informatie verstrekt door L.C.C.M. Royakkers (SHCL). De gegevens zijn afkomstig uit de Jaarboeken van Rolduc. HBS-A is de in 1937 ingestelde literair-economische richting, toegang gevend tot studie aan een economische faculteit of hogeschool. Dr. P. Geurts was sinds 1931 verbonden aan Rolduc. In oktober 1944 kwam hij bij een bombardement om het leven.

De Tweede Wereldoorlog heeft Philips bewust meegemaakt en zeker de bevrijdingsperikelen. Dat blijkt overduidelijk uit *Een verkenning van het sociaal-politieke landschap in Zuid-Limburg in de bevrijdingstijd (1944-45)*. Hij beschrijft daarin de periode van een nieuwe dageraad vol beloften voor de toekomst enerzijds en van het stuklopen van mooie dromen op de barre realiteit anderzijds. Philips analyseerde ruim 50 jaar later de markante facetten van die overgang van bezetting en illegaliteit naar een nieuwe maatschappelijke realiteit.

Studie in Tilburg

Philips schreef zich in voor het studiejaar 1944-1945 aan de Universiteit van Tilburg, toen nog Katholieke Economische Hogeschool geheten, een qua studentental - iets meer dan 600 - nog bescheiden academisch onderwijsinstituut.⁶ De hoogleraren die hem wetenschappelijk vormden waren onder meer: voor algemene leer en geschiedenis der economie mgr. dr. M.J.H. Cobbenhagen, voor logica, ethica en sociologie mag. dr. F.A. Weve OP, voor sociale wetgeving en sociale politiek dr. F.J.H.M. van der Ven en voor positieve en beschrijvende sociologie dr. W.R. Heere. De geschiedeniscolleges werden gegeven door mgr.dr. Th.J.A.J. Goossens, dr. M. de Haas en dr. L.G.J. Verberne.⁷

Philips werd in november 1945 geïnaugureerd als lid van het Tilburgs Studentencorps Sint Olof. Later werd hij lid van een club van vrienden die zich in maart 1946 verenigde onder de naam Iduna. Het was een doorgaans vrolijk en opgewekt gezelschap. Serieus waren ze evenzeer. De meesten studeerden af en kwamen goed aan de slag. Het dispuut, dat hij zijn levenlang trouw bleef, mocht meerdere Limburgers tot zijn leden rekenen, zoals de gebroeders drs. J.J.M. (Jozef) en drs. J.J.G. (Jan) Schreurs, die nog ter sprake komen. Binnen het studentencorps was Philips eveneens actief, meer in het bijzonder als redacteur en hoofdredacteur van het *Tilburgs Studenten Weekblad Viking*, dat ook als mededelingenblad van de hogeschool fungeerde.⁸

Ongetwijfeld denkt Philips nog steeds met genoegen en misschien ook enige heimwee aan die mooie studententijd terug. Dat ligt waarschijnlijk mede aan de omstandigheid dat hij in die periode kennis maakte met zijn toekomstige echtgenote J.W.H.C. (Annie) Jansen, waar hij inmiddels meer dan een halve eeuw mee getrouwd is. Zij schonk hem vier kinderen, dochter Ineke en drie zonen Hans, Paul en Max. Zijn zoons, met ieder vier doopnamen, kregen als extra beschermheilige drie Maastrichtse bisschoppen mee, respectievelijk Servatius, Lambertus en Monulphus. Het is tekenend voor Philips' betrokkenheid met de stad. Max kreeg er bovendien nog de naam van corpsheilige Olof bij.

Philips legde zijn doctoraal examen in de economisch-sociologische studierichting af op 2 juni 1953. Hij bleef zich zeer verbonden voelen met de Tilburgse Hogeschoolgemeenschap van professoren, studenten en afgestudeerden, zoals die vooral dankzij zijn inspirerende, uit Gulpen afkomstige

⁶ Hans Bornewasser, *Katholieke Hogeschool, deel I, 1927-1954, Economie-Ethiek-Maatschappij* (Baarn 1978) 203, 206 en 208; W.M. Hermans, 'Kroniek over de jaren 1939 tot 1948', in: *Kroniek van het Tilburgs studentencorps "Sint Olof", 1927-1953* (Tilburg 1953) 85-87. In de Jaarboekjes van het Tilburgs Studentencorps staat als formeel begin van Philips' studie opgegeven 1944. Valkenburg werd bevrijd op zaterdag 16 september 1944, Tilburg op vrijdag 27 oktober 1944. De eerste tentamens werden afgenomen in december 1944. Op dinsdag 1 mei 1945 gingen volgens een bescheiden rooster te Tilburg de colleges weer van start. Voor dat beperkte studiejaar 1944-1945 werd overigens het volle collegegeld van 325 gulden gevraagd.

⁷ Bornewasser, *Katholieke Hogeschool*, 294-296. Philips noemt in het Voorwoord bij zijn proefschrift de namen in deze, niet-alfabetische volgorde.

⁸ Het eerste *Viking*-nummer kwam uit op 25 maart 1933.

Rudolf Philips wordt bij het slagen voor zijn doctoraal examen op 2 juni 1953 gefeliciteerd door dispuutgenoot Rinus Peijnenburg (1928-1979), toen nog niet afgestudeerd en later minister van Wetenschapsbeleid in het kabinet Van Agt I. In het midden Annie Philips, na vijftig jaren nog steeds zijn echtgenote.

leermeester Cobbenhagen, gestalte kreeg.⁹ Dat blijkt uit diverse publicaties. In 1959 verscheen van zijn hand *25 Jaar TAEK, Gedenkboek Tilburgse Academische Economische Kring, uitgegeven bij gelegenheid van het V^{de} lustrum*. Samen met drs. F.L.M. (Frans) van der Meer schreef hij daarna het gedenkboek *Een gouden TAEK, 1934-1984, crisis en wederopbloei van de Tilburgse organisaties van afgestudeerden sinds 1959*.¹⁰ Hij onderhield contacten met vele Tilburgse alumni. Het zal geen bevreemding wekken dat hij ook enige jaren, van 1959 tot 1963, deel uitmaakte van het landelijk TAEK-bestuur en ook actief was in het Zuid-Limburgse TAEK-gebeuren. In 1992 was hij voorzitter van de lustrumcommissie die de viering van het vijftigjarig bestaan van de TAEK-departement Zuid-Limburg organiseerde en te Einruhr/Simmerath in de Eiffel gedurende twee dagen dat jubileum luisterrijk vierde.¹¹ Hij schreef er bovendien nog een boekje over.

Ook als SHCL-directeur bleef hij contact houden met zijn Alma Mater onder meer met zijn inspiratoren op historisch gebied zoals prof. dr. H.J.F.M. (Harry) van den Eerenbeemt. De laatste zou zijn promotor worden. Philips verdedigde op 12 juni 1980 te Tilburg de dissertatie *Gezondheidszorg in Limburg, groei en*

⁹ Voor meer informatie M.J.H. Cobbenhagen, *De Tilburgse Hogeschoolgemeenschap* (Tilburg 1945), een bundeling van opstellen en voordrachten, gepubliceerd en uitgesproken tussen 1927 en 1943.

¹⁰ In dit verband is het vermeldenswaard dat Philips in de bij zijn proefschrift gevoegde stellingen de een na laatste wijdde aan de in 1979 tot zijn spijt opgeheven TAEK. Met afzonderlijke TAEK-kringen werd al begonnen in 1937; sommige, zoals in Zuid-Limburg, zetten hun activiteiten na 1979 op eigen wieken voort.

¹¹ Leden van de lustrumcommissie waren DSM-vennootschapssecretaris drs. E.M. (Eus) Akkerman en drs. J.J.M.(Jozef) Schreurs.

Op 12 juni 1980 promoveerde dr. Rudolf Philips aan de Katholieke Hogeschool Tilburg. Drs. Jozef Schreurs en SHCL-oprichter pater dr. Remigius Dieteren fungeerden als zijn paranimfen.
Fotocollectie SHCL.

acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen, 1850-1940. Als paranimfen fungeerden zijn vertrouwde mentor, SHCL-oprichter dr. Pieter Joseph Dieteren (1915-1995), beter bekend als pater Remigius en Campinadirecteur Jozef Schreurs, die zijn een jaar eerder overleden jongere broer Jan, aan wie Philips zijn proefschrift opdroeg, verving. In het voorwoord van zijn proefschrift memoreerde Philips de eerste aansporingen tot onderzoek op het terrein van de volksgezondheid te hebben ontvangen van Limburgse Groene Kruis-directeur J. Bremmers en mr.dr. Th.W.F. (Theo) Speetjens (1894-1977).

De dissertatie betrof een complexe en moeilijk grijpbare materie, waar hij op bewezen deskundigheid kon bogen. Hij wist met vakmanschap uit vele kleine steentjes, die men kan terug vinden in honderden voetnoten, een fraai mozaïek te construeren. Het was een proefschrift, aldus de promotor in zijn laudatio, dat qua type onderzoek ook van landelijke betekenis was.¹²

De 48 doctores uit de school van Van den Eerenbeemt zijn al 35 jaar verenigd in de Tilburg Eerenbeemt Kring (TEK), een academisch gezelschap, waarvan Philips na zijn promotie actief deel ging uitmaken.¹³ Zo hield hij in 1996 een inleiding tijdens een tweedaags TEK-congres, gehouden in de Belgische Landcommanderij Alden Biesen te Bilzen onder de titel *Verloren Jaren? Noord-Brabant in een overgangstijd, 1795-1870*.

¹² H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Laudationes, uitgesproken door promotor prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt bij gelegenheid van 48 promoties* (Tilburg 2001) 70.

¹³ De TEK ontstond uit de behoefte om na het behalen van de doctorstitel door te gaan met historisch onderzoek. Uit de groep zijn inmiddels honderden artikelen en tientallen boeken voortgekomen. *TEK-papers*, dl. I (Tilburg 1993) [Reeks lezingen onder redactie van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt] 1.

Directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL)

Pioniersjaren

Zijn loopbaan als directeur van het in 1949 opgerichte SHCL begon op 1 maart 1954, daags na het vertrek van voorganger en vriend drs. K.J. (Jan) Cornips (1921-1987). Die zal hem ongetwijfeld goed over zijn toekomst voorgelicht hebben: hard werken, zuinig zijn en vooral idealist blijven. Dat ideaal was om van de zo rijk geschakeerde Limburgse samenleving de voornaamste sporen te bewaren en voor onderzoek toegankelijk te maken. Philips, overtuigd van het belang van regionale sociaal-economische geschiedschrijving, begon zijn werk in het binnenstadspand Kapoenstraat 12, nabij het Vrijthof. Na de in 1952 door Cornips verlaten kamers in het De Stuers-gebouw, Kruisherengang 12 was deze behuizing een flinke vooruitgang. Primitief en moeizaam werken, dat bleef het wel.

Het SHCL telde in die pionierstijd twee vaste medewerkers, de directeur en een assistent, tot 1964 J. (Johan) Wachelder, een gepensioneerd landbouwleraar.¹⁴ Voorts was er de loyale steun van de welhaast immer beschikbare pater Remigius, een markant en sociaal bewogen, wetenschappelijk geschoold priester, tot zijn laatste levensdagen het Franciscaans habijt dragend. Verder moest Philips het doen met een tiental werkloos geraakte, doorgaans goed gemotiveerde, hoofdarbeiders, die via diverse regelingen konden worden ingezet. Philips' opdracht was in de praktijk duizendpotig van aard.

Het bureau diende effectief te functioneren, hetgeen bij het ongewisse en ten opzichte van de taakstelling in aantal te kort schietende personeelsbestand lang niet gemakkelijk was. Stagiaires en vrijwilligers moesten vaak soelaas bieden. Naast kennis van zaken was improvisatietalent een welkome, zo niet onontbeerlijke eigenschap. De steeds minder adequate huisvesting was een voorwerp van voortdurende zorg. Philips lanceerde plannen voor gezamenlijke huisvesting bij Stadsarchief en Gemeentebibliotheek. Vele vliegers werden daartoe opgelaten. Geen bleef vliegen.

Dan het eigenlijke werk. Allereerst verzamelen en ordenen van archieven. Het opsporen en verzamelen gebeurde op ad-hoc basis onder meer via tijdrovende condoléancebezoeken bij familieleden van personen waarvan vermoed werd dat zij belangrijke documenten hadden nagelaten. Van het tijdrovende ordenen en beschrijven kwam in die periode, mede bij gebrek aan een vakkundig archivaris, weinig terecht. Voorts een bibliotheek opzetten, uitbreiden en toegankelijk houden. Kwantitatief liep dat voorspoedig. Het stellen van prioriteiten binnen dat geheel bleek echter verre van gemakkelijk, het systematiseren bovendien zeer kostengevoelig.

Bijna alle problemen vloeiden samen in een nijpende financiële problematiek, de steeds weer dreigende strop om de nek. Het slijk der aarde bleef voor Philips een grote zorg, ook al kwam er steun van de provincie Limburg, de stad Maastricht, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en particulieren. Het

¹⁴ De in 1973 overleden heer Wachelder fungeerde vele jaren als chef de bureau, belast met de dagelijkse SHCL-werkzaamheden.

echt royale mecenaat, dat een waardevol initiatief de benodigde financiële ruimte onbeknibbeld verschaft, was ook toen in Limburg slechts mondjesmaat aanwezig. De waarderende schouderklopjes waren verheugend en stimulerend, maar losten de urgente kasproblemen niet op. Waar men geld ontving moest er vaker een gedenkboek voor terugkomen. Weinig geld en veel plichtsbetrachting hielden het SHCL in de vaart.

Daar voegden zich voor Philips het wetenschappelijk bezig zijn door middel van publicaties vanzelfsprekend bij. Zowel zijn bijdragen aan de Jaarboeken als vele andere publicaties getuigen ervan. Wegens het ontbreken van een universitair arbeidskader zocht de zich in zijn werk geïsoleerd voelende Philips contacten met andere gelijksoortige instituten zoals het Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis (IISG) te Amsterdam en het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA) in Den Haag, waarvan hij van 1982 tot 1990 lid van de Raad van Advies was.¹⁵ Ook zocht hij steun bij hooggeleerde inspirators zoals dr. I.J. Brugmans, dr. W. Jappe Alberts, dr. B.H. Slicher van Bath, dr. Th.L.M. Thurlings, dr. L.G.J. Verberne en dr. A. Deblaere. De laatste nodigde hij uit als feestspreker bij de viering van het eerste SHCL-lustrum op 8 oktober 1954. De bijeenkomst ging gepaard met een expositie, via maquettes, statistieken en grafische voortellingen een beeld gevend van de SHCL-doelstelling en de reeds bereikte resultaten.

Relevante initiatieven

Kort na zijn aantreden startte Philips samen met pater Remigius de uitgave van een *Jaarboek*, de nog steeds lopende reeks *Studies over de sociaal-economisch geschiedenis van Limburg*, waarvan hij tot 1978 redacteur - en tevens secretaris - bleef.¹⁶ Het bescheiden, 72 pagina's tellende eerste *Jaarboek*, vooral bedoeld ter versterking van de band met de ruim 70 begunstigers en contribuanten, verscheen in 1955. De eerste uitgave in boekdruk, de volgende, omdat het goedkoper moest, in offset.

Op 7 januari 1956 begon Philips met een eenvoudig uitgevoerd, veertiendaagse documentatieblad, getypt op A-4 formaat, uit te brengen genaamd *Spiegel van Limburg*.¹⁷ Uit diverse bronnen selecteerde hij belangrijke gebeurtenissen op sociaal en economisch gebied. Het blad bevatte vaste onderdelen zoals Agrarische economie, Industrie en Nijverheid en Woningbouw. Ultimo 1962 kwam de laatste *Spiegel* uit. Gebrek aan mankracht en te geringe uitbreiding van het aantal abonnementen noopten tot stoppen. Toch was het broodnodig zich naar buiten toe goed te blijven profileren, liefst zonder zich in de schulden

¹⁵ Het NEHA, zich toeleggend op de zorg voor bedrijfsarchieven, werd opgericht in 1914, het IISG specialiseerde zich sinds zijn oprichting in 1935 in het socialistisch erfgoed.

¹⁶ De *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, tevens *Jaarboek* van het SHCL worden in het vervolg kortweg als *Jaarboek* aangeduid. De eerste uitgave werd uitgevoerd bij Drukkerij Rob. Wynans te Maastricht.

¹⁷ De naam *Spiegel van Limburg* werd reeds eerder gebruikt voor een verzameling opstellen in 1950 verschenen bij Uitgeverij De Koepel, Nijmegen / Antwerpen.

te steken. In feite stond men op een tweesprong: doorgaan of niet.¹⁸ De impasse werd doorbroken. Wat betreft het *Jaarboek* uitte zich dit door een beter verzorgde uitgave. Voor Philips moet het een mooie dag zijn geweest toen in 1965 deel tien typografisch veel fraaier en verlucht met foto's kon worden uitgebracht. De nog jonge Limburgse vlag pronkte op de omslag. Het was een kleurrijk jasje dat pas bij de eeuwwisseling versleten werd geacht. De serie is inmiddels een 50 delen tellende Limburgse goudmijn waar geen historicus meer omheen kan.

Die wijziging van presentatie had ook te maken met de verbetering van de financiële grondslag van het SHCL in 1964, dank zij Rijk en Provincie. Maar daarmee was een zorgeloze toekomst allerminst verzekerd. Een kwart van het budget, niet gering, diende men zelf via het werven van meer begunstigers en contribuanten bij elkaar te sprokkelen. Het moet voor Philips een hele klus geweest zijn beide voor elkaar te krijgen. Maar men kon nu wel op bredere leest verder.

Zodoende kon ook in datzelfde jaar de samenwerking met het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) worden geïntensiveerd, uitmondend in de gezamenlijke uitgave van de *Maaslandse Monografieën* ondergebracht in een gelijknamige stichting. Op Philips rustten in het bijzonder voorbereiding en uitvoering van publicatieplannen. Het werd een succes. In de gewone, tot op heden doorlopende serie zijn inmiddels 66 delen verschenen, inclusief zijn dissertatie. Philips fungeerde tot 1986 als secretaris van zowel bestuur als redactie. In die kwaliteit schreef hij in 1968, mede met het oog op de door het SHCL niet meer adequaat te berappen werkzaamheden, de *Nota omtrent de wenselijkheid van een coördinerend wetenschappelijk instituut in Limburg*. In verband met de plannen tot uitbreiding van het werkterrein der stichting besprak Philips de mogelijkheid om de beschikking te hebben over een coördinerend wetenschappelijk bureau of para-academisch instituut, een uitvoerende organisatie die de voorbereiding op de verschillende terreinen van wetenschap zou kunnen voorbereiden, begeleiden en entameren. Ook werd gedacht aan de uitgave van een Limburgse encyclopedie.¹⁹

Dienstverlening in de steigers

De dienstverlenende taak, die tegen het einde der jaren vijftig steeds meer aan belang won, onderging in 1964 uitbreiding, mede dank zij verbeteringen in het documentatiesysteem. De vaste bureaubezetting steeg tot vier personen. Inmiddels kon het SHCL dank zij medewerking van de gemeente Maastricht in 1962 verhuizen naar een, vooral in de hoogte, ruimer pand Onze Lieve

¹⁸ Remigius Dieteren, *Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg op de tweesprong* (Maastricht 1962). Pater Remigius ontving in 1973 de Zilveren Anjer van het Prins Bernhardfonds wegens zijn verdiensten voor de oprichting en instandhouding van het SHCL.

¹⁹ Een voorbeeld was de in 1938 gestichte Fryske Akademy, een werkgemeenschap ter bestudering van het Friese volk en zijn cultuur. De Stichting Wetenschappelijk Onderwijs Limburg (SWOL) werd ook in de gedachtegang betrokken. Met de uitgave van een tweedelige encyclopedie was Groningen in 1954-1955 voorgegaan. Friesland kwam ermee in 1958 (aangevuld in 1975). Het voorbeeld werd driedelig gevolgd door Zeeland in 1982-1984 en met vier kloeke delen door Noord-Brabant in 1985-1986.

Vrouweplein 4, hetgeen bij gebrek aan lift wel een goede fysieke conditie der bewoners vereiste.

Archief

De voorname archieftaak kwam in 1960 voor het eerst naar buiten duidelijker in beeld door het publiceren van een overzicht van de toen ruim 60 aanwezige dossiers. Het nog weinig geordende archief, in 1967 uitgegroeid tot rond 150 meter, kreeg door de mijnsluitingen en daarmee verbonden organisaties en instellingen een toevloed van nieuw materiaal te verwerken. Bij Philips' vertrek besloeg het archiefmateriaal 750 strekkende meter.²⁰ Vanaf 1972 kreeg de archieftaak ook naar buiten toe meer accent. Dat gebeurde door in het *Jaarboek* een rubriek Overzicht Documentalia te openen, waarin aandacht werd besteed aan belangrijke aanwinsten.

Het jubileumjaar 1974 greep Philips aan voor het opstellen van een retrospectie en toekomstverwachting. Hij opende zijn betoog met een statement van Friedrich Nietzsche, dat deze 100 jaar eerder neerschreef in *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*: 'Wir brauchen Geschichte, denn die Vergangenheit strömt in hundert Wellen in uns fort'. Nietzsche betoogde dat historische kennis slechts waardevol is wanneer deze een positief effect heeft op inhoud en manier leven. Dat hield voor Philips in dat boeken en bronnen niet allen verzameld en gearchiveerd, maar ook bestudeerd dienden te worden, zowel voor zuiver wetenschappelijke als andere doeleinden.

Bibliotheek

Belangrijke schenkingen, afkomstig uit geheel Limburg, maar ook daarbuiten, bevorderden de gestage groei van een unieke verzameling bibliotheekgoed, in 1960 een aantal van 13.000 nummers en 16.000 delen omvattend. Over een hoognodige lees- en studiezaal beschikte Philips nog niet. Verbetering kwam pas na de verhuizing in 1962 toen voor het groeiend aantal informatiezoekers een studievertek ter beschikking kwam waar men ongestoord de cartotheek kon raadplegen en documentatiemateriaal bestuderen.

Buitendeurse activiteiten

Wil men grondig onderzoek over Limburgse onderwerpen plegen dan bevindt men zich al rap buiten 's lands rijksgrenzen. Enige taalvaardigheid van Frans en Duits komt dan zeer te pas. Zo ook bij Philips. Hij werkte onder meer in het Centre Historique des Archives Nationales te Parijs, het Algemeen Rijksarchief te Brussel, het Nordrhein-Westfälisches Hauptstatsarchiv te Düsseldorf, het Stadtarchiv te Aken. Ook congresbezoek behoorde tot de noodzakelijke bezigheden, zoals bijvoorbeeld het congres over *Arbeiter am Rhein und Ruhr* van het *Institut für geschichtliche Landeskunde* te Bonn. Het industrieel erfgoed, waarover straks meer, bracht hem eveneens buitengaats. Vele lezingen, die steeds geruime

²⁰ De in 1973 in dienst getreden archivaris drs. Th.P.M. Huijs vervaardigde een gedetailleerd overzicht van de inhoud van de SHCL-archiefbewaarplaats, bevattend niet-overheidsdocumenten vanaf ongeveer 1850.

voorbereidingstijd vergden, leidden Philips als een soort van wandelleraar naar vele plaatsen en uithoeken in Limburg en soms daarbuiten. Het was bovendien late avondwerk. Zijn werkdag was doorgaans ruimschoots gevuld.

Daarnaast onderhield hij contacten met de maatschappelijke, financiële en wetenschappelijke wereld. In april 1958 trad hij toe tot het bestuur van Diocesane Grepatrieerdzorg Limburg, zich bezighoudend naar Nederland uitgewekenen na het onafhankelijk worden van Nederlands Oost-Indië. Hij zag zich echter genoodzaakt zijn functie in oktober 1960 neer te leggen.²¹ Ook was hij plaatsvervangend agent van de Nederlandsche Bank te Maastricht van 1965 tot 1974. Van 1972 tot 1977 fungeerde hij als penningmeester van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG).

Naar de Boschstraat en met pensioen

De verhuizing in 1974 naar het pand Boschstraat 73 was de derde in Philips' directieperiode. Het SHCL werd mede dankzij de medewerking van de Stichting Elisabeth Strouven en de Provincie Limburg, eigenaar van dit complex met daaraan toegevoegd nog een kapel, voordien toebehorend aan de Zusters van het Arme Kind Jezus. In 1984 kwam er nog een bedehuis, de middeleeuwse St. Andriëskapel, ingericht als archiefdepot bij.

Philips ging op 16 februari 1979 met pensioen. Tijdens een druk bezochte receptie werd hem van vele kanten lof toegezwaaid voor de wijze waarop hij onder zeer moeilijke omstandigheden het instituut beheerde. Landelijke erkenning voor zijn verdiensten voor de Limburgse cultuur volgde datzelfde jaar met de benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Zijn pensioen betekende geen afscheid van het SHCL, eerder een nieuwe start als onderzoeker en publicist. Hij kreeg een eigen kamer ter beschikking kreeg om zijn werk - belangeloos - te verrichten. Uit zijn bibliografie blijkt dat het een vruchtbare periode was.

Onderzoek en geschriften

Inleidende opmerkingen

Beziet men zijn vele tientallen nummers bevattende, chronologisch opgestelde bibliografie over de periode 1956-2004, dan constateert men dat Philips gedurende een halve eeuw over een waaier van onderwerpen bijna elk jaar een of meerdere manuscripten het licht deed zien. Daarvan werd het overgrote deel in een diversiteit van media gepubliceerd. Dat getuigt van liefde voor zijn werk, een voortdurende interesse en een breed blikveld.

In zijn historische opvattingen werd hij ongetwijfeld beïnvloed door wat hij te Rolduc en Tilburg opstak. Maar de school van de *Annales* met tijdens de jaren vijftig geleerden als dr. F. (Fernand) Braudel voorop deed dat wel in het bijzonder. Braudel ontleende zijn opvatting over de historische tijd volgens Philips - stelling 12 bij zijn proefschrift - oorspronkelijk aan de dieptesociologie van

²¹ Jaarverslag 1958 van de Diocesane Grepatrieerdzorg Limburg, 10; Jaarverslag 1960, 5.

dr. G. (Georges) Gurvitch, maar in uitwerking onderscheidde Braudel zich zó specifiek van Gurvitch, dat beider concepten wezenlijk verschilden.²²

Enkele uitzonderingen daar gelaten, zoals vooral de boekbesprekingen, spelen zijn publicaties zich veelal binnen Limburg af. Maastricht werd daarbinnen ruimschoots, doch niet overbedeeld. Lichte, doch begrijpelijke voorkeur hebben wel Beek en Valkenburg. Zuiver beschouwende publicaties vormen een minderheid.

Het is niet de bedoeling om binnen dit beperkte bestek aan al zijn geschriften aandacht te wijden. Wel kreeg gepubliceerd voorrang boven niet gepubliceerd. De bedoeling is voorts om via enige clusters aandacht te schenken aan zijn oeuvre. De arbitraire volgorde van behandeling is ingegeven door de onderlinge samenhangen en voorkoming van doublures.

Beschouwingen

Philips hield in *Jaarboek* 1960 in een artikel over *Sociale geschiedenis en sociologie, een proeve tot terreinafbakening en samenwerking*, uitgaand van de grote maatschappelijke structuurveranderingen, een pleidooi voor opwaardering van de sociologisch-historische benadering van het verleden. Het SHCL bestond tien jaar. Philips had er bovendien behoefte aan om een meer theoretische verantwoording te geven van de gepresteerde arbeid in de voorbije jaren.

Nuttig was het in 1968 verschenen bedrijfstakgewijze geordend *Literatuuroverzicht*. In het bijzonder de kort maar krachtige bijbehorende beschouwing met betrekking tot de plaats van de bedrijfsgeschiedenis getuigde van vooruitziende blik. Philips bepleitte om naast de populaire macro-economische analyse van de economische structuur de microanalyse niet te verwaarlozen. Immers langs die weg, zo betoogde hij, kon het dynamisch verloop en het aanpassingsproces goed worden gevolgd. Ook de menselijke en technische kanten in het economisch proces zouden op deze wijze beter tot hun recht komen. Prof. dr. Joh. de Vries ondersteunde in 1984 die visie met zijn artikel *Bedrijfsgeschiedenis, een vak apart*.²³

Van theoretiserende aard is ook *De problematiek van de regionale geschiedbeoefening met betrekking tot Limburg* uit 1981, de bewerking van een inleiding een jaar eerder voor de Werkgemeenschap voor lokale en regionale geschiede-

²² De Franse school van de *Annales* dateert uit het einde van de jaren twintig. Zij verbreedde geschiedenis tot een weidser veld, zoals de economische en mentaliteitssgeschiedenis. Ook ging men de geschiedenis cijfermatiger benaderen, gebruik makend van vergelijkende statistische analyses. In 1929 verscheen het nog steeds bestaande tijdschrift *Annales*. Tot de prominenten in de jaren vijftig behoorde F. (Fernand) Braudel (1902-1985), die met zijn in drie delen verschenen boek *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs 1949) de indeling in drie tijdslagen introduceerde. G. (Georges) Gurvitch (1894-1965) was onder meer auteur van *La vocation actuelle de la sociologie* (Parijs 1963).

²³ In het eerste *Jaarboek voor de geschiedenis van Bedrijf en Techniek* (Utrecht 1984), verscheen het genoemde artikel van Joh. de Vries. Het was de tekst van een inleiding op 30 maart 1984 uitgesproken voor het congres van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) en De Stichting Industriële Archeologie met betrekking tot de bedrijfsgeschiedenis in Limburg Nederland (SIEN) onder de titel *85 jaar KNOB - 10 jaar Industriële Archeologie*.

nis van de Stichting voor Historisch onderzoek gehouden te 's-Hertogenbosch. Hij pleitte onder meer voor een professionele interdisciplinaire aanpak, een methodiek van geïntegreerde geschiedbeoefening die de eigen optiek van de auteur met andere benaderingen verbindt.

Geschiedenis van industrie en bedrijfsleven

Philips' eerste SHCI-publicatie was in 1954 het in royaal formaat uitgegeven *Gedenkschrift Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en omstreken bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan*. Het colofon vermeldt zijn naam niet. Er volgden meer publicaties handelend over economie en bedrijfsleven. Reeds een jaar later publiceerde hij *Enige notities omtrent de industriële ontwikkeling van Limburg in de 19de eeuw*, in 1956 *Enkele grepen uit de geschiedenis van de indu-*

strialisatie gedurende de laatste zestig jaar, in 1957 *De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo in historisch perspectief, 1830-1955*. Van de laatste was zijn jaargenoot drs. F.P.C. (Frans) van de Voort vele jaren secretaris. Voor de Limburgse Sociologenkring gaf hij in 1970 zijn gedachten weer over de op gang zijnde economische herstructurering, waarin Limburg door de sluiting der kolenmijnen in verzeild was geraakt.

Het achteraf toetsen van voorspellingen geeft inzicht in de waarde van de futurologie. Jules Verne die 100 jaar geleden stierf kreeg op heel wat toekomstvisies zijn gelijk. Philips onderzocht in 1975, eveneens 100 jaar nadien, een toekomstdroom, getiteld *Maestricht en 1975*, van een zich achter het pseudoniem Axel verschuilende journalist van de Maastrichtse krant *Le Courrier de la Meuse*. Ook die sloeg de plank niet zo ver mis. Zo voorspelde hij een Maastrichts aërodrome en een Belgisch-Nederlandse douane-unie. Zij kwamen er allebei. Philips greep het artikel aan om vanuit Limburgse optiek de pogingen tot opheffing van de na 1830 ontstane handelsbarrières tussen beide landen te analyseren.

Zoals reeds vermeld had Philips oog voor de historie van individuele bedrijven. Het begon in 1959 met *De gemeentebedrijven van Maastricht sinds 1853*. Zijn verhandeling uit 1963 over *NV Staalwerken de Maas, 1925-1965* werd jammer genoeg niet gepubliceerd. In 1972 vroeg hij aandacht voor *Een episode uit de geschiedenis van de Nederlandse Hoogovens en de Nederlandse cementindustrie*, dit naar aanleiding van het toen verschenen gedenkboek *Koninklijke Nederlandsche Hoogovens, 1918-1968*. Zijn bijdrage handelt over iets wat niet gebeurde, namelijk de vestiging van een staalindustrie gekoppeld aan de kolenwinning in de Mijnstreek. Hij begeleidde de in 1992 uitgekomen publicatie *Venlo enveloppenstad, uitgegeven bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van ENFA*, een familiebedrijf waarvan zijn Tilburgse studiegenoot drs. B.H.T.M. (Ben) Buskes vele jaren verbonden was geweest.

Bier en wijn in maatschappelijk perspectief

Philips interesseerde zich zeer voor wat men zou kunnen noemen het geestrijk erfgoed, bier en wijn. Zijn eerste publicatie over bier dateert uit 1971 en handelt over de Brand's Bierbrouwerij te Wylré die toen een eeuw bestond.²⁴ Het relaas werd 25 jaar later in de bundel *Traditie en vernieuwing* nog eens herdrukt. In 1982 wijdde hij aandacht aan de Maastrichtse bierbrouwers in het algemeen en Stoombierbrouwerij De Keizer in het bijzonder. Daarover straks onder het aspect industrieel erfgoed meer.

In deel 2 van de *Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* werd in 1999 opgenomen *Limburgse brouwerijen en bierdrinkers*. Het is een met vele, nog

²⁴ De opdracht werd verstrekt door A.M.Th.M. (Guus) Brand, directeur van NV Brand's Bierbrouwerij te Wijlré. Aan het bijzonder fraai geïllustreerde gedenkboek werkten vijf auteurs mee, waaronder goede bekenden van Philips zoals LGOG-voorzitter mr. K.J.Th. (Karel) Janssen de Limpens en de Rijksarchivaris in Limburg drs. M.K.J. (Mart) Smeets. Philips nam met 120 van de ruim 200 pagina's het leeuwendeel van deze bedrijfs-geschiedenis voor zijn rekening. De eindredactie was in handen van zijn Tilburgse studiegenoot drs. B.J.J. (Ben) Lockefeet.

nimmer gepubliceerde foto's geïllustreerde bundel van vier boeiende opstellen, deels bestaande uit wat eerder in de vorm van voorstudies, lezingen en voordrachten op papier was gezet. Dat geldt in het bijzonder voor het ontstaan van Bierbrouwerij De Leeuw in Valkenburg-Houthem, het bedrijf waarvan zijn vader directeur was en hijzelf van 1969 tot 1997 president-commissaris. Roemruchte Limburgse brouwerijen passeren de revue. Van kracht blijft Philips' in 1980 geponeerde stelling dat er een positieve correlatie is te constateren tussen het floreren van het buurtcafé en het peil van de geestelijke volksgezondheid.²⁵ Voor degene die zich voor de geschiedenis van het Limburgs bier, zijn brouwers en bierdrinkers interesseert, is dit boeiende boek zonder meer een must. Wie kennis neemt van de niet alleen uitgebreide maar ook veelzijdige documentatie die Philips in de loop der jaren alleen al rondom dit onderwerp opbouwde, begrijpt des te beter hoe degelijk de fundamenten van zijn studies zijn.

Dan wijn, vooral de drank van klerk en clerus, althans vroeger. In de uit 1982 daterende Maastrichtse bundel *Campus Liber*, aangeboden aan dr. mr. H.H.E. Wouters, dook Philips diep in de problematiek van de stedelijke wijnhandel en het verbruik van wijn in de zeventiende en achttiende eeuw. In 1996 volgde een technisch lang niet gemakkelijke te schrijven studie over *Familieperikelen van een Maastrichtse wijnhandelaar, een relaas over zijn achttiende eeuwse bedrijfsvoering*.

Industrieel erfgoed, een nieuw terrein

Philips' belangstelling voor het industrieel erfgoed - eerder naar Engels voorbeeld nog industriële archeologie genoemd - dateert uit midden der jaren zeventig.²⁶ Een forse aanzet daartoe was de imposante tentoonstelling te Brussel in december 1975, die liep onder de naam *En toen kwam de machine*.²⁷ Al vroeg begon hij zich praktisch te oriënteren in Aken en Luik. Daaraan werd in 1976 een meerdaagse studiereis toegevoegd ter bestudering van objecten te Ironbridge/Coalbrookdale, gelegen aan de Severn op de grens van Engeland en Wales, een industriegebied bekend als de *valley of invention*. Het fameuze Blists Hill was een openbaring. Ook bracht hij een bezoek aan het unieke kolenmijn-complex met mijnwerkerswoonwijk Le Grand Hornu nabij Mons/Bergen en de Cité de Bois-du-Luc bij La Louvière.²⁸ Dat gebeurde om na te gaan in hoeverre er - mede in verband met de Limburgse mijnsluitingen die einde van dat jaar voltooid werden - mogelijkheden waren voor het conserveren van onroerende relictten uit Limburgs industrieel verleden. In 1977 nam hij deel aan het door de universiteit van Luik georganiseerd meerdaagse *Colloque de Colonster*, waarbij

²⁵ Stelling 25 behorende bij zijn proefschrift.

²⁶ De bestudering van het industrieel erfgoed, het stoffelijk relict als historische bron, ligt voor een groot deel op een kruispunt van disciplines: de sociale en economische geschiedenis en de geschiedenis van techniek en architectuur.

²⁷ Tentoonstellingsgids *En toen kwam de machine, Ontmoeting met de Industriële Archeologie*, onder redactie van Marinette Bruwier en Jean-Marie Dusvosquel (Brussel 1975). De expositie trok 80.000 bezoekers, waaronder 400 scholen.

²⁸ Een aantal van de studiereizen ondernam Philips samen met de auteur.

het Waals industrieel erfgoed uitvoerig aan de orde kwam.²⁹ In 1978 volgde een bezoek aan Essen en omgeving, waarbij onder meer een bezoek werd gebracht aan Villa Hügel, woonhuis van de familie Krupp. In latere jaren kwamen daar nog bij studiebezoeken aan het Science Museum te Londen, het Technische Museum in Wenen en het Mijnbouwmuseum in Essen.

Ook werd hij lid van de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie (VVIA), waarbinnen hij gedurende een aantal jaren actief lid was van de werkgroep tot behoud van het erfgoed van Vlaamse brouwerijen. Eveneens nam hij deel aan de Vijfde Vlaams-Nederlandse Ontmoetingsdagen in april 1985 te Oudenaarde-Ronse. Inmiddels volgden publicaties over dit onderwerp, om te beginnen in 1982 over *Stoombierbrouwerij De Keizer v/h Fa. N.A. Bosch*, verschenen in het nieuwe tijdschrift *Industriële Archeologie*.³⁰ Het artikel was gebaseerd op een in hetzelfde jaar verschenen *Rapport met betrekking tot een op te richten brouwerijmuseum in Maastricht in de gebouwen van de vroegere brouwerij De Keizer*. Philips hield een stevig gefundeerd pleidooi voor behoud van het nog intacte bedrijf, temeer omdat men nog kon beschikken over het volledige bijbehorende bedrijfsarchief. Hij achtte het, ook uit wetenschappelijk oogpunt, een aanwinst voor de oude bierstad Maastricht. In *Mestreechs Aajt, geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier* onderstreepte hij dat nog eens met verve, in woord en beeld. Op 27 november 1982 hield Philips een toespraak bij gelegenheid van de opening van de expositie in de gebouwen van de voormalige bierbrouwerij.

Een watermolen langs de Geul in zijn derde industriële gebruiksfase, in 1983 gepubliceerd in *Industriële Archeologie* sloot aan op die inzichten. Het artikel handelt over de uit 1821 daterende Valkenburgse polfermolen, uitgerust met een sinds 1886 nog steeds werkzaam, gerenoveerd waterrad - het grootste van Nederland - dat bierbrouwerij De Leeuw voorziet van aanvullende energie.

In 1983 volgde een belangrijke boekbespreking in *Industriële Archeologie* over de *Inventarisatie Mijnmonumenten*, een rapport dat ook een historische waardebeoordeling, bedoeld als richtlijn voor behoud, bevatte.³¹ Tien jaar later evalueerde Philips, voorzichtig wikkend en wegend, maar niet van enige ergernis gespeend, de eerder voorgenomen zorg voor de mijnmonumenten. Hij bekeek

²⁹ *Dossiers du Centre d'Action Culturelle de la Communauté d'Expression Française (CACEF)*, mars 78, no 56/ L'Archéologie industrielle, 2.

³⁰ De eerste aflevering van het tijdschrift *Industriële Archeologie* onder redactie van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (hoofdredacteur) en drs. R. de Jong (Rijksmonumentenorgaan Zeist) en dr. G.C.P. Linssen verscheen in de loop van 1982. In 1992 ging de periodiek samen met het overwegend op technisch vlak opererende *Histechnicon*. In 2002 volgde de samenwerking met *Industrieel Erfgoed in Vlaanderen* onder de naam *Erfgoed van Industrie en Techniek*, een wetenschappelijk tijdschrift bedoeld voor Vlaams-Nederlandse lezerskring.

³¹ Het rapport werd uitgebracht door de Werkgroep Inventarisatie Mijnmonumenten, opgericht door het Provinciaal Bestuur van Limburg. Het was een uitgave van het Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen in het oostelijk mijngebied. Het overigens moeilijk te realiseren beginsel was om de waardevolle objecten ruimtelijk te concentreren. Ir. C.E.P.M. Raedts, directeur van de Oranje Nassau-mijnen te Heerlen, vakbekwaam mijnhistoricus, maar ook van 1949 tot 1975 voorzitter van het SHCL, was onder meer bij de inventarisatie betrokken.

de resterende schachten en steenberg, bedrijfsgebouwen en installaties, de mijnwerkerskolonieën en hun entourage, relictten van een wereld van zekerheid die voorbij was: een vaste arbeidsplaats, een redelijke huisvesting en een uitgebreid patroon van sociaal-culturele voorzieningen. Veel van wat vroeger de mijnstreek herkenbaar maakte, zo bleek hem, was met grondige gretigheid opgeruimd. Verstrooide merkbeelden van een vervlogen tijdperk bleven over. Als geboren Valkenburger wees Philips met enige trots op de door E. Caselli in 1917 als toeristische attractie begonnen modelsteenkolonmijn te Valkenburg. De essentie van de kolenwinning speelde zich immers ondergronds af. Daar gaf Caselli's modelmijn, tijdens de mijnsluitingen uitgebreid met authentiek ontginningsmateriaal, in de mergelgrotten een de werkelijkheid benaderend beeld van.

Actief, onder meer als penningmeester, deed hij ook mee aan de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht (WIAM), in 1983 voortgekomen uit de Brouwerij Bosch-activiteiten. Hij was er hij mede-oprichter en tot 1989 bestuurslid van. Hij hield in 1985 voordrachten te Maastricht, Roermond en Horst onder de titel *Sporen uit het industriële verleden*.

Een van zijn laatste activiteiten waarin het industriële erfgoed - vooral in de laatste 30 pagina's - aan de orde komt zijn de in 2003 voltooide, nog niet gepubliceerde *Limburgse zuivelherinneringen, een geschiedenis van de zuivelbereiding, mede met het oog op de vraag: Wat is er nog over van de zuivelfabrieken in Limburg?* Samen met vriend en zuivelkenner Jozef Schreurs doorkruiste hij daartoe Limburg op zoek naar de laatste relictten van een zuivelindustrie die in 1892 te Tungelroy zijn startpunt had. Na 100 jaar, zo bleek, waren de tientallen fabrieken grotendeels van de aardbodem verdwenen.

Terugblik op toerisme

Een hier enigszins op aansluitend belangstellingsterrein is het Limburgs toerisme. De Philips-inventaris herbergt een veelheid van documenten over dit onderwerp, onder meer een enquête voor de Limburgse Federatie van Vreemdelingen Verkeer (LFVV), waarvan toen zijn studiegenoot drs. P.W. (Piet) Heggen directeur was.

Philips begon zijn eerste verkenningen tussen 1957 en 1966 met een *Statistisch overzicht van het toeristisch bezoek aan de gemeente Valkenburg-Houthem*. Voor de Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis te Amsterdam hield hij in 1967 een lezing over *De oorsprong van het moderne toerisme*, een onderwerp dat hij in 1980 in het *Tijdschrift Sociale Wetenschappen* van de Universiteit van Tilburg nader uitwerkte onder de titel *De opkomst van het toerisme in de achttiende en negentiende eeuw*. In 1975 hield hij voor de kring Valkenburg van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) een lezing, waarvan de tekst niet werd gepubliceerd, getiteld *Valkenburg reeds lang vóór 1885 toeristenoord*. In 1981 hield hij te Valkenburg een lezing voor reeds eerder genoemde TEK over *Zuid-Nederland, gezien door een vreemde bril, reisindrukken van buitenlandse bezoekers in de loop der eeuwen*. In een extra bijlage van *Magazine Geulrand* schreef

Philips in 1985 over het *Eeuwfeest VVV Het Geuldal, mijlpaal van volhoudend pionierswerk*. Toen zijn promotor Van den Eerenbeemt in 1995 met emeritaat ging werd hem door een groep van zijn promoti, waaronder ook Philips, een bundel opstellen onder de titel *Van ontspanning en inspanning* aangeboden. Zijn bijdrage was *Recreatie en toerisme, spiegelbeeld of reactie?* Na een verhelderende excursie langs verschillende wetenschappelijke benaderingen, die zijn uitgebreide kennis op dit relatief onontgonnen vakterrein verraadt, antwoordt Philips hierop dat beide zowel een spiegelbeeld van als een reactie op de cultuur zijn, soms een vlucht uit eigen werkelijkheid met behoefte aan recreatie als camouflage, soms rust in de natuur of het verlangen om kennis op te doen. Maar Philips ontwikkelde ook andere motiverende drijfveren, die in zijn artikel met vaardige pen worden uiteengezet. *De opkomst van het Geuldal als toeristenstreek* werd daar in 2001 nog aan toegevoegd. Tenslotte publiceerde hij in hetzelfde jaar, samen met Jan G.M. Notten en Rob P.W.J.M. van der Heijden, een verhandeling onder de titel *Neêrlands Lustwarand De ontwikkeling van het toerisme in het Geuldal*, verschenen in de reeks *Historische en heemkundige studies in en rondom het Geuldal*.

Ontwikkeling van de gezondheidszorg

Vanaf het begin van zijn werkzaamheden bij het SHCL heeft Philips zich voor gezondheidszorg geïnteresseerd. In 1955 kreeg die belangstelling gestalte in de publicatie - samen met G. (Gerard) Coomans - *R.K. Gesticht De Nieuwenhof, vooreen R.K. Armenhuis. Een geschiedkundige bijdrage ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan*.³²

Het eerste omvangrijke werk van Philips was in 1960 het reeds eerder genoemde *Vijftig jaar Gezondheidszorg in Limburg*, tevens de geschiedenis van de RK Vereniging 'Het Limburgse Groene Kruis'. De zorg voor de zieke medemens zou zijn interesse blijven houden. Reeds een jaar later verscheen *Een eeuw armen- en ziekenzorg in Venlo, het Sint Joseph Ziekenhuis te Venlo, 1861 – 1961*, een instelling waarvan zijn studiegenoot drs. H.A.M. (Huub) Brüning directeur was. Dat completeerde hij twintig jaar later met een inleiding *Uit de geschiedenis van de Venlose ziekenhuizen*, in 1982 gehouden bij gelegenheid van de opening van de tentoonstelling *Ons 'n zorg* in het Goltziusmuseum te Venlo. Gedegen was ook zijn studie uit 1971 *Vijftig jaar Hornerheide, historische beschouwingen over de medische zorg in Limburg*, opgezet als bijdrage voor het *Jaarboek 1971*, maar uitgegroeid tot een boekwerk. Dat was toe te schrijven aan het feit dat Philips de geschiedenis van dit door het Limburgse Groene Kruis gestichte en in 1921 geopende sanatorium projecteerde tegen de achtergrond van de tuberculosebestrijding in Limburg en de algemene ontwikkeling van de gewestelijke volksgezondheid. Hoezeer hem het onderwerp boeide bleek in 1972 uit een inleiding bij een door hem samengesteld literatuuroverzicht van de geschiedenis der geneeskunde en volksgezondheid in Limburg.³³ Daarin hield hij een pleidooi voor het in brede

³² Op de titelpagina staat slechts vermeld dat de uitgave geschiedde door het College van Regenten met medewerking van het SHCL.

³³ Het idee tot samenstellen van een literatuuroverzicht was afkomstig van de Philips goed bekende vroegere geneesheer-directeur van het sanatorium Hornerheide N. Oosterbaan.

maatschappelijke context bestuderen van de geschiedenis der geneeskunde; hij zou er later in zijn proefschrift gestalte aan geven.

In 1972 volgde *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht in de negentiende en twintigste eeuw*, geschreven - maar niet uitgegeven - in opdracht van het Psychomedisch Streekcentrum Vijverdal te Maastricht, waarvan zijn dispuutgenoot Jan Schreurs - tot zijn overlijden in 1979 directeur van Bierbrouwerij De Leeuw - stichtingsvoorzitter was.³⁴ In de aanloopjaren naar zijn in 1980 verschenen dissertatie schreef hij in 1978 het jubileumgeschrift *Het Instituut Ziektekostenverzekering Ambtenaren Limburg, IZAL 1952-1977* en in hetzelfde jaar ten behoeve van de Nederlandse Ziekenhuisraad de nota *Vermaatschappelijking, ordening en vermenselijking in de gezondheidszorg*. In het gezaghebbende tijdschrift *Medisch Contact* verscheen in 1979 een bijdrage over *Honderd jaar Koninklijke Nederlandsche Maatschappij voor Geneeskunst in Limburg*. Dat hij na zijn promotie nog niet over de gezondheidszorg was uitverteld toonde hij in 1982 met een inleiding op een medisch-historisch symposium georganiseerd door de Universiteit Maastricht getiteld *De aanvaarding door de Limburgse bevolking van de moderne gezondheidszorg*. Een jaar nadien nam hij deel aan een volkskundecyclus georganiseerd door het Postuniversitair Centrum te Diepenbeek met als inbreng *Wetenschappelijke geneeskunde versus volksgeneeskunde, een sociaal-wetenschappelijke confrontatie*.

Een fraaie afsluiting is zijn bijdrage, zoals immer gedegen, aan het *Jaarboek 1991* onder de titel *Gezondheid en ziekte in Limburg in de jaren 1800-1865*. Deze beschrijft de periode voorafgaand aan die behandeld in zijn proefschrift en is gebaseerd op buitengewoon interessant en tot dan toe niet geraadpleegd documentatiemateriaal.

Nauw verwant aan de vraagstukken inzake gezondheidszorg zijn Philips' publicaties uit 1981 over de milieuproblematiek. In *Spiegel Historiae* schrijft hij over *Het ontstaan van het moderne milieubewustzijn*. Hij bestrijdt het hardnekkig misverstand dat de problematiek als het ware uit de lucht is komen vallen en vroeger onbekend was in haar huidige proporties en consequenties. De aantasting van het leefmilieu is volgens Philips een probleem van alle tijden. Het is de aard van de milieubedreiging die het vraagstuk steeds weer een nieuwe wending geeft. In zijn opstel *Het geneeskundig staatstoezicht in Limburg, 1865-1890* komt Philips hierop in hetzelfde jaar terug.³⁵ In beide bijdragen toont hij aan hoe in de negentiende eeuw de slechte kwaliteit van drink- en rivierwater, lucht en voedsel de gezondheid soms zelfs epidemisch beïnvloedden, waarbij straatvervuiling en huisafval nog extra bijdroegen aan besmettingsgevaar. Pastorale dorps- en stadsgezichten verbeeldde de werkelijkheid maar zeer ten dele.

³⁴ Eerder schreef zijn voorganger als SHCL-directeur J. Cornips *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, een publicatie in 1952 uitgegeven door het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht in samenwerking met het SHCL.

³⁵ Het betreft een bundel opstellen aangeboden aan rijksarchivaris drs. M.K.J. Smeets (Maastricht 1981).

Demografie in de diepte

De historische demografie, inmiddels een SHCL-onderzoekstraditie, had de belangstelling van Philips vanaf zijn aantreden. Een voorbeeld daarvan is zijn overigens niet met zijn naam gesigneerde bijdrage aan de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* uit 1960 getiteld *Enige aspecten van de historisch-demografische ontwikkeling van Limburg*, een studie voortbouwend op een drietal eerdere studies in dezelfde reeks. Philips greep in een volgende publi-

catie, die uitkwam in 1963, terug naar de periode vóór 1830, het jaartal waar hij eerder zijn statistieken mee startte: *Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19de eeuw*. Het is een moeilijk en tijdrovend te ontginnen terrein, ook gezien in het caleidoscopische perspectief van staatkundige veranderingen en gemeentelijke grenswijzigingen. In 1975 ging hij weer verder in de tijd terug met de publicatie *Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17de tot het einde van de 18de eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg*, een nog complexer puzzel. Vanuit die demografische belangstelling schreef hij in 1957 voor *De Bronk* een bijdrage getiteld *Het Westen van Nederland en Limburg*. Hij brak een lans voor nadere bestudering van randstedelijke bevolkingsproblematiek en de mogelijke rol van Limburg daarbij.

Als economisch geschoold man maakte Philips graag gebruik van gekwantificeerde onderbouwing, zo mogelijk in de vorm van statistische overzichten. Kennis van de bevolking uitgedrukt in cijfers vond hij een van de essentiële elementen om de betekenis van een streek in vergelijking met de ontwikkeling van omringende gewesten te karakteriseren.

Heemkunde en genealogie

Genealogieën als bron voor historisch-demografisch onderzoek, gepubliceerd in *Huldeblijk, Bundel opstellen aangeboden aan de genealoog Jan J.M.H.Verzijl*, in 1967, en *Een terreinverkenning omtrent de omvang en richting van de migratie in Maastricht en Zuid-Limburg tijdens de 18de eeuw*, in 1982 verschenen in het aan de Roermondse genealoog E.M.A.H. Delhougne aangeboden *Liber Amicorum*, duiden op zijn belangstelling voor de leer van de ontwikkeling en verwantschap van geslachten.³⁶ *De samenstelling van de gegoede stand te Maastricht op het einde van de 18de eeuw*, een niet gepubliceerd artikel bedoeld voor *Campus Liber* en gedeponeerd bij het Rijksarchief te Maastricht wijst daar eveneens op.

In 1984 begaf Philips zich, met medewerking van de ervaren J.H.J. (Johan) Gulikers, op het eigenlijke genealogische terrein met *Drie eeuwen Philips, geschiedenis van een boerenfamilie uit Beek (L) en zijn vertakkingen in de laatste eeuw*.³⁷ *De Voorbereidende studies ten behoeve van een sociaal-economische geschiedenis van Beek(L) van de vijftiende tot de negentiende eeuw*, bijeen gebracht tussen 1980 en 1988, werden overgedragen aan de Heemkundevereniging Beek ter verdere bestudering. Dat werd bijzonder gewaardeerd. Door de stichters van de Fonds Becha-prijs mocht hij op 11 mei 1990 als eerste laureaat de bijbehorende oorkonde ontvangen voor zijn belangrijk onderzoek vooral op het gebied van de demografische ontwikkeling, de nederzettingsgeschiedenis en de sociale strati-

³⁶ Drs. E.M.A.H. (Edmond) Delhougne, genealogisch onderzoeker via de Stichting Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis te Roermond. Het *Liber Amicorum* werd hem in 1982 aangeboden bij gelegenheid van zijn 50ste verjaardag.

³⁷ J.H.J. Gulikers richtte in 1952 samen met J.J.M.H. (Jan) Verzijl en M.G.M.A. van Heyst in 1952 *De Limburgse Leeuw* op, orgaan tot bevordering van de studie der genealogie en heraldiek in Limburg. *Huldeblijk, Jan J.M.H.Verzijl*, onder redactie van Edm.M.A.H. Delhougne, J.H.J. Gulikers en M.K.J. Smeets (Roermond 1967) 8. Het vervolg op *Drie eeuwen Philips* verscheen in 1991: *Familiegeschiedenis Philips, de Valkenburgse tak*, waaraan hij later nog, niet openbare persoonlijke herinneringen toevoegde.

ficatie van Beek.³⁸ Zijn belofte Beek niet uit het oog te verliezen deed hij royaal gestand. In 1992 publiceerde in twee *Becha*-nummers *Het magistraatsgeslacht Stas en zijn relatie met Beek*. Kort daarna, in 1993 en 1994, verscheen eveneens in *Becha* een serie van zes afleveringen over *Pachters en boeren in het land van Beek*. Tot een boek samen met andere auteurs over de sociaal-economische dorpsgeschiedenis van Beek kwam het, ondanks enige serieuze pogingen daartoe, tot spijt van Philips, die zich met de gemeente door oude familiebanden verbonden voelde, niet.

Binnen de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) maakte Philips van 1977 tot 1984 op persoonlijke titel deel uit van de Werkgemeenschap van Lokale en Regionale Geschiedenis - waaronder genealogie, volks- en naamkunde en historische geografie - en incidenteel ook van die op het terrein van de Nieuwste Geschiedenis en van de Cultuur- en Wetenschapsgeschiedenis. Als zodanig was hij nauw betrokken bij de beoordeling van subsidieaanvragen.

Sinds 1985 is Philips lid van de eeuwenoude Maastrichtse Broederschap van Onze Lieve Vrouw Sterre der Zee, die als doel heeft de Mariaverering te Maastricht luister bij te zetten. Philips droeg daar mede aan bij door publicaties. Bij gelegenheid van de 51ste Heiligdomsvaart in 1990 - een zevenjaarlijks bedevaartevenement, waarbij relieken plechtig in processie worden getoond - schreef hij *Drie Lieve Vrouwen van Maastricht*, waarin hij bijzonderheden beschreef over de plaatselijke verering. Aansluitend schreef hij in 1997 een *Notitie over de oorsprong van de Broederschapskamer*.³⁹

Sociale vraagstukken

Wijzigingen in sociale opvattingen, leidend tot nieuwe ontwikkelingen, komen bij Philips vaker aan de orde. In de bundel *Miscelleana Trajectensia* uit 1962 beschrijft hij *Een periode van sociale kentering, 1880-1890*, een tijdsbestek waarin de rode wind te Maastricht opstak en voor verwarring en opschudding der geesten zorgde. Als vervolg hierop verscheen in 1989 *Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914*, waarin hij naging waarom het samenstel van sociale instellingen ter stede met zoveel vertraging tot stand kwam. Daarop volgen publicaties zoals *De Sociale Raad Maastricht in 1963* en *Sociale veranderingen in Limburg* drie jaar later. In dit in *Maasland* opgenomen artikel schetst Philips met vaardige pen de heroriëntatie die Limburg sinds de Eerste Wereldoorlog doormaakte. Bij dit sociale thema passen ook het *Rapport over de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin in 1957* en het jubileumgeschrift bij gelegenheid van het *Zestigjarig bestaan van de afdeling Maastricht van de KAB* in 1960, gevolgd door *75 jaar NKV-Centrale Maastricht* in 1975.

³⁸ *Becha*, Tijdschrift van de Heemkunde-Vereniging Beek, jrg. 4, nr. 2, juli 1990, 22-23. In 1989 werd de Fonds Becha-prijs ingesteld door Paul Mennens en Jacques Aussems.

³⁹ Th.J. van Rensch, e.a., *Hemelse trektochten. Broederschappen in Maastricht 1400-1850* (Maastricht z.j.) 41 en 110.

Apart in dit kader is Philips' betrokkenheid bij de geschiedschrijving van het te Maastricht welhaast legendarische Burgerlijk Ambestuur (BA). Het begon in 1955 met de verleidelijke, maar misschien wel te zware opdracht een historische reconstructie op academisch niveau te geven van anderhalve eeuw stedelijke sociale zorg.⁴⁰ Het teveel tijd vergende project dat ander werk in de knel bracht, moest Philips in 1960 tot zijn spijt loslaten. Wel leverde hij een nog verder af te ronden tekst in bij het BA. Tot Philips' verbazing werd dit voorlopig manuscript buiten zijn weten om toch door een journalist benut. Zijn zoektocht naar een of meer capabele BA-auteurs leverde weinig op. Wel werd Philips in 1982 ingeschakeld bij de Begeleidingscommissie Inventarisatie Archieven Burgerlijk Ambestuur, die in 1987 met haar werk gereed kwam.⁴¹ Ten slotte kwam er tien jaar later tot Philips' verrassing toch een boek over het BA uit, zij het niet zoals bedoeld in de opdracht van 1955. Wel had men dankbaar gebruik gemaakt van zijn inmiddels 40 jaar oude, voorlopige, maar niet door hem herziene, manuscript.⁴²

Land- en tuinbouwgeschiedenis

De interesse van Philips voor Limburgs agrarische historie is waarschijnlijk mede toe te schrijven aan zijn eigen boerenherkomst. In zijn inleiding op de *Bibliografie betreffende de landbouwgeschiedenis in Limburg* merkte Philips in 1962 op dat, enkele loffelijke uitzonderingen daargelaten, de bestudering van deze geschiedenis in methodische studies nog weinig voortgang had gevonden. Door het bijeen brengen van de voornaamste literatuur hoopte hij daarin verandering te bewerkstelligen. Hij hoefde niet lang te wachten. In 1965 verscheen *Geschiedenis van de Landbouw in Limburg, 1750-1914*, waarvan Philips zelf het middendeel *De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875* schreef.⁴³ Hij verzorgde tevens inleiding en eindredactie van dit boek dat in 1992 een tweede druk beleefde. In datzelfde jaar verscheen wat men mag zien als deel II: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, geschreven door zijn opvolger prof. dr. J.C.G.M. (Hans) Jansen en de huidige adjunct-directeur dr. W. (Willibrord) Rutten, die daarmee een plan teruglopend tot de jaren zestig voltooiden.⁴⁴ Aanvankelijk had Philips er zich zelf mee belast. Ziekte en andere urgente opdrachten vertraagden de uitvoering van de plannen. Wel verschenen er voorstudies zoals in het *Jaarboek 1969: Aspecten van de Limburgse landbouw-*

⁴⁰ De belangrijke opdracht was aan Philips toegespeeld door de secretarisrentmeester van het Burgerlijk Ambestuur drs. P.M.W.H. (Pie) Zeguers in 1942 te Tilburg afgestudeerd.

⁴¹ De Begeleidingscommissie stond onder voorzitterschap van de Maastrichtse stadsarchivaris drs. A. H. Jenniskens met als tweede lid BA-directeur drs. J. Wijnen.

⁴² In 1987 kwam de manuscriptinventaris van de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht, 1896-1964, 656 pagina's in drie banden, gereed. B.P.A. Gales e.a., *Het Burgerlijk Ambestuur, Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996* (Maastricht 1997) dl.I, VII.

⁴³ Het boek verscheen bij gelegenheid van het gouden jubileum van de CVV 'Landbouwbelang' te Roermond waarvan toen de in 1947 te Tilburg afgestudeerde econoom drs. J.H. (Sef) Cluitmans, algemeen directeur was.

⁴⁴ Het boek betrof een opdracht van de LLTB.

geschiedenis, waarin het onderdeel *Hoeve Hoverhof te Hout-Blerick* door Philips werd ingebracht.⁴⁵

Een belangrijke, ook langdurige bekommernis van Philips was aanvankelijk ook te pogen de geschiedenis van tuinbouw en fruitteelt apart te boekstaven. Ondanks blijkens de inventarisbeschrijving serieuze pogingen daartoe kwam het daar niet van.⁴⁶

⁴⁵ De auteurs waren ir. H.O.J.H. Baudain en drs. J.C.G.M. Jansen. De laatste was toen als historicus verbonden aan het SHCL. Bij de studie over *Hoeve Hoverhof* kon Philips steunen op documentatie aangeleverd door bewoner en Limburgse boerenvoorman C.G.A. (Gérard) Mertens en zijn dochter Willemijn.

⁴⁶ Oud-landbouwleraar, SHCL-medewerker J. Wachelder voltooide omstreeks 1970 een 1500 getypte vellen tellend manuscript, dat de drukpers om meerdere redenen, onder meer omvang en noodzakelijke nadere bewerking, niet bereikte. *De Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Leeuwarden / Mechelen 1992 besteedde aan de tuinbouw alle aandacht in een breed kader.

Van 3 tot 5 oktober 1966 hielden Nederlandse, Belgische en Duitse historici te Spaubeek een congres, georganiseerd door de Arbeitsgemeinschaft für Westdeutsche Landes- und Volksforschung. Bij die gelegenheid hield Philips een inleiding over *Die Landwirtschaft in Südlimburg und seinen deutschen und belgischen Nachbargebieten in der erste Hälfte des 19. Jhs.* Deze werd niet alleen in het Jaarboek 1967 opgenomen, maar ook Duitstalig in de sinds 1966 verschijnende *Acta Historiae Neerlandicae*, deel III, van datzelfde jaar, een gezaghebbende Nederlandse uitgave met internationale lezerskring. Philips trok in zijn betoog een vergelijking tussen het voor Nederland unieke Zuid-Limburgse lössgebied, met overeenkomstige over de grens gelegen lösslandbouwgebieden, een grondstrook ruwweg lopend van Namen en Gembloux via Zuid-Limburg tot aan Rijn tussen Bonn en Neufß.

Honderd jaar boerenleven in Limburg, een waardevol doch onuitgegeven manuscript uit 1992, bevat 25 vraaggesprekken met voortrekkers uit de Limburgse boerenwereld. Het belang van deze contemporaine geschiedenis betreffende interviews is naar de mening van Philips dat door direct betrokkenen, via verschillende op probleemvelden gerichte vraagstelling, de grote lijnen worden weergegeven van een historie die nog niet aan samenvatting toe is, mede ook omdat de oorspronkelijke bronnen nog grotendeels ontoegankelijk zijn.

Grensoverschrijdende thema's bleven hem boeien getuige de *Euregionale excursies*, ontstaan uit een voordracht in 2003 voor zijn studentendispuut Iduna. Daarin schilderde hij de in de loop der geschiedenis ontstane samenhangen tussen de steden Aken, Eupen, Verviers, Luik, Maastricht en Hasselt.

Boekbesprekingen

Ofschoon Philips vele boeken gelezen en nog meer nageslagen moet hebben zijn de boekbesprekingen van zijn hand beperkt. Zij handelen over een diversiteit aan onderwerpen en zijn doorgaans slechts ongeveer enkele pagina's lang. Een uitzondering daarop vormt *Valse kreukels in een strijdbaar boek*, de ruim 30 bladzijden tellende bespreking van een in 1986 verschenen proefschrift over de arbeidsverhoudingen in de Limburgse steenkolenmijnen.⁴⁷ De geruchtmakende, omvangrijke dissertatie had niet zijn onversneden instemming, eerder het integendeel. Waarschijnlijk heeft het enige zelfdiscipline gevergd om de pen niet alleen in azijn te dopen. Hij schreef voor zijn doen - Philips is waarlijk geen botte polemist - een scherpe kritiek. Dat gold zowel voor de interpretatie van de door het proefschrift heen gestrooide economische ontwikkeling, als voor de naar zijn inzicht onvoldoende behandelde sociaalstructurele factoren. Ook huisvesting, mijnwerkerslonen, arbeidersbeweging en de door Kreukels uiterst negatief belichte rol van priester en kerk daarbij, komen in de bespreking aan bod. Voor de lezers van het proefschrift verdient het aanbeveling de beschouwing van Philips te lezen. Na de 600 bladzijden van Kreukels kunnen die 30 van Philips er nog wel bij.

⁴⁷ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid* (Assen / Maastricht 1986); Kreukels was van 1979 tot 1985 hoofd afdeling onderzoek van het SHCL.

Bibliografie van dr. Rudolf Philips

Een overzicht van zijn geschriften, manuscripten en publicaties (1954-2003)

Dr. J.F.R. Philips trad op 1 maart 1954 in dienst van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. In 1979 trad hij af als directeur en zette hij zijn werkzaamheden voort als wetenschappelijk onderzoeker. Gedurende zijn loopbaan als directeur en onderzoeker heeft hij gepubliceerd over zeer uiteenlopende onderwerpen in soms moeilijk toegankelijke uitgaven. Bovendien heeft hij veel onderzoeksmateriaal verzameld en verwerkt in lezingen, voorstudies en manuscripten die om verschillende redenen niet in druk zijn verschenen. Dit onderzoeksmateriaal, de voorstudies en niet-gepubliceerde teksten bevinden zich in de collectie Philips die berust op het SHCL en waarvan tegelijk met dit jaarboek een inventaris is verschenen. Het is hier slechts mogelijk enkele van de vele interessante historische thema's te noemen: de brouwerijgeschiedenis, de enveloppenfabricage in Venlo, de Limburgse identiteit, de industriële archeologie, het Valkenburgse toerisme, de Zuid-Limburgse fruitteelt. Wij meenden er goed aan te doen in onderstaande biografie niet alleen gedrukte publicaties, maar ook niet-gepubliceerde geschriften op te nemen. Zij zijn te raadplegen op het SHCL via de inventaris van de collectie-Philips.

1954

Gedenkschrift Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en omstreken bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan, 1804-1954 (Maastricht 1954).

1955

'Enige notities omtrent de industriële ontwikkeling van Limburg in de 19e eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 1 (1955) 3-34.

R.K. Gesticht De Nieuwenhof, voorheen R.K. Armenhuis. Een geschiedkundige bijdrage ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan [met medewerking van Gerard Coomans] (Maastricht 1955).

1956

'Enkele grepen uit de geschiedenis van de industrialisatie van Limburg gedurende de laatste zestig jaar', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 2 (1956) 3-63.

1957

'De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo in historisch perspectief, 1830-1955', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 3 (1957) 3-97.

Rapport over de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin, uitgebracht in opdracht van de Katholieke Arbeidersvrouwenbeweging in Nederland (Maastricht 1957).

'Het westen van Nederland en Limburg', *De Bronk, Limburgs maandblad* 4 (1957) 322-326.

1958

'Maastricht, de groei naar een nieuwe tijd', *Onze Spreekbuis, personeelsblad van de N.V. Staalwerken De Maas* 13 (1958) 98-115.

'Beknopt overzicht van de moderne geschiedenis van Geleen', *Catalogus Schoolmuseum Geleen* (1958) 1-23.

1959

Het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht. Geschiedenis van de instelling in de negentiende eeuw [onvoltooid manuscript, voorlopig afgerond in 1959]. Cfr. Een woord vooraf na veertig jaar. *Een begeleidende toelichting bij het openbaar maken van vijf hoofdstukken van het manuscript, met een plaatsing van het geschrift in zijn tijd en een evaluatie van zijn inhoud voor de geschiedenis van de sociale zorg te Maastricht* (Maastricht 1995).

Gemeentebedrijven Maastricht sinds 1853 (Maastricht 1959).

25 Jaar T.A.E.K. *Gedenkboek Tilburgse Academische Economische Kring, uitgegeven bij gelegenheid van het Velustrum* (Tilburg 1959) 5-61.

1960

'Sociale geschiedenis en sociologie. Een proeve tot terreinafbakening en samenwerking', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 5 (1960) 9-44.

'Enige aspecten van de historisch-demografische ontwikkeling van Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 5 (1960) 45-135. *Vijftig jaar sociale gezondheidszorg in Limburg. De R.K. Vereniging 'Het Limburgse Groene Kruis' in het goud, 1910-1960* (Roermond 1960).

'Het zestigjarig bestaan van de afdeling Maastricht van de K.A.B.', *De Stuer* (januari 1960).

'Overzicht van recente sociaal-economische literatuur over Limburg (in de afgelopen decennia verschenen)', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 5 (1960) 136-196.

1961

Een eeuw armen- en ziekenzorg in Venlo. Het Sint Joseph Ziekenhuis te Venlo, 1861-1961 (Venlo 1961).

1962

Stein, een achterland wordt bruggehoofd [in samenwerking met Dr. Remigius Dieteren OFM] (Stein 1962).

'Een periode van sociale kentering (1880-1890)', in: *Miscellanea Trajectensia* [Werken van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 4] (Maastricht 1962) 661-693.

'Literatuuroverzicht met betrekking tot de geschiedenis van de landbouw in Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 7 (1962) 121-162.

1963

'Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de negentiende eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 8 (1963) 99-158.

N.V. Staalwerken 'De Maas', 1925-1962 [interne bedrijfs geschiedenis, niet gepubliceerd, Maastricht 1963].

De Sociale Raad Maastricht, 1913-1963 (Maastricht 1963).

De betekenis van de opkomst van de arbeidersbeweging in Nederland [ongepubliceerd, 1963].

1964

Rapport naar aanleiding van een onderzoek door de Vrouwenbeweging van het N.K.V.-Limburg [gestencild, met bijlagen over de samenstelling van het ledenbestand en de wenselijkheden ten aanzien van het programma, Heerlen 1964].

1965

'De landbouw in een statische maatschappij', in: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessen, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914* [Maaslandse Monografiën 5] (Assen 1965; herdruk Leeuwarden/Mechelen 1992) 110-207.

'Een sociaal-economische schets van Munstergeleen, 1745-1930', in: *Munstergeleen, een monografie over een Limburgse gemeente* (z.pl. 1965) 201-243.

'Literatuuroverzicht met betrekking tot de historie van het middelbaar onderwijs in Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 10 (1965) 124-136.

1966

'Sociale veranderingen in Limburg', *Maasland* 13 (1966) 303-307.

Statistisch overzicht van het toeristisch bezoek aan de gemeente Valkenburg-Houthem [jaarlijks rapport verschenen in de jaren 1957 - 1966].

1967

'De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 12 (1967) 1-25; eveneens verschenen in het Duits in de *Acta Historiae Neerlandicae* III (1967).

'Genealogiën als bron voor historisch-demografisch onderzoek', in: *Huldeblijk voor Jan J.M.H. Verzijl* (Roermond 1967) 175-194.

1968

Nota omtrent de wenselijkheid van een coördinerend wetenschappelijk instituut in Limburg [uitgave Stichting Maaslandse Monografiën, Maastricht 1968].

'Literatuuroverzicht met betrekking tot de bedrijfs geschiedenis in Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 13 (1968) 111-163.

Boekbespreking: W.D. Brouwer, *Bibliografie van de Nederlandse bosbouwgeschiedenis, A.A.G. - Bijdragen* (Wageningen 1967).

Boekbespreking: A.J. Wichers, *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de overherigheid* (Wageningen 1965), *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* XLVI (1968) 3.

1969

'Hoeve Hoverhof te Hout-Blerick (1825-1831)', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 14 (1969) 92-102.

Boekbespreking: J.G. Visser, P.T.T. 1940-1945. Beleid en bezetting ('s-Gravenhage 1968), *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis der Nederlanden* 84 (1969) 177.

1970

Enige gedachten over de economische herstructurering van Limburg [lezing voor de Limburgse Sociologenkring, mei 1970, niet gepubliceerd].

'Enquête onder de oud-leerlingen van het Henric van Veldeke College', in: *Gedenkboek Henric van Veldeke College, 1920-1970* (Maastricht 1970) 75-107.

1971

'Vijftig jaar Hornerheide. Historische beschouwingen over de medische zorg in Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 16 (1971) 1-135.

'De Brand's Bierbrouwerij, 1871-1971', in: *Honderd jaar Brand; de historie van een Limburgse brouwerij* (Wylré 1971) 55-174. Herdrukt in: F.G.H.M. Crutzen, J.F.R. Philips, M.G.P.A. Jacobs en W.H.G. Maas, *Traditie en Vernieuwing, 125 Jaar Brand* [uitgave Brand Bierbrouwerij B.V.] (Wylré 1996) 67-103.

1972

'Een episode uit de geschiedenis van de Nederlandse Hoogovens en de Nederlandse cementindustrie', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 17 (1972) 57-64.

'Limburg' in: *Standaard Encyclopedie*, losbladig verschenen 1 december 1972, nr. 162, 34-38.

'Literatuuroverzicht met betrekking tot de geschiedenis van de geneeskunde en de volksgezondheid in Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 17 (1972) 99-127.

Boekbespreking: J.G. Veldink, W.C.H. Staring, 1808-1877, geoloog en landbouwkundige, (Wageningen 1970), *Tijdschrift voor geschiedenis* 85 (1972) 119-121 en *Spiegel Historiae* 7 (1972) 127.

1973

Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht in de negentiende en twintigste eeuw [geschreven in opdracht van en bij gelegenheid van de opening van het Psychomedisch Streekziekenhuis Vijverdal te Maastricht; onuitgegeven manuscript 1973].

1974

'Retrospectie en toekomstverwachting. Enkele overpeinzingen en gedachten naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 19 (1974) 1-43.

1975

Valkenburg reeds lang vóór 1885 toeristenoord [lezing gehouden voor de kring Valkenburg van LGOG op maandag 24 februari 1975; ongepubliceerde tekst met bijlagen].

'Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de zeventiende tot het einde van de achttiende eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands-Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 20 (1975) 1-47.

'Een Maastrichtse futurologie uit 1875 rond plannen voor een Belgisch-Nederlandse douane-unie', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 20 (1975) 89-106.

'75 Jaar N.K.V.-Centrale Maastricht' [drie artikelen in *De Limburger*, september en oktober 1975].

1976

'Taragona, een historische nederzetting aan de Middellandse zee' [voordracht voor de Circulo Cervantes te Maastricht, januari 1976].

'Literatuuroverzicht met betrekking tot de geschiedenis van jeugdbeweging en jongeren in Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 21 (1976) 83-104.

'De vraag naar de reikwijdte en de feitelijke uitvoerbaarheid van het streven naar economische medegezeggenschap binnen de onderneming' [niet-gepubliceerde voordracht 1976].

1977

Boekbespreking: W.J. Formsma e.a., *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1976), *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 92 (1977) 308-310.

1978

Het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren Limburg, I.Z.A.L., 1952-1977 (Maastricht 1978).

Vermaatschappelijking, ordening en vermenselijking in de gezondheidszorg [nota ten behoeve van de voorzitter van de Nederlandse Ziekenhuisraad, maart 1978, niet gepubliceerd].

1979

'Honderd jaar Koninklijke Nederlandsche Maatschappij voor Geneeskunst in Limburg', *Medisch Contact* 34 (1979) 966-970.

1980

Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen, 1850-1940 [proefschrift aan de Katholieke Hogeschool Tilburg, 12 juni 1980] (Assen 1980).

'Ravenstein, een vergeten stadje met een sluimerende vesting', *Het Land van Valkenburg* 167 (21 november 1980) 11-13.

'De opkomst van het toerisme in de achttiende en negentiende eeuw', *Sociale Wetenschappen* 23 (1980) 296-318 [uitwerking van een voordracht over 'De oorsprong van het moderne toerisme' voor de Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis in Amsterdam op 7 oktober 1967].

1981

'Het ontstaan van het moderne milieubewustzijn', *Spiegel Historiae* 16 (1981) 179-184.

'Het Geneeskundig Staattoezicht in Limburg', in: *'Van der Nyerssen Upwaert', een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis, aangeboden aan Drs. M.J.K. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* [Werken uitgegeven door L.G.O.G. 7] (Maastricht 1981) 337-350.

'De problematiek van de regionale geschiedbeoefening met betrekking tot Limburg', *De Maasgouw* 100 (1981) 87-94.

'Zuid-Nederland, gezien door vreemde bril. Reisindrukken van buitenlandse bezoekers in de loop der eeuwen' [lezing gehouden voor de T.E.K. (Tilburg-Van den Eerenbeemt-Kring) op 2 oktober 1981 te Valkenburg, nader uitgewerkt, niet gepubliceerd].

1982

'Historische mystificaties', in: *Lustrumuitgave van het Utrechts Studenten-Streek-Gezelschap voor Limburg 'De Bokkerijders', bij gelegenheid van het 46e lustrum op 29-31 januari 1982*, 9-13.

'Een terreinverkenning omtrent de omvang en richting van de migratie in Maastricht en Zuid-Limburg tijdens de achttiende eeuw', *Liber Amicorum Edm. M.A.H. Delhougne* (Roermond 1982) 137-170.

'Een achterhaald probleem? Een onderzoek naar de groei van het aantal Limburgse studenten en naar de werkkring van de Limburgse afgestudeerden' [onuitgegeven artikel, 1982].

'Stoombierbrouwerij De Keizer, v.h. Fa. N.A. Bosch, Maastricht', *Industriële Archeologie* 2 (1982) 40-54.

'Uit de geschiedenis van de Venlose ziekenhuizen' [inleiding bij gelegenheid van de opening van de tentoonstelling op 16 april 1982 in het Goltzius Museum te Venlo "'Ons 'n zorg!' Uit de geschiedenis van de Venlose ziekenhuizen"].

'De aanvaarding door de Limburgse bevolking van de moderne gezondheidszorg' [voordracht op het medisch-historisch symposium, georganiseerd door de Rijksuniversiteit Limburg bij het afscheid van dr. G. Padberg als neuroloog op 23 september 1982 te Maastricht].

'De wijnhandel te Maastricht en het verbruik van wijn in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Campus Liber, bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht, aangeboden aan Dr. Mr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en -bibliothecaris, 1947-1977, bij zijn zeventigste verjaardag* [Werken uitgegeven door L.G.O.G. 8] (Maastricht 1982) 299-312.

'De samenstelling van de gegode stand te Maastricht op het einde van de achttiende eeuw' [niet-gepubliceerd artikel, oorspronkelijk bedoeld voor de bundel *Campus Liber*, gedeponereerd bij het Rijksarchief in Limburg te Maastricht].

Mestreechs Aajt, geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier [Stichting Historische Reeks Maastricht] (Maastricht 1982).

Toespraak bij gelegenheid van de opening van de expositie over Maastrichts bier en brouwerijen [gehouden op 27 november 1982 in de voormalige brouwerij De Keizer, N.A. Bosch, Wijcker Grachtstraat, Maastricht].

Rapport met betrekking tot een op te richten brouwerijmuseum in Maastricht in de gebouwen van de vroegere brouwerij De Keizer, Fa. N.A. Bosch [interne nota, 1982].

1983

'Een watermolen langs de Geul in zijn derde industriële gebruiksfase', *Industriële Archeologie* 3 (1983) 128-134.

Boekbespreking: Inventarisatie Mijnonumenten, uitgave Samenwerkingsverband sanering mijnterreinen oostelijk mijngebied (Maastricht 1978), *Industriële Archeologie* 3 (1983) 151-152.

'Wetenschappelijke geneeskunde versus volksgeneeskunst. Een sociaal-wetenschappelijke confrontatie' [voordrachten in het kader van de volkskundecyclus, georganiseerd door het Postuniversitair Centrum te Diepenbeek, gehouden te Maastricht in de winter van 1983, niet uitgegeven].

Lopend onderzoek op het terrein van de regionale en lokale geschiedenis, genealogie, volks- en naamkunde en historische geografie. Inventarisatie van lopend onderzoek op het terrein van de werkgemeenschap voor deze vakgebieden, uitgegeven door de Stichting voor Historisch Onderzoek ('s-Gravenhage 1983).

1984

Drie eeuwen Philips. Geschiedenis van een boerenfamilie uit Beek (L) en zijn vertakkingen in de laatste eeuw [samengesteld met medewerking van J.H.J. Gulikers] (Maastricht 1984).

1985

Boekbespreking: H.C. van der Hoeven, Om de macht bij het fonds. De ziekenfondsen temidden van de sociale veranderingen in de jaren 1900-1982 (Den Haag 1983), *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985) 358.

Een Eeuw Leeuw. Geschiedenis van de Aachener Exportbier Brauerei Dittmann & Sauerländer A.G., 1871-1921, en haar nevenvestiging De Leeuwenbrouwerij te Houthem, 1886-1921, voortgezet als Bierbrouwerij De Leeuw, 1921-1986 [interne bedrijfs geschiedenis, Valkenburg 1985].

'Eeuwfeest VVV Het Geuldal, mijlpaal van volhoudend pionierswerk', *Magazine Geulrand* 9 (1985), extra bijlage, 2-15

1986

Mensen rond De Leeuw, geïllustreerd personeelsverslag [uitgegeven bij het eeuwfeest van Bierbrouwerij De Leeuw] (Valkenburg 1986).

Deelrapporten van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht met collectieve bijdragen van de werkgroep: *deelrapport Wijck* (Maastricht 1984); *deelrapport Boschstraat-West* (Maastricht 1986); *deelrapport K.N.P.* (Maastricht 1985); *deelrapport Société Céramique* (Maastricht 1986).

1987

Boekbespreking: 'Valse kreukels in een strijdbaar boek. Discussiebijdrage naar aanleiding van het verschijnen van: Dr. L.H. Kreukels, Mijnarbeid: volzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse Steenkolenmijnen (Assen/Maastricht 1986)', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 32 (1987) 111-144.

Honderd jaar Momus-chariteit. Een verhaal over Momus en zijn Oude Mannenhuis en hoe die chariteit thans nog wordt voortgezet [onuitgegeven manuscript, Maastricht 1987].

Herdruk van: P. Beda Verbeek OFM, *De geschiedenis van de Sterre der Zee te Maastricht tot 1804*, ('s-Hertogenbosch 1937) [met een Woord vooraf bij de herdruk door J.F.R. Philips, 1987].

1988

Een gouden TAEK, 1934-1984. Crisis en wederopbloei van de Tilburgse organisaties van afgestudeerden sinds 1959 [samen met drs. F.L.M. van der Meer] (Tilburg 1988).

Vorbereidende studies ten behoeve van een sociaal-economische geschiedenis van Beek (L) van de vijftiende tot de negentiende eeuw [Volgens een theoretisch onderzoeksontwerp werd in de jaren 1980-1988 documentatiemateriaal verzameld over de nederzettingsgeschiedenis, de demografie, de landbouw en andere bestaansbronnen, de beroepsstructuur, de sociale stratificatie, de sociaal-culturele veranderingen, de mentaliteit van de bevolking, het lokale verzorgingspatroon en de plaatselijke infrastructuur. In de meeste gevallen werden over deze onderwerpen basisteksten samengesteld. Dit materiaal werd overgedragen aan de Heemkundevereniging Beek ter verdere bestudering].

1989

'Maastricht op een keerpunt: de jaren 1895-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 34 (1989) 17-42 [uitgewerkte tekst van een voordracht over 'De opkomst van de verzuijing in Maastricht' voor de Probusclub Maastricht II, op 17 mei 1989].

1990

'Drie Lieve Vrouwen van Maastricht. Enige bijzonderheden over de geschiedenis van de Onze Lieve Vrouweverering in Maastricht, verzameld naar aanleiding van de *Heiligdomsvaart 1990*', *Heiligdomsvaart-Pocket, Schatkamernieuws Slevrouwe XIX* (1990) 275-298.

1991

'Sporen uit het industriële verleden van Limburg' [voordrachten met dia's uit de wereld van bedrijf en techniek, gehouden voor de Vrienden van het Rijksarchief in Limburg op 2 februari 1991, voor de jaarvergadering van het L.G.O.G. in Horst op 27 april 1991 en voor de contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum en de vereniging Rura in Roermond op 16 mei 1991].

De 'dertig standen' van Roermond. Een moeilijk stratificatieprobleem in het kader van de spaarbankgeschiedenis van Roermond [aantekeningen ten behoeve van dr. Thelen, 1991].

'Het café als ontmoetingsplaats' [toespraak bij gelegenheid van de opening van de tentoonstelling 'Sjöt dich eine oppe lamp' op 8 mei 1991 in het Volkskundig Limburgs Centrum, kasteel Limbricht; zie ook: *Limburgse brouwerijen en bierdrinkers*].

'Gezondheid en ziekte in Limburg in de jaren 1800-1865, een tijd van geruisloze stilstand?', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 36 (1991) 1-86.

Familiegeschiedenis Philips; de Valkenburgse tak. Een vervolg op onze familiegeschiedenis uit 1984, speciaal opgedragen aan de jongste generatie Philips [Maastricht 1991].

1992

'Het magistraatsgeslacht Stas en zijn relatie met Beek', *Becha, tijdschrift van de Heemkundevereniging Beek* 6 (1992) 27-32 en 40-41.

Vijftig jaar TAEK in Zuid-Limburg. Een terugblik op een stuk verenigingsactiviteit van Tilburgse afgestudeerden in Zuid-Limburg, (Maastricht 1992).

R. Camps, A. Gorissen, R. van der Hoek, *Venlo enveloppenstad, uitgegeven bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de E.N.F.A.* [onder begeleiding van Dr. Rudolf Philips] (Venlo 1992).

Honderd jaar boerenleven in Limburg [vijfentwintig vraaggesprekken met voortrekkers uit de Limburgse landbouwwereld, gehouden rond het jaar 1960, samengevat en uitgewerkt november 1992].

1993

'Op zoek naar wat eens een mijnstreek was Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 38 (1993) 1-43.

1994

'Pachters en boeren in het land van Beek', *Becha, tijdschrift van de Heemkundevereniging Beek* 7 (1993) 15-16, 29-32, 46-48, 55-59; 8 (1994) 9-13, 30-31.

Een persoonlijke terugblik op het leven van mijn moeder, Anna Maria Helena Philips-Hoen, 1890-1980 [Maastricht 1994; niet openbaar].

Ter herinnering aan mijn vader, Johannes Hubertus Philips, 1890-1970 [Maastricht 1994; niet openbaar].

1995

Boekbespreking: Paul Preston, *Franco, a biography* (London 1993) [1995, niet gepubliceerd].

Verloren jaren? Noord-Brabant in een overgangstijd, 1795-1870 [aangeboden aan Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg, ongepubliceerd manuscript, maart 1995]. Een verkorte versie diende als voordracht voor het tweedaags congres van de T.E.K., gehouden in kasteel Aldenbiezen op 11 en 12 mei 1996. De inleiding verscheen in: *TEK-Papers, deel IV, uitgave van de Stichting Tilburg-Van den Eerenbeemt-Kring (T.E.K.)* (Tilburg 1996) 5-19.

'Recreatie en toerisme. Spiegelbeeld of reactie?', in: *Van ontspanning en inspanning. Aspecten van de geschiedenis van de vrije tijd. Liber amicorum*, aangeboden aan Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Brabant (Tilburg 1995) 35-62.

1996

'Familieperikelen van een Maastrichtse wijnhandelaar. Een relaas over zijn achttiende-eeuwse bedrijfsvoering', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 41 (1996) 79-113.

1997

Notitie over de naamgeving voor een overkoepelende holding van zorginstellingen in de regio Midden-Limburg [Maastricht 1997, niet gepubliceerd].

Bibliografie van dr. Rudolf Philips

'De eerste Limburgse pelgrims op weg naar Lourdes' [onuitgegeven artikel, Maastricht 1997].

Notitie over de oorsprong van de Broederschapskamer, Achter de Comedie 14, en over de bewoners van het voormalig refectorium van de Jezuiten in de periode 1775 tot 1890, voorlopige gegevens, aangeboden aan het bestuur van de Broederschap van de Onbevleete Ontvangenis van O.L. Vrouw Sterre der Zee (Maastricht 1997).

1998

Boekbespreking: Hubert Reijnaerts, Ann Nielsen, Mathew Schoffeleers, Montfortians in Malawi: their spirituality and pastoral approach. [niet-gepubliceerd, Maastricht 1998].

Notitie over de herkomst van de familie Jansen - van den Brink te Tilburg [een aanzet tot een genealogie over een Brabantse immigrantenfamilie, nakomelingen van een geslacht uit het Gelderse rivierengebied, aangeboden aan Jan en Ria op 24 mei 1998].

'Een verkenning van het sociaal-politieke landschap in Zuid-Limburg in de bevrijdingstijd (1944-'45)', in: *Regionale geschiedenis zonder grenzen, Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen* [Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 1] (Maastricht 1998) 235-265.

1999

Limburgse brouwerijen en bierdrinkers. Vier opstellen over bierbrouwerijen en bierconsumptie, voornamelijk in Nederlands Limburg [Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2] (Maastricht 1999).

De Limburgse Liga, een uitingsvorm van Limburgs regionalisme. [Maastricht 1999, niet gepubliceerd].
Aanvullende gegevens over Pater Matthias Philips [ter aanvulling van de familiegenealogie, Maastricht 1999].

Inventaris van het archief van Pater Doctor Remigius Dieteren OFM (Pieter Joseph Dieteren), Spaubeek 31 januari 1915 - Heerlen 15 december 1995 [samen met A.M.T. Peeters] (Maastricht 1999).

'Philips van Maestricht', *Maandblad De Plate, tijdschrift van de Oostendse Heem- en Geschiedkundige Kring 'De Plate'* 9 (1999) 158-169.

De opkomst van de particuliere banken in Limburg [vnl. negentiende en twintigste eeuw, onvoltooid manuscript 1999].

2001

De opkomst van het Geuldal als toeristenstreek [omwerking van een onuitgegeven manuscript uit 1969 over *Het Geuldal in Oude Ansichten*, 2001].

Boekbespreking: Annemieke Klijn, *Onze man uit Maastricht, Sjeng Tans, 1912-1993*. Uitgave SUN [persoonlijke kanttekeningen, 19 maart 2001].

'Neêrlands Lustwarand. De ontwikkeling van het toerisme in het Geuldal' [samen met Jan G.M. Notten en Rob P.W.J.M. van der Heijden], dl. I en II, *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* 11 (2001) 49-108 en 12 (2002) 153-209.

2003

Limburgse Zuivelherinneringen. Een geschiedenis van de zuivelbereiding in de twintigste eeuw, mede met het oog op de vraag: Wat is er nog over van de zuivelfabrieken in Limburg? 2 dln. [ongepubliceerd manuscript, 2003, gedeponeerd bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg; in bewerking t.b.v. publicatie].

J.C.G.M. Jansen

De Limburgse Sociale Studieweken. Denken over kerk en samenleving tussen 1925 en 1984

Op 19 april 1925 startte in Rolduc de eerste Limburgse Sociale Studieweek. Drager was de Limburgse R.K. Werkliedenbond. De organisatie was in handen van de hoofdaalmoezenier van sociale werken Henri Poels en de voorzitter van de werkliedenbond Jos Maenen. De week was in allerijl in elkaar gestoken en diende een pedagogisch doel.¹ Iedereen die in de katholieke arbeidersorganisatie een leidende rol speelde, al was het maar in een afdeling, diende op de hoogte te zijn van de katholieke sociale leer en de maatschappelijke problemen. Tussen de zondagmiddag en de dinsdagmiddag werden negen lessen gegeven van elk twee uur. Discussies waren alleen mogelijk in gemengde groepen bestaande uit geestelijken, politici en arbeiders. De Studieweek werd een succes. Er verschenen 150 arbeiders en 80 notabelen, waaronder bisschop L. Schrijnen, de voorzitter van de ministerraad Ch. Ruijs de Beerenbrouck en de mijn directeuren A. Frowein, A. Haex en W. Schweitzer. Werkgevers, werknemers en clerici gingen vertrouwelijk met elkaar om. Wat in katholieke kring werd gedacht over sociale problemen hoorde men al tientallen jaren, even over de grens al sinds 1886,² maar deze harmonie was uniek.

Alle aanwezigen drongen aan op herhaling.³ Tot de opheffing van de diocesane KAB (Katholieke Arbeiders Beweging) in 1964 werden, met een onderbreking als gevolg van de oorlog, de Sociale Studieweken georganiseerd door de Limburgse katholieke arbeidersstandsorganisatie. De Diocesane Commissie van Samenwerking – een verband van standsorganisaties van boeren, arbeiders, middenstanders, werkgevers en witte boordenwerkers – zette de weken daarna nog acht jaar voort.

De Studieweken zijn nogal eenzijdig gedocumenteerd. Van de archivalia is veel verloren gegaan en wat bewaard bleef, is maar deels ontsloten. De publicaties die naar aanleiding van de Sociale Studieweken verschenen, zijn makkelijker raadpleegbaar. Pater Remigius Dieteren O.F.M. en dr. J.F.R. Philips brachten een grote collectie bijeen en deponeerden die bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht. Het is een unieke verzameling die ons in staat stelt de Limburgse weken in West-Europees perspectief te plaatsen. Ze is ruim voldoende om drie vragen te beantwoorden: hoe vond men onder vrijwel ongeschoolde arbeiders een representatief deelnemersveld, hoe kon men het vasthouden, en hoe verspeelde men in korte tijd de achterban? Er is dus reden er bij de tachtigste verjaardag van een van de samenstellers, dr. J.F.R. Philips, aandacht aan te besteden.

¹ *De Christelijke Mijnwerker* 15-02-1925, ingezonden brief van Poels en Maenen, d.d. 2-02-1925.

² P. Gérin, 'Sociaal-katholicisme en christen-democratie (1884-1914)', in: E. Gerard (ed.), *De Christelijke Arbeidersbeweging in België 1891-1991* dl. I (Leuven 1991) 59-63.

³ *De Christelijke Mijnwerker* 3-05-1925; SHCL, documentatie Poels 45, brief van 28-04-1925 van Poels aan Ruijs.

We passen een chronologische werkwijze toe en stellen vier fasen aan de orde: de voorgeschiedenis, de opgang in een tijdvak van politieke en sociaal-economische crisis (1925-1939), de spanningen tussen 1947 en 1960 en de teloorgang in de jaren zestig en de vroege jaren zeventig van de twintigste eeuw.

Het ontstaan van de Katholieke Sociale Studieweken

In de loop van de negentiende eeuw nam in katholieke kring de belangstelling voor de sociale problematiek toe. Gaandeweg werd een katholieke sociale leer ontwikkeld.⁴ Recente studies wijzen op aanzetten bij Duits- en Franstalige romantici uit de eerste helft van de negentiende eeuw.⁵ Maar pas vanaf 1870 werden stappen voorwaarts gezet in Duitsland, Frankrijk, België, Italië en Zwitserland.⁶

In tegenstelling tot wat in protestantse kring gebruikelijk werd, zochten de katholieken niet naar een bijbels fundament, maar veeleer naar mogelijkheden scholastieke opvattingen omtrent rechtvaardigheid en sociale orde toe te passen in nieuwe omstandigheden. Behoudens in België, waar de wijsgeer en latere kardinaal D.-J. Mercier koos voor een teruggrijpen op de oorspronkelijke teksten van Thomas van Aquino, refereerde men gewoonlijk aan een achttiende- of negentiende-eeuwse Thomist, nog levend in een agrarisch-ambachtelijke samenleving. Zij hadden heel uiteenlopende gedachten over de wijze waarop men de problemen van de industriële samenleving te lijf moest gaan.

Van 1886 af werd op paus Leo XIII druk uitgeoefend lijn te brengen in de discussie. De encycliek *Rerum Novarum* van 1891 riep de gelovigen op de sociale problemen aan te vatten op basis van katholieke opvattingen omtrent billijkheid en rechtvaardigheid met als uitgangspunt herstel van de waardigheid van de arbeider. Indien onderdelen, zoals de bescherming van het privé bezit, het recht zich te verenigen, de zorgplicht van de overheid, rechtvaardig loon en het verdedigen van de religieuze vrijheid door lokale omstandigheden niet dadelijk de aandacht konden krijgen die ze verdienden, moest ieder maar kijken hoe hij het doel het best kon nastreven.⁷

4 A. Waszink in: *Verslagboek van de Sociale Studieweek gehouden te Maastricht in 1911*, 235-243 en J. van der Velden, 'Zur Vorgeschichte', in: *Wirtschafts- und Sozialpolitik in der berufsständische Ordnung. Erste Soziale Woche der Volksverein für das katholische Deutschland* (Köln 1933) 3-7.

5 K.H. Vogt, *Katholische Arbeiterbildung und Kirchlichkeit der katholischen Arbeiterschaft Deutschlands im 19. Jahrhundert* (Bonn 1978) 122-127 en Th. Salemink, *Katholieke kritiek op het kapitalisme 1891-1991* (Amersfoort 1991) 39-40.

6 J. Y. Calvez et J. Perrin, *Église et société économique. L'enseignement social des papes. Du Léon XIII à Pie XII* (Paris 1959) 100.

7 Vgl. de samenvattingen van *Rerum Novarum* in de encycliek *Mater et Magistra* van Johannes XXIII uit 1961, 19-23; de apostolische brief *Octogesima Adveniens* van Paulus VI uit 1971, 4 en de encycliek *Centesimus Annus* van Johannes Paulus II uit 1991, 5-11.

Aanpassing en uitwerking van de encycliek kregen vlug aandacht. De geschriften rolden in hoog tempo van de pers,⁸ maar een richtingensrijd kon niet altijd worden vermeden. Op één netelig punt had Leo XIII al gewezen: de industrialisatie had niet alleen de arbeiders in de verdrukking gebracht. Ook landbouwers, ambachtslieden en detailhandelaren worstelden met existentieproblemen. Moest men ze samen laten optrekken? In Nederland werd ervoor gekozen. Ook de bisschop van Roermond, Drehmanns, was voorstander van een integrale aanpak. Op de tweede Limburgse Katholiekendag in 1900 hield echter een jong priester uit Venlo, Henri Poels, een rede getiteld 'Onze roeping': tenzij werd opgetreden in de geest van *Rerum Novarum* waren de arbeiders in Roermond en Maastricht voor de Kerk verloren.⁹ Het sloeg aan. Poels trad toe tot het organisatiecomité. Ch. Ruijs de Beerenbrouck nam de leiding op zich. Beiden waren voorstander van autonomie voor de arbeidersbeweging. In 1901 hield RKSP-voorman W.H. Nolens de vergadering voor dat een scheiding van patroons- en arbeidersverenigingen onontkoombaar was.¹⁰ In 1902 pleitte Poels voor het oprichten van sprekersbonden, waarvan de leden 'onze mannen' konden vormen.¹¹ Maar waar haalde men de sprekers vandaan? Wie zag erop toe dat ze actuele onderwerpen aan de orde stelden en eenvoudige lieden tot zelfwerkzaamheid brachten? Het was niet simpel. In Nederland en België kon menig lokaal secretaris niet notuleren en wisten de penningmeesters geen boekhouding bij te houden. Elke poging daar verbetering in te brengen werd bejubeld. Vooral over de sociale cursus van de Leo XIII-club in Roermond was men enthousiast. Onderwijzers verzorgden er lessen die aansloten bij het kennisniveau van de lagere school.¹²

Eind 1904 ontdekten het *Katholiek Sociaal Weekblad (KSW)* en *De Gids op Maatschappelijk Gebied* in Zwitserland en Duitsland voortgezette cursussen van praktische aard geschikt voor arbeiders. Laat het Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Actie (KSA) ook zoiets brengen, schreef het *KSW*.¹³ Nauwelijks een jaar later kon het blad melden dat van 2 tot 9 september 1906 in Utrecht een sociale week werd gehouden, georganiseerd door de KSA met medewerking van alle in sociale vraagstukken geïnteresseerden katholieken in Nederland. De Utrechtse week werd een succes. Er was gerekend op 40 deelnemers, maar er verschenen 1.000 mensen, waaronder Domela Nieuwenhuis. Hij schreef: 'Er heeft zich daar aan de roomse zijde een groep Katholieken gevormd, waarmee

⁸ Vgl. E.C.M. Fleré, 'Relatie van de katholieke sociale beweging in Duitsland – met name de *Volkverein für das katholische Deutschland* – en de katholieke sociale beweging in België en Nederland. Voorlopige bibliografie', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XXIV (1978) 83-126.

⁹ SHCL, archief VLK 11, stukken betreffende de Katholiekendag 3-4 juni 1900 te Roermond en SHCL, documentatie Poels 19, Katholiekendag 1900. Poels' rede 'Onze Roeping' is herdrukt in: Poels, *Een zestal redevoeringen* (Kerkrade 1935) 9-22.

¹⁰ SHCL, archief VLK 12, 'Officieel programma van den Limburgschen Katholiekendag van 1901 te Venlo', 17 en 21.

¹¹ SHCL, documentatie Poels 19, brief van 21-05-1902.

¹² *Katholiek Sociaal Weekblad* 3 (1904) 381 en (1905) 335.

¹³ *Ibidem*. *De Gids op Maatschappelijk Gebied* bracht in 1904 en 1905 een achttal berichten rond dit thema; in jrg 4 (1905) artikelen over de sociale cursussen in Mönchen-Gladbach.

men rekening heeft te houden...Dit zijn geen botterikken. Deze partij is nog niet verslagen'. Het protestantse Patrimonium verzuchtte: 'Die Katholieken pakken aan. Het zal nog lang duren voor wij zover zijn'.¹⁴

De sociale weken van de Katholieke Sociale Actie

De organisator van de eerste sociale week in Nederland, P.J.M. Aalberse, had van de Fransen de duur van de cursus en het niveau van de voordrachten overgenomen: acht dagen volksuniversitair onderwijs. Van de Duitse vakantiecursus stamde de bevattelijkheid van de lessen en de afwezigheid van het debat. Uit Zwitserse koker kwam het thema: 'De samenhang tussen de sociale problemen'. In Utrecht werden praktische kwesties behandeld, af en toe onderbroken door algemene beschouwingen. De week gaf de katholieke sociale actie in Nederland een eigen karakter. Terwijl de Franse weken in het teken stonden van een afwijzing van staatsbemoeienis met de sociale vraagstukken, legden P.J.M. Aalberse¹⁵, J.D.J. Aengenent¹⁶, Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck¹⁷, J. Nouwens¹⁸ en G.J. Liesker¹⁹, die in Utrecht twaalf van de 25 spreekbeurten voor hun rekening namen, de nadruk op het tot stand brengen van verbeteringen door particuliere organisaties met steun van lagere overheden.²⁰ Utrecht legde vast dat de sociale weken een activiteit waren van de standsorganisatie, gericht op verbetering van het intellectuele niveau van de arbeiders en hun mogelijkheden tot sociale stijging. Het was geen vakbondsactiviteit. Daar stonden problemen rond inkomen en sociale zekerheid centraal.

Rerum Novarum had gesteld dat het ging 'om een zaak waarvoor geen uitkomst mogelijk was zonder de hulp van godsdienst en staat'.²¹ Een rede van G. Toniolo op een Italiaanse sociale week over de wenselijkheid de maatschappelijke vooruitgang te baseren op wetgeving waarvoor katholieke sociale beginselen het *Leitmotiv* vormden, bracht de Katholieke Sociale Actie ertoe een gevleugeld woord van Henri Poels 'hoe zalig is het in merg en been rooms-katholiek te zijn' in 1907 als rode draad door de sociale week in Breda te laten lopen. Van 1908 tot 1910 werd ingehaakt op actuele noden.²² In 1911 was het twintig jaar geleden dat de encycliek *Rerum Novarum* verscheen en tien jaar nadat Pius X haar in *Graves de Communi Re* had aangevuld. De Katholieke Sociale Actie greep de jubilea aan om op een in Maastricht te houden studieweek andermaal de uitgangspunten

¹⁴ *Katholiek Sociaal Weekblad* 5 (1906) 300, 358-359, 415-416, 431 en 443. *De Gids op Maatschappelijk Gebied* 5 (1906) 9 en 16 september en 14 oktober: 'De sociale week in Nederland'.

¹⁵ 1871-1948. Van 1918 tot 1923 minister van arbeid. Grondlegger van de sociale wetgeving in Nederland.

¹⁶ 1873-1935. Van 1928 tot 1935 bisschop van Haarlem.

¹⁷ 1873-1935. Van 1918 tot 1925 en van 1929 tot 1933 voorzitter van de Ministerraad.

¹⁸ Voorzitter van de Nederlandse Katholieke Middenstandsbond.

¹⁹ Hoogleraar aan de *Université Catholique de Fribourg* in Zwitserland.

²⁰ *Programmaboek van de sociale week te Utrecht gehouden van 2-9 september 1906*, samenvattingen van de redes. Ook het *Verslag van de sociale week te Utrecht (Leiden 1907)* biedt geen volledige teksten.

²¹ *Rerum Novarum* 1891, 13.

²² *Programmaboeken van de sociale weken 1908 te Rotterdam, 1909 te Nijmegen en 1910 te Amsterdam.*

Een aantal voortrekkers uit de Katholieke Sociale Actie. Centraal in het midden P.J.M. Aalberse, de organisator van de eerste sociale week in Nederland die tussen 2 en 9 september 1906 plaats vond in Utrecht. Fotocollectie SHCL.

van het katholiek sociaal denken aan de orde te stellen. Poels betoogde er dat alleen erkenning en toepassing van christelijke beginselen uitzicht bood op een oplossing en pleitte voor het tot stand brengen van een sterke arbeidersbeweging. De voorzitter van Jong Limburg, M.A.M. Waszink, concludeerde uit *Graves de Communi Re* dat sociale actie moest worden gecoördineerd door de bisschoppen. Het stafflid van de KSA, A.J.H. Engels, haakte er tijdens de slotzitting op in. Poels en Waszink hadden hem duidelijk gemaakt dat er iets goed mis was met de Limburgse arbeidersbeweging. De mijnwerkers waren er samen met de protestanten christelijk georganiseerd, hoewel de Nederlandse bisschoppen interconfessionele vakbonden uitdrukkelijk hadden afgewezen.²³ Vergadervoorzitter Ruijs de Beerenbrouck verweet Engels de bisschop van Roermond te desavoueren en sloot onverhoeds de vergadering.

De interconfessionele organisatie was inderdaad omstreden. Rond de jaarwisseling van 1908-1909 had Ruijs bisschop Drehmanns er echter van weten te overtuigen, dat de Limburgse mijnwerkers die nu eens aan deze en dan weer aan gene zijde van de grens werkten, zich moesten aansluiten bij de Duitse interconfessionele *Christliche Gewerkschaften* om te kunnen profiteren van de Duitse voorzieningen bij werkloosheid, ziekte en overlijden. Een rooms clubje in Limburg kon zoiets niet bieden, zolang de mijnbouw hier nog zo onbetekenend was. Drehmanns begreep dat de verplichting zich katholiek te organiseren, die hij samen met zijn collegae op 7 juli 1906 aan de katholieke Nederlandse arbeiders had opgelegd, de Limburgse arbeidersgezinnen in de problemen bracht en stond toe de bestaande situatie stilletjes te continueren.²⁴

De secretaris van de KSA, Aalberse, stelde zich echter vierkant op achter zijn medewerker. Hij verweet Ruijs de samenwerking van de sociaal bewogen katholieken in Nederland in de waagschaal te stellen.²⁵ Ruijs trad daarop af als voorzitter van de KSA. In een klap verloor die alle krediet. Aalberse had in 1912 moeite in Breda een zevende sociale week te organiseren. Er verschenen haast geen arbeiders.²⁶ Tussen 1913 en 1919 organiseerde de KSA vierweekse kadercurssussen over de sociale problematiek, het arbeidscontract, de sociale wetgeving en de sociale verzekering. Er meldden zich slechts 24 cursisten.²⁷

Hoe verder? De gedachte weer een sociale week te organiseren was nooit los gelaten. In 1921 nam de Vereniging Katholiek Nederland de zaak over. Van 12 tot 17 december werd in Utrecht een week over het bedrijfsradenstelsel gehouden.

²² Programmaboeken van de sociale weken 1908 te Rotterdam, 1909 te Nijmegen en 1910 te Amsterdam.

²³ *Verslagboek van de zesde sociale week van de KSA van 3-10 september 1911 gehouden te Maastricht*, verkorte redes van Poels (1-8) en Waszink (9-22 en 235-250); *Limburger Koerier* van 11-09-1911, verslag van de rede van Engels. De volledige tekst van de rede van Poels in: *Een zestal redevoeringen* (Heerlen 1935) 70-100.

²⁴ J.C.G.M. Jansen, 'Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg in de loop van honderd jaar (1891-1991)', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XXXVI* (1991) 117-119 en *Limburger Koerier* 11-09-1911, verslag van de slotzitting.

²⁵ *Katholiek Sociaal Weekblad* 10 (1911) 441.

²⁶ *Katholiek Sociaal Weekblad* 11 (1912) 437.

²⁷ Idem 12 (1913) 39-42, 189 en 416; 13 (1914) 249; 14 (1915) 190, 262 en 277; 15 (1916) 73, 561 en 577; 16 (1917) 270 en 382; 17 (1918) 133, 199 en 349; 18 (1919) 410, 418 en 426.

De politici J.R.H. van Schaik, J.I.J.M. Schmutzer en C.P.M. Romme gaven er het startsein voor een discussie over medezeggenschap, die Nederland een generatie lang in de ban zou houden. Maar ze maakten het zo ingewikkeld dat het de vraag is of de toehoorders gesterkt naar huis gingen.²⁸

Was er in Nederland nog plaats voor een sociale week? De Franse *Semaines Sociales* waren onontbeerlijk als bijscholing voor al wie sociale voorlichting gaf. Ook de Belgische weken vonden veel weerklank. Men meende er dat christelijke sociaal-democratie, arbeidersbeweging en Vlaamse emancipatie samenhangen,²⁹ met als gevolg dat katholieke ministers de weken trouw bezochten en de belangstelling onder de arbeiders stormachtig groeide.³⁰ Eind augustus 1923 bezochten Poels en Maenen de Vlaamse sociale week. De arbeiders maakten er de meerderheid uit van de 436 aanwezigen. Het thema 'Onze leidende beginzelen' werd behandeld door sprekers, afkomstig uit kerkelijke kring, universitaire wereld, politiek en arbeidersmiddens.³¹

Het ontstaan van de Limburgse Sociale Studieweken

De Limburgse Studieweek van april 1925 werd een mengeling van elementen uit de oude studieweken van de Katholieke Sociale Actie – precies de helft van de sprekers kwam uit die stal – en sterke punten uit de Belgische, Franse en Duitse weken. Uit Poels' eigen koker stamden de praatavonden. De zondag- en de maandagavond werden gebruikt voor informele discussies, waaraan elke aanwezige mocht deelnemen, mits hij bereid was de ander voldoende ruimte te geven zijn opinie naar voren te brengen.³²

Niet alleen in organisatorisch opzicht waren de inrichters van de eerste Limburgse Sociale Studieweek hun Belgische collegae veel verschuldigd. Hun voorbeeld speelde ook een rol bij de keuze van de accommodatie. De Vlamingen hielden hun sociale weken van het begin af in een Leuvens college. Ze meenden dat voor zo'n cursus een onderwijskundige omgeving nodig was. Men hield er de deelnemers makkelijk bijeen, tijdens de lessen konden aantekeningen worden gemaakt en de docenten hadden naslagwerken bij de hand. Poels en Maenen zochten een onderkomen van vergelijkbaar niveau. Ze lieten het oog vallen op Rolduc. Daar werden alle verlangde faciliteiten geboden en hoefde geen mijnwerker weg te blijven vanwege de reiskosten. Ze kregen maar met moeite

²⁸ Idem 20 (1921) 367 en *Achtste sociale week Utrecht, december 1921*, voordrachten Van Schaik, 86-108; Schmutzer, 147-189 en Romme, 268-279.

²⁹ L. Wils, 'De historische verstrengeling tussen de christelijke arbeidersbeweging en de Vlaamse beweging', in: L. Wils, *Vlaanderen, België en Groot-Nederland* (Leuven 1994) 241-257; Gérin, 'Sociaal-katholicisme en christen-democratie', 97-113 en Gerard, *De Christelijke arbeidersbeweging*, 118-123.

³⁰ *Verslagboek van de Vlaamsche Sociale Week 1913*, 64-79 en *Sommaire de cours sociale Wallonne tenue à Liège 1913*, ongepagineerd.

³¹ *Verslagboek van de tiende Vlaamsche Sociale Week gehouden van 26-29 augustus 1923*, inhoud en deelnemerslijst.

³² SHCL, documentatie Poels 45, brieven aan Ruijs de Beerenbrouck 28-04-1925 en aan G. Brom 8-06-1927.

toestemming, mogelijk pas na interventie van premier Ruijs de Beerenbrouck.³³ De organisatie van een Studieweek midden onder de paasvakantie had teveel extra werk opgeleverd, mede omdat er in plaats van de verwachte 50 circa 300 deelnemers waren verschenen. De Studieweek werd in het vervolg in augustus gehouden, als het complex leeg was.³⁴

Op zoek naar een paradigma

Qua inhoud en doelstellingen verschilden de Limburgse Studieweken sterk van hun door de Katholieke Sociale Actie georganiseerde voorgangers. De Sociale Studieweek moest de arbeiders de grondslagen van de katholieke sociale leer bijbrengen en hen oproepen zich in te zetten voor het apostolaat. Wie kon het doen? In katholiek Nederland stond de wetenschapsbeoefening nog in de kinderschoenen. Bij de opening van de eerste Limburgse Studieweek was de Katholieke Universiteit Nijmegen nog geen twee jaar oud. Sociale en economische wetenschappen werden er niet beoefend. Te vaak moest beroep worden gedaan op docenten van seminaries. Het gaf de Studieweken een klerikale inslag. Bijna tweederde van de 133 tussen 1925 en 1939 in Rolduc gehouden voordrachten werd verzorgd door priesters.

In België was organisator Rutten ervan overtuigd dat hij voorzichtig moest zijn met van de sociale weken een ultramontaans klerikaal wapen te maken.³⁵ Hij liet het liefst personen aan het woord die beroepshalve betrokken waren bij sociale vraagstukken. De Vlaamse weken waren actueel.³⁶ In Rolduc overwoog de grondslagenproblematiek. Jaar na jaar werd ze aan de orde gesteld door de dominicaan J.B. Kors uit Nijmegen en de jezuïet Sebastiaan Tromp die er uit Rome voor overkwam. Ze lieten zich inspireren door het klassiek Thomisme, zoals dit werd aangeboden op de Nederlandse seminaries. Het was een gesloten systeem, waarbij alle waarheid vooraf vast lag, ook die met betrekking tot menselijk handelen en het optreden van de mens als sociaal en zedelijk wezen. Jaren daarvoor hadden Mercier en de Fransman E. Gilson al gepleit voor een meer open houding. Men moest het eigene van St. Thomas kiezen als uitgangspunt van het denken en de ruimte die zo ontstond, benutten om bij ethische kwesties rekening te houden met nieuwe omstandigheden.³⁷ Hier was men nog niet zover. Menig Rolducse spreker wilde alle sociale actie eerst theologisch-wijsgerig funderen.

Het gevolg was dat op de Limburgse Studieweken niet alleen tot vervelens toe de gebreken van liberalisme en socialisme aan de orde werden gesteld, maar ook – en dit was ernstiger – een kloof ontstond tussen leergezag en sociale

³³ SHCL, documentatie Poels 45, brief van Poels aan Ruijs 28-04-1925.

³⁴ SHCL, documentatie Poels 45, brief van Poels aan Gerard Brom 25-07-1926.

³⁵ De term is van Wils, 'De historische verstrengeling', 242.

³⁶ Analyse op basis van de verslagboeken van de Limburgse, de Vlaamse en de Waalse sociale weken aangevuld met de in de programmaboeken aangekondigde sprekers die wel verschenen, maar geen tekst inleverden.

³⁷ J. Peters, *Methaphysica. Een systematisch overzicht* (Utrecht 1957) 9-10.

praktijk. Het begon op de eerste Studieweek al met de jezuïet Van Ruth. Voor hem was het 'zoekt eerst het rijk Gods' uitgangspunt van alle sociaal handelen. Laat het kader van de organisaties een retraite volgen, zodat ze de kern kunnen vormen van een godsdienstige beweging die de arbeiders terugbrengt in de moederschoot van de kerk, zei hij.³⁸ Poels verzette zich ertegen. In 1927 noemde hij de louter kerkelijk gerichte Katholieke Actie de belangrijkste oorzaak van de ontkerstening.³⁹ Een jaar later kwam hij op dit standpunt terug, toen Kors een hiërarchie van waarden introduceerde met de woorden: het zedelijke gaat boven het stoffelijke, maar omdat de ziel huist in het lichaam is geen werkgever of priester verantwoord bezig, tenzij hij de arbeider verlost van zijn nooddrift en daardoor de kans geeft zich ook in geestelijk opzicht te ontplooien.⁴⁰ Dit statement werd het paradigma van de Rolducse Studieweken in de era Poels.

In 1930 werd het lekenapostolaat het thema van de Rolducse week. Alle sprekers sloofden zich uit de hemelpoort te openen voor iedere in de arbeidersbeweging actieve persoon.⁴¹ In 1931 riep Friedrich Muckermann de kerk op de arbeiders terug te voeren naar de opdrachten uit de Bergrede. Poels gaf deze brug tussen religie en sociaal handelen een extra fundament. Het spook der werkloosheid was geen uitvloeisel van conjunctuurbewegingen, maar een product van het liberalisme dat God uit het openbare leven drukte, zodat de wereld in het duister werd gehuld, zei hij.⁴²

Medezeggenschap en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie

Op economisch en sociologisch terrein werd in Rolduc niet diep gegraven. Men sloot aan bij een leerboek van Heinrich Pesch dat de gangbare theorie rond arbeidsverdeling in Thomistische geest corrigeerde.⁴³ De arbeidsverdeling was zover voortgeschreden, dat geen product meer kon worden vervaardigd zonder de medewerking van mensen met uiteenlopende vaardigheden. Producieren vergde de samenwerking van velen. Dat ging beter als men de slavendrijverij verving door een arbeidsorganisatie gebaseerd op solidariteit.⁴⁴ Op de sociale week te Utrecht in 1921 had Romme een voorzet gegeven: overleg in fabriek en bedrijfstak kon solidariteit van werkgevers en werknemers tot stand brengen.⁴⁵ In 1927 perkte P. Aalberse, oud-minister van sociale zaken, het soli-

³⁸ H. van Ruth, 'Samenwerking tusschen de godsdienstige kerkelijke vereenigingen en onze katholieke standsorganisaties in beider wederzijdsch belang', *Verslagboek eerste Sociale Studieweek te Rolduc 1925*, 46-55.

³⁹ *Verslagboek derde... Studieweek 1927*, 32. Interventie naar aanleiding van de rede van J. Jacobs MSC.

⁴⁰ *Verslagboek vierde... Studieweek 1928*, rede J.B. Kors, 11-26.

⁴¹ *Verslagboek zesde... Studieweek 1930*, redes van Ruijs, 129-146 en Jac. van Ginneken S.J., 71-93; *De Mijnwerker 9-08-1930*, verslag Studieweek.

⁴² *Verslagboek zevende... Studieweek 1931*, rede Muckermann, 89-94 en conclusie van Poels getiteld: 'Het kapitalisme', 187-195.

⁴³ H. Pesch, *Lehrbuch der Nationalökonomie*, 4 delen (Freiburg 1914-1922).

⁴⁴ Salemink, *Katholieke kritiek*, 47-48.

⁴⁵ *Achtste Sociale Week Utrecht 1921*, rede van C.P.M. Romme, 268-280.

Hoofdaalmoezener H.A. Poels en Jos Maenen, voorzitter van de R.K. Werkliedenbond, tijdens een onderonsje in de tuin van abdij Rolduc, 1931. Fotocollectie SHCL.

darisme van Pesch in tot maatschappelijke ordening.⁴⁶ De Sociale Studieweek moest streven naar het opbouwen door de standsorganisatie van een op solidariteit en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie gebaseerde samenleving volgens het adagium 'mijn baas, mijn collega en mijn ondergeschikten zijn mijn naasten met wie ik solidair ben en die voor mij opkomen volgens voorschriften vastgelegd in publiek recht'.

Zijn voorstel gaf de Limburgse Studieweken een eigen gezicht. Men hield zich bezig met iets anders dan de *Semaines Sociales de France*, waar de katholieke sociale leer werd geactualiseerd, en de Belgische sociale weken die actiebereidheid centraal stelden. Het principiële sociaal-politiek karakter leverde Rolduc een eigen publiek op. Op de eerste Studieweek kwamen de directeurs van grote mijnondernemingen om te horen wat er over medebeheer werd gezegd. In volgende jaren stuurden ze bedrijfskader. Het kreeg er extra verlofdagen voor.⁴⁷ De belangstelling uit de politieke hoek was groter. Katholieken die de departementen van Binnenlandse Zaken, Economische Zaken of Sociale Zaken beheerden, zagen het als hun plicht naar Rolduc te gaan, gesecondeerd door reeksen kamerleden. Ze troffen er meestal een Belgische minister en tot 1932 Joseph Joos, de fractievoorzitter van de Duitse *Zentrumspartei*.

⁴⁶ *Verslagboek achtste Studieweek 1932*, red. P.J.M. Aalbertse, 5-28.

⁴⁷ Mededeling van ir. H. Schlösser te Heerlen.

In 1925 kwam de organisator van de Belgische sociale weken, pater G.C. Rutten,⁴⁸ uitleggen dat medezeggenschap een kernpunt was van de katholieke sociale leer. Ze tastte de eenheid van leiding en de tucht in het bedrijf niet aan, beoogde slechts werkgevers en werknemers samen hun schouders te doen zetten onder de productie en hen lusten en lasten te laten delen. De vakbeweging diende deze gedachte te propageren, omdat in een bedrijf waar leiding en personeel solidair zijn, een rechtvaardig loon en sociale zekerheid gemakkelijker worden bereikt.⁴⁹ In 1929 betoogden wel zes sprekers dat medezeggenschap bijdroeg aan het instandhouden van de democratie en de aandacht afleidde van de macht van het loon, die zo sterk werd benadrukt door de niet-christelijke vakbeweging.⁵⁰ Het item diende vooral om socialisten, liberalen en fascisten te bestrijden.

Er is betoogd dat de aandacht die Rolduc aan het onderwerp besteedde, bijdroeg aan de nadruk die de encycliek *Quadragesimo Anno* in 1931 legde op medezeggenschap en solidariteit.⁵¹ Jammer genoeg is de bronvermelding onvolledig. Alleen de naam van de zegsman, Oswald von Nell-Breuning, wordt vermeld. De context is hier evenwel van belang. Von Nell-Breuning schreef in opdracht van paus Pius XI het ontwerp voor de encycliek *Quadragesimo Anno*. Toen bleek dat de paus veranderingen wilde aanbrengen die konden worden opgevat als een uiting van sympathie voor het corporatisme naar Italiaans fascistische snit, zocht Von Nell-Breuning naar een andere interpretatie.⁵² De Limburgse variant was er zo één. Laat ons dus niet overdrijven. Hooguit waren er zoveel overeenkomsten tussen *Quadragesimo Anno* en de Limburgse aanzetten, dat Poels c.s. in de woorden van de paus een uitnodiging mochten zien diens gedachten op hun Studieweken uit te werken.

Voorlopig kwam het daar niet van. Pas in 1934 kon de Limburgse Studieweek een begin maken met het optuigen van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (P.B.O.). Men pleitte voor een corporatieve staat, waar alle betrokkenen waren georganiseerd in onder overheidstoezicht staande bedrijfsschappen, verantwoordelijk voor organisatie, herstel en uitbouw van het sociaal-economische leven. De kerk kon op afstand meesturen als ze lekenapostelen inzetten die zich hielden aan de directieven van de hiërarchie.⁵³ Samenwerking tussen particulier initiatief, staat en kerk schiep een geheel dat ver uitsteeg boven de som der delen, concludeerde de vergadering in 1935, toen de sprekers zich lieten inspireren door een brief die kardinaal Pacelli in 1934 had gericht tot de *Semaine Sociale*

⁴⁸ Over de voorletters van Rutten bestaat verwarring. Afwisselend vindt men G., C., G.C. en C.G. *De Geschiedenis van de Christelijke Arbeidersbeweging in België* uit 1991 heeft consequent Georges Ceslav. Wij volgen dit.

⁴⁹ *Verslagboek eerste Limburgse Sociale Studieweek 1925*, 60-69.

⁵⁰ *Verslagboek vijfde.... Studieweek 1929*, redes S. Tromp SJ, 23-44; D. Beaufort OFM, 45-66; J.B. Kors OP, 67-82; F.A. Weve OP, 83-106; J. Jacobs MSC, 107-128 en J. Colsen CM, 143-156.

⁵¹ O. von Nell-Breuning, zonder bronvermelding geciteerd door Jacobs op de achtste Studieweek. Vgl. *De Mijnwerker* 13-08-1932.

⁵² J. Verstraten en G. Ginneberge (eds.), *De sociale ethiek van de Katholieke Kerk in de encyclieken van Leo XIII tot Johannes Paulus II* (Brussel 2000) 31 en 61.

⁵³ *Verslagboek tiende.... Studieweek 1934*, redes F. Tummers, 67-86 en J. Colsen, 87-106.

Tijdens de Studieweek van 1936 leidt dr. Poels de ministers dr. L.N. Deckers (defensie) en prof. dr. ir. H.C.J.H. Gellissen (economische zaken) naar de aula van de abdij Rolduc. Zij worden gevolgd door prof. dr. M.J.H. Cobbenhagen en de directeur van Rolduc, mgr. Van de Venne. Fotocollectie SHCL.

de France. Namens paus Pius XI liet hij weten dat sociale partners door samen in corporatief verband met inachtneming van de wensen van de burgerlijke en kerkelijke overheid te werken aan een betere samenleving, een maatschappij opbouwden die geheel voldeed aan christelijke eisen van rechtvaardigheid en naastenliefde.⁵⁴ Zo konden de godsdienstig-ethische, de staatkundige en de sociaal-economische doelstellingen ineenvloeien.⁵⁵

Van 1937 tot 1939 poogden de Studieweken in een cyclus van drie jaar inhoud te geven aan ideeën omtrent een nieuwe wereldorde. Het eerste jaar werden de uitgangspunten op een rij gezet. Men behandelde de recente encyclieken *Divini Redemptoris* tegen het communisme en *Mit brennender Sorge* tegen het nationaal-socialisme, alsmede een pauselijke brief gericht aan de bisschoppen van Mexico over sociaal-economische vraagstukken. De volgende jaren werden de grenzen van het katholiek plan afgebakend.⁵⁶ De burgerlijke overheid mocht het voortouw nemen en zich omvormen tot draagster van een welzijnsstaat. Maar de beoogde solidariteit binnen de volksgemeenschap ontstond pas, als de overheid haar bestuur inrichtte volgens de beginselen van subsidiariteit. Die bracht participatie van alle geledingen en een gezonde afweging van de belangen van individu en gemeenschap en kon, naar de mening van J.A. Veraart, worden gerealiseerd door het invoeren van een P.B.O. Als alle economische sectoren – landbouw, nijverheid en dienstverlening – zich aansloten, gaf het de standsorganisaties een prachtige kans zich te ontplooiën, vulden Jacobs en Roncken aan.⁵⁷

⁵⁴ *De Mijnwerker* 17-08-1935.

⁵⁵ *Verslagboek elfde... Studieweek 1935*, redes W.H. Koenraadt, 105-122 en J. Jacobs, 123-142.

⁵⁶ *Verslagboek dertiende... Studieweek 1937*, in het bijzonder de redes van H.P. Marchant, 21-28 en J.B. Kors, 81-90.

⁵⁷ *Verslagboek vijftiende... Studieweek 1939*, redes van J.B. Kors, 67-74; H. Hermans, 93-112; J.A. Veraart, 113-128; J. Jacobs, 129-150 en K. Roncken, 151-170.

Poels vond het te weinig vernieuwend. Op 5 augustus 1939, de ochtend voor de opening van de vijftiende Studieweek publiceerde hij een lang artikel in het *Limburgsch Dagblad* getiteld: 'Verklaring der gedachten over "De Nieuwe Gemeenschap"'.⁵⁸ Men kon zich niet verlaten op een bedrijfsorganisatie aangestuurd door een neutrale overheid. Men moest streven naar een katholieke samenleving, tot stand te brengen met behulp van de standsorganisatie. Het artikel kreeg pas na de Wereldoorlog invloed, toen de Diocesane Commissie van Samenwerking het Limburgs deel van de zich ontplooiende Nederlandse welvaartsstaat verrijkte met een breed geschakeerd rooms zorgcircuit.

Strijd tegen het nationaal-socialisme

De sinds 1937 in Rolduc ontvouwde gedachten omtrent de ordening van de samenleving beoogden ook antwoord te geven op het staatscorporatisme van de fascisten. Die wilden alles van bovenaf regelen en werkgevers en werknemers dwingen tot economische inspanningen, terwijl Rolduc de samenwerking juist van onderop gestalte wilde geven. Het was niet de eerste keer dat de Limburgse Sociale Studieweken zich afzetten tegen fascistische maatschappijopvattingen. Op de Studieweek van 1929 mocht F.A. Weve zich uitspreken. Hij deed het genuanceerd. Met het Italiaans experiment dat het belang van de gemeenschap wel hoger inschatte dan dat van het individu, maar aan alle standen gelijke rechten toekende, was weinig mis. Opofferen van het individu aan de gemeenschap, zoals de NSDAP in Duitsland verlangde, kon echter niet door de beugel. Maar laat ons afwachten hoe het uitpakt.⁵⁹ Poels vond het te slap. In 1931 en 1932 nodigde hij de felle bestrijder van het Duitse nationaal-socialisme, Friedrich Muckermann, uit. In diens ogen moesten alle hens aan dek. Wie de uitwassen van het kapitalisme en de schrijnende werkloosheid echt wilde bestrijden, moest de persoonlijke vrijheid in ere houden, de gezinnen gelegenheid geven zich bij eigen haard te ontplooiën en persoonlijkheden vormen met behulp van de standsorganisaties. Hij mocht zich nooit lenen voor straatteer.⁶⁰

In 1932 sloeg de vlam in de pan. Op 1 augustus meldden de kranten dat de NSDAP bijna veertig procent van de zetels in de Rijksdag had behaald. Zes dagen later begon de achtste Limburgse Sociale Studieweek, bijgewoond door premier Ruijs de Beerenbrouck en minister Verschuur in gezelschap van acht leden van de Tweede Kamer, onder wie prominenten als Aalberse, Steenberghe, Bongaerts en Kortenhorst. Ze troffen er vooraanstaande Nederlandse werkgevers, de Belgische minister van staat Frans van Cauwelaart, de fractievoorzitter van de *Zentrumspartei* Joos en Muckermann met een boodschap van kanselier Brüning.⁶¹ De wandelgangen meenden dat alleen katholieke initiatieven nog voor een omslag konden zorgen. Indien de christelijke arbeidersbeweging bij

⁵⁸ *Limburgsch Dagblad* 5-08-1939. Het pagina's lange artikel verscheen dezelfde dag als brochure in Kerkrade.

⁵⁹ *Verslagboek vijfde..... Studieweek 1929*, rede F.A. Weve, 83-106.

⁶⁰ *Verslagboek zevende..... Studieweek 1931*, 89-94 en achtste *Studieweek 1932*, 37-72.

⁶¹ *Limburgsch Dagblad* 8-09 en 9-09-1932.

Geschaard rond voorman Poels. Groepsfoto van de deelnemers aan een van de Rolducse Studieweken in de jaren 1930. Fotocollectie SHCL.

de hoogdringende maatschappelijke reorganisatie een leidende rol durfde spelen, kon de Sociale Studieweek tot ver over de grenzen heen invloed hebben en de katholieke partijen in Nederland, België en Duitsland konden, hoewel een minderheid, van doorslaggevend belang zijn.⁶² Op studieweken zet men gemakkelijk een hoge borst op.

In 1933 trokken J.B. Kors en J. Colsen van leer. In 1934 deden alle sprekers een antifascistische duit in het zakje.⁶³ In 1935 haalde Poels uit: het delirium van *Blut und Erde*, reet de eerste levensbeginselen aan stukken. Inmiddels was echter duidelijk geworden dat ach en wee roepen evenmin effect had als verboden van de bisschoppen. In 1935 behaalde de NSB in Limburg 11,7 procent van de stemmen.⁶⁴ In 1936 ontstonden mogelijkheden voor een steviger aanpak, toen J. de Jong aartsbisschop van Utrecht werd. De lesgevers op de Sociale Studieweken mochten alternatieven voor het fascistisch ideeëngoed aanreiken. Ze konden rekenen op steun van het leergezag. De leider van de NSB in de Senaat, graaf De Marchant et d'Ansembourg, hielp een handje. Naar aanleiding van het verschijnen van het verslagboek van de Studieweek van 1935 vroeg hij de minister van Justitie politieke uitspraken tijdens godsdienstige bijeenkomsten te verbieden.⁶⁵ De commotie daarover deed in 1936 het aantal deelnemers aan de Studieweek

⁶² Idem 10-08-1932, verslag slotzitting, en 11-08-1932, nabescherouwing; *De Mijnwerker* 13-09-1932, verslag slotzitting; *Verslagboek achtste.... Studieweek 1932*, rede Van Cauwelaert, 141-150.

⁶³ *Verslagboek negende.... Studieweek 1933*, redes Kors, 113-124 en Colsen, 125-144; *Verslagboek tiende.... Studieweek 1934*, passim.

⁶⁴ S.Y.A. Vellinga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen 1975), passim en A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden 1994) dl 1, 49-53.

⁶⁵ *Limburgsch Dagblad* 1-08-1936.

tot recordhoogte stijgen. Bisschop Lemmens haalde ongemeen fel uit.⁶⁶ In 1937 was het aantal in Limburg op de NSB uitgebrachte stemmen maar half zo groot als twee jaar eerder. De leiding van de Studieweken startte met het uitwerken van het hiervoor beschreven alternatief voor de fascistische samenleving.

Na de oorlog: een welzijnsstaat in wording, 1947 tot 1959

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd veel aandacht besteed aan de organisatie van de Nederlandse samenleving na het herstel van de vrede. De Limburgse illegaliteit hield de politiek-ideologische discussies evenwel uit angst voor verdeeldheid buiten de deur, vond ze zelfs irrelevant. Het gewest was homogeen katholiek. Samenwerken met andersdenkenden had men in de oorlogsjaren al geleerd. Het was een misrekening. Onmiddellijk nadat de bezetter was verdreven werd duidelijk dat de oude scheidslijnen niet waren verdwenen.⁶⁷ Eind 1944 ontstond een felle machtsstrijd. Ongenoegen over bestuurders en fabrikanten, die collaboratie kon worden verweten, maar gewoon op hun plaats bleven zitten, droeg een beweging die pleitte voor overdracht van het gezag aan 'het geweten der natie'.⁶⁸ Het ging evenwel om meer dan het bezetten van de topposities. De ene groep pleitte voor mogelijkheden de verzuilde samenleving te overwinnen en een eenheid van samenleven tot stand te brengen met respect voor elkaars levensovertuiging, de andere gaf prioriteit aan de terugkeer van het katholiek maatschappelijk engagement van de leken.⁶⁹ Rond de jaarwisseling 1944-1945 kwam de ontknoping in de vorm van een terugkeer naar oude structuren, naar men - goeddeels ten onrechte⁷⁰ - zei op gezag van de bisschoppen.

Tijdens de discussie in 1944-1945 over de doorbraakgedachte wist men de jonge katholieke intellectuelen echter niet in het gareel te houden. Het ontstaan van tijdschriften als *Dux* in 1947, *De Nieuwe Mens* in 1949 en *Te Elfder Ure* in 1953 markeerden het verzet. Waarom steunden de bisschoppen door dik en dun die ene katholieke partij, ook als ze een onpraktische sociale politiek voerde? Waarom plaatsten de bisschoppen de seksuele relatie van man en vrouw op de tweede plaats? Wat was het voordeel van het patronaatswerk boven padvinderij en dansen? Waarom dat gehakketak tegen psychologen en psychiaters?⁷¹ Zulke vragen werden steeds vaker gesteld.

De Limburgse Sociale Studieweken speelden in deze discussies geen rol. De oorlog veroorzaakte een onderbreking van acht jaar. Pas in 1947 konden ze worden hervat, volle twee jaar nadat de Belgen en de Fransen weer begonnen.⁷²

⁶⁶ *Limburgsch Dagblad* 3 en 5-08-1936.

⁶⁷ A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, dl II, 1096.

⁶⁸ H.J.C. Termeer, *Het geweten der natie: de voormalige illegaliteit in het bevrijde zuiden* (Assen 1994).

⁶⁹ J.F.R. Phillips, 'Een verkenning van het sociaal-politieke landschap in Zuid-Limburg in de bevrijdingstijd (1944-1945)', in: *Regionale geschiedenis zonder grenzen* (Maastricht 1998) 235-262.

⁷⁰ *Ibidem*, 250-251.

⁷¹ P. Luycks, 'Onder Katholieken', in: *Opstellen over Nederlandse Katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 14-35.

⁷² *Verslagboek 32e Semaine Sociale de France 1945, 28e Semaine Sociale Wallonne 1945 en 27e Vlaamse Sociale Week 1945*.

Tot 1955 zouden de Studieweken een klerikale aangelegenheid blijven. Priesters maakten er als vanouds de meerderheid van de sprekers uit.⁷³ De hoofdaalmoezenier van sociale werken Roncken, de nieuwe organisator van de Studieweken, haalde de banden met Vlaanderen aan. Bijna een kwart van de tussen 1947 en 1959 uitgesproken redes kwam uit de mond van Belgen. Leuvense personalisten als Philips, Devolder, Janssen en Walgrave stonden meermalen op de affiche, gesecondeerd door de ministers P. Seegers en F. van Mechelen en de leiders van de Belgische christelijke werkliedenorganisaties, R. Houben en R. Hulpiau, mensen uit de praktijk.⁷⁴ Roncken, diens medewerkers Jacobs en Colsen en de voorzitter en de secretaris van de Limburgse KAB, Jan Maenen en Jos Ensink, waren tussen 1948 en 1959 bijna altijd op de Vlaamse Sociale Weken aanwezig, vaak in gezelschap van andere Limburgers.⁷⁵

Rolduc wist niettemin geen nieuwe perspectieven te openen, nu de economische en sociale onzekerheid, die in de jaren dertig voor zoveel ellende had gezorgd, dank zij de uitbouw van een welzijnsstaat wegebde en de oude idealen van medezeggenschap, P.B.O. en bezitsspreiding werden verwezenlijkt. Het hield vast aan de idee van een zuiver katholieke samenleving. Door de wekelijkse contacten van Roncken met hulpbisschop – in 1958 bisschop – Hanssen was de invloed van het diocees op de Limburgse Studieweken groter dan ooit. En de standsorganisaties, die Roncken ontmoette in de Diocesane Commissie van Samenwerking, streefden slechts naar het van onderaf opbouwen van een katholieke samenleving door het van de grond tillen van tientallen instellingen voor maatschappelijk werk.⁷⁶

Al kreeg het ideaal van de welzijnsstaat, waar de KVP in Den Haag mee bezig was, op de Studieweken weinig aandacht, het nam niet weg dat de top van deze partij zich trouw liet zien. L. Beel, tweemaal minister-president, was een vaste gast. Naast hem zaten de katholieke bewindslieden op Economische Zaken, Sociale Zaken, Volkshuisvesting, Onderwijs, Maatschappelijk Werk en uiteraard de bewindspersoon belast met publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en bezitsvorming.⁷⁷ De discussies gingen echter louter over de relatie tussen kerk en staat. Het gaf spanningen en de arbeiders kwamen nog nauwelijks aan het woord.

In 1947 was 'neutraliteit' thema van de Studieweek. De acht sprekers waren het roerend eens. Katholieken konden zich nooit neutraal opstellen. Wie beschikte over de onfeilbare waarheid had de plicht daarvan luid kond te doen. Zonder *sensus catholicus* kwamen wetenschapsbeoefening, politiek en sociaal leven in het gedrang. De op de eerste rij gezeten Poels protesteerde en riep bravo, toen zijn vriend Jos Maenen opmerkte dat men in Nederland met zijn eeuwige

⁷³ Berekend op basis van de inhoudstafels van de verslagboeken.

⁷⁴ Programma's en verslagboeken van de Limburgse Sociale Studieweken 1947-1959.

⁷⁵ Verslagboeken van de Vlaamse Sociale Week 1948-1959, deelnemerslijsten.

⁷⁶ Mededeling van de oud-secretaris van de Diaconale Commissie van Samenwerking (DCvS), L. Speth en SHCL, archief DCvS 8-10, notulen 1948-1959.

⁷⁷ Het *Limburgs Dagblad* opende van 1947 tot 1959 zijn verslagen van de Studieweek met een lijst van prominenten.

coalities nooit verder zou komen dan te pogen er hier of daar iets katholieks door te krijgen.⁷⁸ In 1948 werd een punt behandeld dat ook de socialistische regeringspartner accepteerde: medezeggenschap.⁷⁹ Maar in 1949 stelde Rolduc het oude *ceterum censeo* weer centraal: sociale actie had in het bijzonder tot doel de kerstening van de moderne wereld. Het thema werd slechts door enkele sprekers min of meer concreet ingevuld.⁸⁰

De studieweek moest anders worden opgezet, maar hoe? De Vlaamse lijn wilde Roncken niet volgen. Daar werden voortdurend actuele problemen aan de orde gesteld, waarna politici concludeerden dat de kwestie in het door Walen gedomineerde Belgische staatsverband onoplosbaar was.⁸¹ Hier bestond niet de minste reden voor argwaan jegens de rijksoverheid. De Katholieke partij was immers een sterke coalitiepartner, voortdurend in de weer een welzijnsstaat op te bouwen. Hadden in deze dagen niet vragen rond persoonlijke ontplooiing voorrang? Het sociale vraagstuk, in de negentiende eeuw vooral een armoede-probleem en tijdens het Interbellum onzekerheid over de arbeidsplaats, leek verschoven naar de betrekkingen tussen personen. Aan de solidariteit die van werknemers wordt gevraagd moet een andere inhoud worden gegeven.⁸²

De Sociale Studieweek 1953 werd gewijd aan het thema: 'Wat kunnen de standsorganisaties doen voor de opbouw van een christelijke samenleving?'. Samen met pater A. Gerats verdedigde Roncken het primaat van de standsorganisatie. Cassianus Hentzen en J.A. Ponsioen zagen het andersom. *De Volkskrant* en de *Maas- en Roerbode* constateerden dat op de Rolducse Studieweek een crisis in het katholiek sociaal denken aan de dag was getreden. De stoffelijke noden van de arbeiders en de christelijke sociale beginselen stonden er lijnrecht tegenover elkaar.⁸³ Jonge intellectuelen reageerden opgelucht. Zou Rolduc eindelijk een echte Volkshogeschool worden, die vrijheid van denken en een kritische geest toestond?⁸⁴ Ze werden weldra bitter teleurgesteld.

Het Mandement van 30 mei 1954 en zijn gevolgen

Sinds driekwart eeuw hadden de pausen en van 1906 af ook de sociale studieweken gepleit voor katholiciteit als grondslag voor de sociale verhoudingen in de moderne staat, maar in de West-Europese democratieën stuitte die gedachte op ernstige problemen. Hoe moest het verder met de katholieken in het openbare leven? In 1953 hadden theologen onder leiding van J. Willebrands de bisschoppen opgeroepen het streven naar verbreding van de basis door

⁷⁸ *Limburgs Dagblad* 6-08-1947, verslag van de slotdag. Vgl. *Verslagboek zestiende... Studieweek 1947*.

⁷⁹ *Verslagboek zeventiende... Studieweek 1948* en *Limburgs Dagblad* 2, 3 3 en 4-08-1948, verslagen Rolducse Studieweek.

⁸⁰ SHCL, archief Roncken 80, artikel van pater Fidentius OFM Cap in *Het Volksweekblad* 13-08-1949.

⁸¹ *Verslagboeken Vlaamse Sociale Week 1949-1954*.

⁸² *Ibidem*, redes van A.C.J. Rottier, 90-118; J.J.M. van der Ven, 40-68 en M. Goetstouwers, 119-143.

⁸³ SHCL, archief Dieteren 643, knipsels uit *De Volkskrant* en de *Maas- en Roerbode* 5-08-1953.

⁸⁴ F. Erens, 'Democratie en volkshogeschool', *De Bronk* 2 (1954) 2-6.

oecumenische samenwerking met medechristenen in een mandement vast te leggen. De idee was terzijde geschoven.⁸⁵ Een ontwerp van coadjutor Hanssen, vicaris-generaal F. Feron en seminariedocent A. Ariëns ging uit van een ander uitgangspunt: katholieken mochten geen lid zijn van organisaties die de eenheid van katholiek optreden in de samenleving doorbraken.

Het Mandement 'De katholiek in het openbare leven van deze tijd' gaf grote beroering. Op de Limburgse Sociale Studieweek van 1954 plaatste ook de fractievoorzitter van de KVP, Romme, vraagtekens. Zonder brede samenwerking was in dit land politiek niets mogelijk. Door de Katholieken in landsdelen, waar ze in de minderheid waren te marginaliseren, legden de bisschoppen de gelovigen in een groot deel van het land een scheiding van godsdienst en leven op.⁸⁶ Ze brachten de idealen van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en medezeggenschap in gevaar. De Rolducse Studieweek werd een platform, waar in katholieke kring levende spanningen openlijk aan de dag traden. De organisatie gaf gematigde vernieuwers, aangevuld met een enkel controversieel spreker, het woord. Maar het moest niet zo zijn dat het hele land meegenoot. Het beraad moest vertrouwelijk blijven. Er werden geen verslagboeken meer gepubliceerd. Pas in 1964 kwam men daarvan terug. Tot dat moment moeten we refereren aan de uitvoerige verslagen in het *Limburgs Dagblad* gelardeerd met citaten of ons verlaten op het programmaboek waarin elke spreker een samenvatting gaf van zijn betoog.

De overgang naar Studieweken die in plaats van rolbevestiging te stimuleren discussies uitlokten verliep in een slingerbeweging. In 1955, 1957 en 1959 analyseerde Rolduc de nieuwe maatschappij. Achtereenvolgens ging het over het gezin, de plaats van de arbeid in een wereld vol vrije tijd en de ontdekking van de medemens op de werkvloer. In 1956, 1958 en 1960 had de theorie voorrang. Men sprak over bevorderen van het lekenapostolaat, de taak van de katholieke sociale organisaties en de rol van de kerk in de wereld. Steeds liep het uit op conflicten. Zo betoogden in 1955 de directeur-generaal volkshuisvesting, H. Busken, en de minister van Maatschappelijk Werk, F. van Thiel, dat er eerst fatsoenlijke huizen moesten komen voor het gezin weer tot leven kon komen, terwijl het kamerlid W. de Kort in huiselijke gezelligheid de voorwaarde zag voor het bijbrengen van rechtvaardigheidbesef en gemeenschapszin, wat volgens oud-minister J. Gielen weer alleen kon, als de school niet langer op de stoel van de ouders zat.⁸⁷

Een jaar later werd een reeks Belgen ingehuurd om de Limburgse werkman duidelijk te maken dat hij een apostolische taak had te vervullen. Het kwam tot een aanvaring tussen de Leuvense hoogleraar G. Philips en de Roermondse vicaris-generaal Feron. Philips waarschuwde voor een naar binnen gerichte ker-

⁸⁵ M.G. Spiertz, 'Over de christelijke hoop', *Trajecta* 3 (1994) 347-368.

⁸⁶ *Verslagboek drieëntwintigste... Studieweek 1954*, rede C.P.M. Romme, 92-105.

⁸⁷ *Programma vierentwintigste... Studieweek 1955* (ongepagineerd), samenvattingen van de redes van Busken, Van Thiel, De Kort en Gielen; *Limburgs Dagblad* 2 en 3-08-1955, verslag van de redes en de interventies.

kelijke gemeenschap.⁸⁸ In 1957 was het thema vrije tijd te neutraal voor grote meningsverschillen. Bisschop Hanssen riep de KAB op de leden te leren in hun vrije tijd de ware idealen na te jagen.⁸⁹ In 1958 handelde de Studieweek over de wijze, waarop de standsorganisatie haar taak moest vervullen. Voor vier sprekers waren het overleefde instellingen.⁹⁰

Van 1925 tot 1939 waren de deelnemers aan de Rolducse Studieweken gesterkt naar huis gegaan in het besef dat een opdracht moest worden vervuld conform de opvatting van Poels dat een verantwoordelijke samenleving slechts kon worden opgebouwd op basis van een katholieke sociale leer, gepropageerd door mensen met een apostolische bezieling. Amper tien jaar na zijn dood leek dit uitgangspunt begraven. Ook de draagster van zijn gedachtegoed, de standsorganisatie, lag er zieltoegend bij. Was Rolduc in staat de discussies in de Nederlandse kerkprovincie te vertalen naar het sociale veld?

In 1950 gold de Nederlandse kerkprovincie nog als de meest gezagsgetrouwe en best met Rome verbondene van heel West-Europa.⁹¹ Kort erna begonnen jongeren te roepen dat kerkelijke instituties geestdodend werkten en midden jaren vijftig, tien jaar nadat het politiek establishment erover was gestruikeld, vatten sociologen de strijd aan tegen de verzuiling.⁹² Een waarschuwing eind 1957 van de Willibrordvereniging, dat het confessioneel separatisme van de bisschoppen een gevaar vormde voor de samenleving,⁹³ deed aartsbisschop Alfrink de kruistocht staken ter verdediging van het Mandement, waarvan hij in 1954 *nolens volens* de eindredactie had verzorgd. In hun vastenbrief van 1959 draaiden de bisschoppen de rollen om. De hiërarchie legde geen voorschriften meer op, maar ging leren wat binnen de geloofsgemeenschap gemeengoed was.⁹⁴ Hoewel de tekst met nuances was doorspekt, was voor velen het tijdperk van openheid aangebroken. Naar hartelust werden kritische opmerkingen gemaakt, nieuwe ideeën gelanceerd en experimenten voorgesteld. In de jaren vijftig weerspiegelden Rolduc onzekerheid, vanaf 1960 manifesteerde er zich de nieuwe geest.

Toenemende spanningen 1960-1964

In 1960 werd in Rolduc de rol van de leek aan de orde gesteld onder de titel: 'De Kerk in de wereld'. Het *Limburgs Dagblad* begreep dat er meer aan de hand was en kopte 'Kerk en leek in een wereld die van gedaante verandert'.⁹⁵ Hoe moest de katholieke kerk zich in deze veranderende wereld staande houden? Twee weken

⁸⁸ *Limburgs Dagblad* 5-08-1956.

⁸⁹ *Limburgs Dagblad* 3-7 augustus 1957, voorbeschuwing 26e Sociale Studieweek en verslag van de interventie van Hanssen.

⁹⁰ *Limburgs Dagblad* 4-6 augustus 1958, verslag van de 28e Sociale Studieweek te Rolduc.

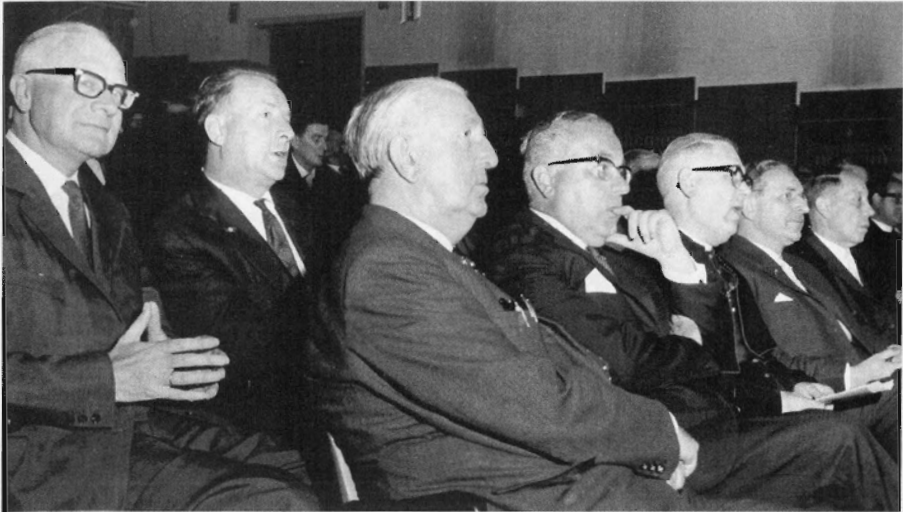
⁹¹ Coleman, *Evolution of Dutch catholicism*, 53-54.

⁹² J.A. van Doorn, 'Verzuiling: een eigentijds systeem van sociale controle', *Sociologische Gids* III (1956) 41-49 en I. Schöffer, 'Verzuiling. Een specifiek Nederlands probleem', *ibidem*, 121-127.

⁹³ *Katholiek Archief* XII, no 19, 19 mei 1958.

⁹⁴ *Katholiek Archief* XIV, no 7, 13 februari 1959, kolom 12.

⁹⁵ *Limburgs Dagblad* 1-08-1960.

Aandachtig luisteren een aantal prominenten naar een van de sprekers tijdens de Limburgse Sociale Studieweek van 1964. Van links naar rechts: hoofddirecteur van Staatsmijnen J.S.A.J.M. van Aken, vakbondsleider Frans Dohmen, directeur van Oranje-Nassaumijnen C.E.P.M. Raedts, burgemeester van Kerkrade Th. Gijzen, bisschop P.J.A. Moors, gouverneur Ch. Van Rooy, Jos Maenen. Fotocollectie SHCL

voor het begin van de Limburgse Studieweek van 1960 was die vraag aan de orde op de *Semaine Sociale de France* in Grenoble. Namens paus Johannes XXIII, die voorbereidingen trof voor de encycliek *Mater et Magistra*, had kardinaal-staatssecretaris Tardini de vergadering gevraagd de samenhang tussen socialisatie en persoonlijke vorming te doordenken. De theoloog Y. Congar schetste daarop de mogelijkheden om persoonlijk leven en leven in gemeenschap ook in veranderende omstandigheden op elkaar te enten vanuit christelijk perspectief.⁹⁶ Johannes XXIII haakte er in *Mater et Magistra* en *Pacem in Terris* op in: ga uit van de actuele noden en probeer binnen de ruimte die landspolitiek en bestaande juridische kaders bieden zoveel mogelijk te doen in katholieke geest.⁹⁷ Die suggestie leek de standsorganisaties nieuwe kansen te bieden. Bij de opening van de Studieweek 1961 wees voorzitter Roncken er vragenderwijs op. Wat was de basis van het katholiek sociaal denken? Kardinaal Ottaviani zei dat de Kerk de echt menselijke waarden moest verdedigen, progressieve Nederlandse katholieken meenden dat de gelovige het beter zelf kon doen. Waren deze standpunten verenigbaar? Voorzitter Roncken beseftte dat de Limburgse Studieweken een nieuw uitgangspunt moesten zien te vinden ter vervanging van het paradigma van Poels over de voortrekkersrol van de Kerk. Het bleek lastiger dan gedacht. In 1960 hadden de theologen P.A. van de Baar en E. Schillebeeckx ontkend dat de Kerk in de wereld taken had te vervullen. Het had geen zin te proberen van de

⁹⁶ 47e *Semaine Sociale de France* 1960. *Socialisation et personnes humaines*. Brief van Tardini en rede van Congar.

⁹⁷ I.Y. Calvez, *Église et société économique*, vol. 2: *l'enseignement de Jean XXIII* (Paris 1963) 14-21.

wereld een heilsinstituut te maken.⁹⁸ Teveel grondslagen discussies veroordeelden de Studieweken toch maar tot navelstaren.

In 1962 ging het over het streng gesloten sociaal-politiek stelsel van communistisch Rusland, in 1963 over 'De jonge mens in de jonge wereld'. Het mocht niet baten. De oude groep deelnemers hield het voor gezien. Onder de wegblijvers waren veel arbeiders. Toen de discussies over jeugdproblemen ook nog uitliepen op soft gepraat over het begrip dat men moest hebben voor jeugdigen die hun eigen weg wilden gaan en geen boodschap hadden aan de oude sociale organisaties, zonder enige suggestie voor een nieuwe aanpak⁹⁹, werd het de KAB te veel. Ze greep een interne reorganisatie aan om haar financiële bijdrage aan de Limburgse Studieweken te heroverwegen. Als de katholieke arbeidersbeweging sociale studiedagen wilde blijven houden, kon ze beter aansluiten bij het amicale Gemert, de variant uit het bisdom Den Bosch. De Studieweek 1964 kon nog doorgaan, mits ze handelde over de taak van de sociale organisaties.¹⁰⁰ Voor de vijfde keer op rij werd het een flop. Drie sprekers verdedigden de stelling dat de arbeiders door de organisatie trouw te blijven, mochten rekenen op goede voorzieningen en meer vrije tijd, waarin ze zich konden ontplooiën. De Jezüiet H. Hoefnagels vond dit onzin. In een maakbare samenleving regelde de overheid alles. De arbeidersbeweging kwam alleen nog in beeld bij het overleg met sociale partners en dan nog alleen als adviseur van de minister van Sociale Zaken. Ook R. Kwant was negatief.¹⁰¹

Doodstrijd 1966-1973

Voor de katholieke arbeidersbeweging – nu NKV – was het genoeg geweest. Decennia lang had ze geprofiteerd van het christelijk vertoog. De sociale leer van de kerk had de basis gelegd voor een samen optrekken en een samen nadenken over hoe men zijn opdracht moest vervullen.¹⁰² Al die tijd hadden Sociale Studieweken, waar ook gehouden en welk thema ook aan de orde gesteld, gefungeerd als krachtig promotor van dit idee. Nu werd het religieus vertoog gedomineerd door zelfbegrip en zelfexpressie met als gevolg dat alle zangers in het koor eigen wegen gingen en de dirigent naar huis werd gestuurd.¹⁰³ Voor een NKV dat volop bezig was haar interne organisatie op orde te brengen was zo iets alleen maar contraproductief.

Misschien lag het anders voor het gesprek tussen de standsorganisaties van arbeiders, boeren, middenstanders, witte boordenwerkers, werkgevers

⁹⁸ *Programma dertigste ... Studieweek 1960*, samenvattingen redes P. van de Baar en E. Schillebeekcx.

⁹⁹ *Limburgs Dagblad* 29-31 juli 1963. Verslagen van de Rolducse Studieweek 1963.

¹⁰⁰ SHCL, archief Sampers 8, notulen van 9.05.1964.

¹⁰¹ SHCL, archief Roncken 80, dossier studiedagen 1964 en *Limburgs Dagblad* 27-29.07.1964, verslag Rolducse studieweek.

¹⁰² P. van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het christendom', *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 119 (2004) 526-528.

¹⁰³ Vgl. H. McLeod, *Religion and the people of Western Europe* (Oxford 1997) en C.G. Brown, *The death of Christian Britain. Understanding secularisation 1800-2000* (London 2001).

en intellectuelen in de Diocesane Commissie van Samenwerking. Als die de Studieweken belangrijk vond, moest zij ze zelf maar organiseren. Reorganiseren was gewenst. De thema's konden concreter en meer afgestemd op de behoeften van de regio. De Studieweken werden Studiedagen. Ook leek het goed het aantal deelnemers te reduceren en te beperken tot de leidinggevenden in politiek en samenleving. Die hadden invloed in Den Haag en konden zorgen voor een regionaal tintje bij de besluitvorming.¹⁰⁴

Op deze basis werd in april 1965 een voorbereidingscommissie samengesteld. Al op haar eerste vergadering zwoer ze de pretentie af een forum te zijn voor baanbrekend katholiek denken over de moderne maatschappij, ook al was die blijkens de encyclieken *Mater et Magistra* (1961) en *Pacem in Terris* (1963) alsmede de constitutie *Gaudium et Spes* van het Tweede Vaticaans Concilie flink in beweging. Deze documenten waren zo internationaal georiënteerd dat ze voor een bijeenkomst met een regionaal karakter irrelevant leken. Rond de jaarwisseling van 1965-1966 werden sprekers gevraagd voor bijeenkomsten over de verdeling van de welvaart en de ruimtelijke ordening.¹⁰⁵ Drie van de vier weigerden. Limburg had andere dingen aan het hoofd. Zojuist was de sluiting van de mijnen aangekondigd. 45.000 mensen verloren hun baan. Wie dacht nog aan een evenwichtige verdeling van de groei? De voorbereidingscommissie hield voet bij stuk. Het kwam haar in april 1966 te staan op fiolen van toorn van de 184 deelnemers. Op de slotzitting verbood aalmoezenier Sampers de aanwezigen te spreken van een totale mislukking, minder geslaagd mocht wel.¹⁰⁶

De Diocesane Commissie van Samenwerking, die de voorbereidingscommissie verving, liet haar secretaris Jan Peters een nieuwe doelstellingennota schrijven en nodigde een drietal uit Limburg afkomstige hoogleraren uit op te treden als curatorium om het niveau van de studiedagen te bewaken: de landbouweconoom Th. Thurlings, de psycholoog J. Kremers en de socioloog J. van Hoof.¹⁰⁷ Ze namen meteen het heft in handen. Rolduc moest praten over de gevolgen van de herindustrialisatie, veranderende rolpatronen in de samenleving en het uiteenvallen van verenigingen, gezinnen, scholen en traditionele organisatievormen. De heren kwamen het zelf aan een honderdtal geselecteerde gezagsdragers uitleggen,¹⁰⁸ maar hadden weinig succes. De pers haalde uit: 'Nooit werd op de Rolducse Studiedagen zo fundamenteel getornd aan Limburgse heilige huisjes. De geest der kritiek is er rondgegaan als een brullende leeuw. Moet dit ertoe leiden dat alle erfgoed wordt afgedaan als dood kapitaal?'¹⁰⁹

¹⁰⁴ SHCL, archief DCvS 75, notitie van 18.01.1965; archief Sampers 8, notulen DCvS 13.02.1965 en ibidem 9, notulen DCvS 4.04.1965.

¹⁰⁵ SHCL, archief DCvS 75, notulen voorbereidingscommissie 10.07, 26.10 en medio november 1965.

¹⁰⁶ Ibidem 76, deelnemerslijst, stenografische verslagen van de discussie en evaluatie van de studiedagen 1966.

¹⁰⁷ Ibidem 75, notulen 9.08 en 1.12.1966; SHCL, archief Sampers 8, verslag van een gesprek van 10-09-1966.

¹⁰⁸ Ibidem 77, notulen 13.12.1966 en archief Sampers 8, verslag van 14.01.1967.

¹⁰⁹ SHCL, archief Sampers 9, verzameling knipsels naar aanleiding van de studiedagen 1967 zonder vermelding herkomst.

Het curatorium, inmiddels uitgebreid met de sociaal-psycholoog J. Vollebergh, hield vol. Het jaar erna waren arbeid en beroepskeuze aan de beurt.¹¹⁰ Alles moest anders. Een vakbondsblad schreef: 'Vroeger gingen de deelnemers gesterkt naar huis, nu is onzekerheid en verwarring hun deel'.¹¹¹ De beroering gaf de Diocesane Commissie aanleiding de bevoegdheden van curatoren in te perken. Een voorbereidingscommissie zou voortaan, het curatorium gehoord, de besluiten nemen. De commissie wilde praten over de generatiekloof, schaalvergroting of eventueel bestuurlijke technocratie, door curatoren samengevat onder de noemer 'ondoorzichtigheid van besluitvormingsprocessen'. Weer liep het uit op abstracties.

Het NKV en de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten besloten voortaan weg te blijven,¹¹² maar Sampers wilde niet opgeven. In 1970 mochten onder het hoofd 'democratie' drie jongeren hun zegje doen, ingeleid door de Gentse hoogleraar J. Kruithof. Voor hem was elk streven naar meer democratie een poging mentaliteiten om te buigen en structuren te veranderen. Het vereiste straatgeweld, buitenparlementaire actie en sociale conflicten. C. Ehlen sprak over het gezin, die kapitalistische structuur die de jeugd dagelijks zoveel gezeur bracht. De onderwijzer in spe M. van Rooy veroordeelde het gestructureerd onderwijs als een autoritair frustreren van de ontplooiingskansen van jeugdigen en HTP-student J. Dommeck liet weten dat hij al zijn hoop had gesteld op buitenparlementaire actie.¹¹³ Menig lid van de Diocesane Commissie was blij eindelijk te hebben vernomen hoe de studentenrevolte van 1968 in eigen omgeving doorwerkte.

In 1971 werd nagegaan, wat de voorkeur verdiende: welvaart of welzijn. De econoom W. de Roos herleidde alle welzijnsproblemen tot economisch bevredigbare behoeften; A. van Tienen, afdelingshoofd bij CRM, achtte welzijn puur subjectief. Ieder mens bereikt zijn zelfverwerkelijking op eigen wijze. Daar kon geen overheid bij helpen.¹¹⁴ In 1972 werd het gezin aan de orde gesteld. Inleider en panel waren het eens. Het gezin was een historisch product, voortdurend in verandering. Het type gezin, waarin de aanwezigen waren opgegroeid, was gedoemd te verdwijnen. Het had geen zin er een traan om te laten.¹¹⁵ In de Diocesane Commissie ontstond opnieuw beroering. Ook in 1970 was al geprotesteerd tegen de volstreekte vrijblijvendheid *in religiosis* op de Studiedagen. In 1973 was het tijd voor een ethisch thema onder leiding van de gematigde P. Sporken.¹¹⁶ Die behandelde de ethische gevolgen van de technologische voor-

¹¹⁰ SHCL, archief DCvS 77, voorbereiding 35e Sociale Studiedagen 31-05-1967.

¹¹¹ SHCL, archief Sampers 9, knipsel uit *De Mijnwerker* van april 1968.

¹¹² SHCL, archief DCvS 79, notulen 13-11-1968 met als bijlage een artikel uit *Limburg Vandaag*, z.d.

¹¹³ Inleidingen gehouden op de 38e Sociale Studiedag op 3-04-1970 te Heerlen; *Limburgs Dagblad* 4-04-1970.

¹¹⁴ Inleidingen gehouden op de 39e Sociale Studiedag op 16-04-1971 te Heerlen; *Limburgs Dagblad* 17-04-1971.

¹¹⁵ SHCL, archief DCvS 82, stukken betreffende de Studiedag 1972 en *Limburgs Dagblad* 8-04-1972 verslag Studiedag.

¹¹⁶ SHCL, archief Sampers 9, notulen van 17-03 en 23-05-1970, 8-11-1971 en 17-02, 15-09 en 25-10-1972.

uitgang in de geest, waarin Gabriel Marcel dat vijftien jaar eerder had gedaan.¹¹⁷ Nu bleven zelfs de welzijnswerkers weg. De Diocesane Commissie besloot ermee te kappen. Hun achterban had geen interesse meer. Als nog iets gedaan moest worden dan zorgde het Provinciaal Orgaan Welzijnsbevordering Limburg (POWL) daar maar voor.¹¹⁸

Pogingen tot herstel

Het POWL begon enthousiast aan zijn nieuwe taak, maar kwam, zover kon worden nagegaan, niet verder dan het organiseren van één middagvergadering, waarop vier sprekers een korte toelichting gaven op recente rapporten over de beroepskeuze van jongeren.¹¹⁹ De sprekers uitten zich zakelijk. Er volgde echter een chaotische discussie die, zoals in die jaren gebruikelijk, volledig buiten de orde was.¹²⁰ De oude standsorganisaties misten weldra het onderling contact, vooral nadat in 1978 de Diocesane Commissie was opgeheven en vervangen door een Gespreksgroep Katholieken-Bedrijfsleven, die erg vrijblijvend opereerde. Eind 1982 rees in deze kring de gedachte tijdens een studiedag de gemeenschappelijke uitgangspunten te benoemen. Op 14 mei 1983 kregen ze van de moraaltheoloog R. van Kessel te horen dat ze zich nooit aan hun verantwoordelijkheid voor de medemens mochten onttrekken. De deelnemende organisaties stemden ermee in. Een commissie mocht proberen hier een richtsnoer voor maatschappelijk handelen uit te distilleren. Ze stelde voor te proberen een gezamenlijke aanpak te ontwikkelen voor een actueel maatschappelijk probleem op basis van Christelijke openheid ten opzichte van elkaar, bijvoorbeeld het werkloosheidsvraagstuk.¹²¹ De inleider, J. van Veen, een medewerker van de Raad van Kerken, bepleitte het loslaten van de oude arbeidsethos.¹²² De sfeer werd grimmig. Men durfde geen nieuwe poging meer wagen. Pas bij de viering van Honderd Jaar Aalmoezeniers van Sociale Werken in 2002 kon worden afgesproken de Limburgse Sociale Studieweken zo mogelijk in 2004 of 2005 te doen herleven.

Hoe anders was het in België en Frankrijk gegaan. ACW en *Mouvement Ouvrier Chrétien (MOC)* zetten de Vlaamse en Waalse sociale weken voort tot de huidige dag. In de even jaren wordt de *Semaine Sociale Wallonne* gehouden, in de oneven de Vlaamse Sociale Week. De bijeenkomsten mogen rekenen op 600 tot 800 deelnemers. De thema's zijn actueel en waaieren breed uit.¹²³ Ook de Fransen werken voort, op hoog niveau. De Franse bisschoppenconferentie houdt er een *Commission Sociale* op na die intensief bij de *Semaine Sociale* is betrokken.¹²⁴

¹¹⁷ Inleiding gehouden op de 41e Sociale Studiedag te Rolduc op 27-04-1973.

¹¹⁸ POWL-bericht 4 mei 1974 en SHCL, archief DCvS 83, vergadering 21-03-1974.

¹¹⁹ 'Kiezen en terechtkomen'. Studiedag 27-09-1974 te Roermond [Roermond 1974].

¹²⁰ Er is geen verslag van de discussie aangetroffen. De tekst geeft de herinnering weer van de aanwezige auteur.

¹²¹ SHCL, archief DCvS 91, verslag van de studiedag van 14-03-1983 en conclusies van de commissie Peters, 23-08-1983.

¹²² SHCL, archief DCvS 91, verslag van de studiedag 1984.

¹²³ E. Lamberts, 'De Sociale Weken in het goud', *De Gids op Maatschappelijk Gebied* 74 (1983) 770-774.

¹²⁴ *78e Semaine Sociale de France, 14-16 novembre 2003. Programme.*

Conclusie

We beschreven de Limburgse Sociale Studieweken en haar voorgangers aan de hand van eigentijdse documenten: programmaboeken, verslagbundels en kranten. We lieten de sprekers en deelnemers aan de Studieweken zo veel mogelijk aan het woord en gaven weinig commentaar. Ook deze conclusie zal een voorlopig karakter dragen.

Het valt op dat sommige grote problemen noch vóór, noch na de Tweede Wereldoorlog aan de orde kwamen. Voor 1940 werd niet gerept over de spanningen tussen stands- en vakorganisaties, na 1950 werden de veranderingen in de kerkprovincie, de constitutie *Gaudium et Spes* en de acht nieuwe sociale encyclieken nauwelijks genoemd. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog werkten op de studieweken van de Katholieke Sociale Actie alle betrokkenen goed samen, in de verwachting te komen tot verbetering van de levensomstandigheden van de arbeiders, en tot het verhogen van hun intellectueel en sociaal niveau. De broze eenheid onder de katholieken noopte tot omzichtigheid.

Na de Eerste Wereldoorlog sprak men zich duidelijker uit. De Sociale Studieweken in Rolduc waren, zolang Poels ze organiseerde, gestoeld op heldere uitgangspunten. Ze dienden van het kader van de arbeidersbeweging een homogene groep te maken, in staat een bijdrage te leveren aan het oplossen van actuele sociale problemen in het besef er apostolaat mee te bedrijven. Daartoe moest de katholieke sociale leer, die slechts bestond uit algemene uitgangspunten, permanent worden geactualiseerd en getoetst. In dit opzicht werden gewichtige prestaties geleverd. De Limburgse pleidooien voor collectieve verantwoordelijkheid voor het productieproces door medezeggenschap lagen mede aan de basis van *Quadragesimo Anno*. De uitwerking ervan - publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en een van onderop opgebouwde samenleving - had niet alleen gevolgen voor de sociale leer van Pius XII en op de onder de oorlog in de illegale pers gevoerde discussie over de opbouw van een nieuwe samenleving in ons land na de bevrijding, maar ook op de door de KVP direct na de oorlog gevoerde politiek gericht op bevordering van medezeggenschap, P.B.O., bezitsvorming en de opbouw van een welvaartstaat. Zelfs het Nederlands poldermodel is er schatplichtig aan. Maar er waren ook minder smakelijke vruchten. De gematigd corporatieve samenleving op streng katholieke grondslag, waarvoor de Nederlandse bisschoppen een lans braken in hun Mandement van 1954, heeft ook wortels in Rolduc.

Na de oorlog liepen de Sociale Studiedagen vaak achter de feiten aan. Bij de hervatting van de Studieweken was de discussie over het vervangen van de zuilen door landelijke uniformiteit een gepasseerd station. Dat gold niet voor de strijd van jonge katholieke intellectuelen om meer invloed. Die werd onvoldoende ernstig genomen. En de pleidooien van Johannes XXIII het streven naar een zuiver katholieke samenleving te vervangen door acties voor een samenleving, waarin ook katholiek gedachtegoed kon worden verwezenlijkt, drongen nauwelijks door, ook al vonden ze aansluiting bij het laatste optreden van het duo Poels-Maenen. De vertegenwoordigers van het katholiek sociaal denken

Hoofdaalmoezener K. Roncken tijdens een van zijn vele toespraken, badend in een hemels licht.
Fotocollectie SHCL.

in Nederland, aanwezig op de Rolducse Studieweken, verloren het zicht op de samenleving in verandering. Af en toe werden wel opmerkingen gemaakt over de gevolgen van de verdringing van handarbeid door meer intellectuele eisen stellende bezigheden en de verlamrende werking van de welvaartsstaat, maar nieuw sociaal beleid werd er niet op gebaseerd.

Verwonderlijk is het niet. Recent onderzoek maakt duidelijk dat destijds alle theoretici op sociaal-cultureel terrein het zicht op de realiteit verloren.¹²⁵ Gebruikelijke verklaringen behoeven herziening. Zowel van sociologische als van historische zijde¹²⁶ is erop gewezen dat termen als secularisatie, ontzuiling en deconfessionalisering niet adequaat zijn, al was het maar omdat daarmee de breuk die zich tien, twintig jaar na het einde van de laatste wereldoorlog heeft voorgedaan, wordt ontkend. Heel de twintigste eeuw door is immers geklaagd over ontkerkelijking en verwereldlijking. Ten onzent wees Poels er al in 1900 met nadruk op in zijn rede 'Onze Roeping'. Recent zijn verklaringen gezocht op basis van verwijzingen naar de groeiende nadruk op eigen verantwoordelijkheid en de behoefte aan zelfbegrip en zelfexpressie. In de ogen van

¹²⁵ A.J.A. Felling, *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling* (Nijmegen 2004).

¹²⁶ Samenvattingen van deze discussies bij Van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het christendom', 524-529 en Felling, *Individualisering*, 5-11.

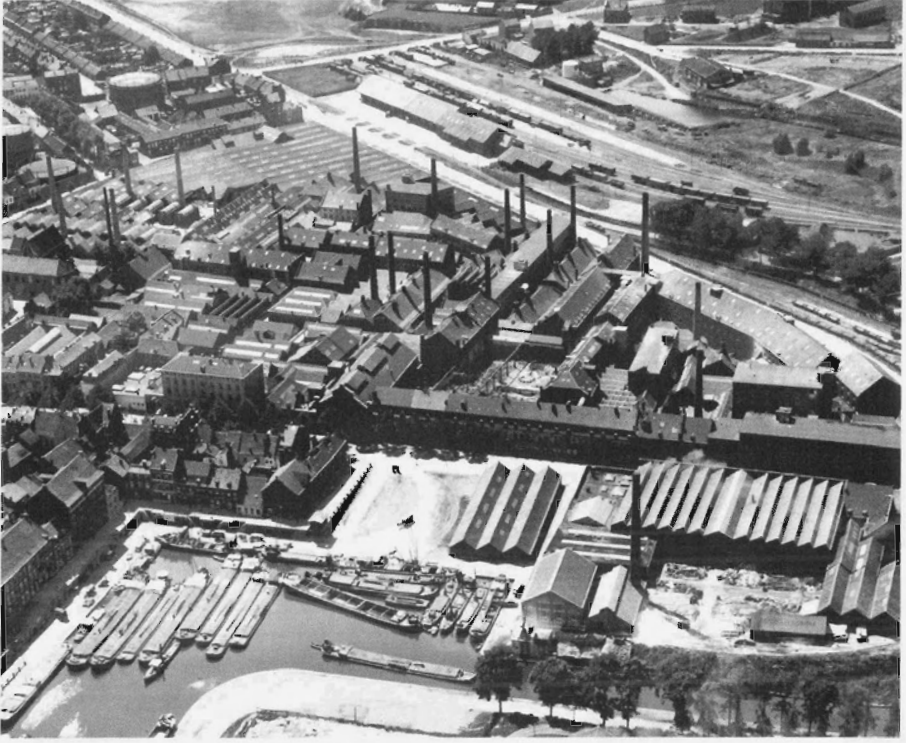
Th. Luckmann leidden ze omstreeks 1960 tot een geprivatiseerde vorm van religie¹²⁷ met als gevolg individualisering (Felling) en demonopolisering van traditionele verbanden (Luckmann), uitmondend in een voorkeur voor sociaal leven in zelfgekozen kleine organisaties.

Van de organisatie van de Limburgse Studieweken mocht niet worden verwacht dat ze het fenomeen in al zijn consequenties doorzag. Ze liet in Rolduc slechts tegengestelde opvattingen voor het voetlicht brengen. Gaandeweg isoleerden de Sociale Studieweken zich daardoor van de rest van katholiek Europa. Aanvankelijk werd daar gemoedelijk op gereageerd. Toen in het begin van de jaren zeventig bleek dat de inleiders op de Rolducse Studieweek nog slechts buigingen maakten voor de kreten van de Parijse revolutionairen van 1968, verloor de achterban echter het vertrouwen. Menig bezoeker constateerde dat de Studiedagen hem niets meer te bieden hadden en bleef weg, het kader van de sociale organisaties voorop. Er kwam abrupt een eind aan de bijeenkomsten. Pogingen de zaak weer tot leven te brengen mislukten. Dit betekende niet dat in de eenentwintigste eeuw reflectie op maatschappelijke problemen door katholieken zinloos is. Tussen 1961 en 1991 werden viermaal meer sociale encyclieken en concilieteksten gepubliceerd dan in de zeventig voorafgaande jaren. Ze hebben een hechter bijbels en theologisch fundament dan hun voorgangers¹²⁸ en onderstrepen zo de noodzaak van hernieuwde reflectie. Belgische en Franse voorbeelden bewijzen dat het mogelijk is. Een recente uitgave van *Justitia et Pax*, meer een handboek dan een compendium,¹²⁹ wijst de weg.

¹²⁷ Th. Luckmann, 'The social forms of religion in western societies at the end of the 20th century', in: F. Cerutti and R. Ragionieri, *Identities and conflict* (Basingstoke 2001) 48-49.

¹²⁸ *De sociale ethiek van de katholieke kerk* 2000, 309 en 343.

¹²⁹ *Compendium* 2004.

De Sphinxfabrieken aan de Boschstraat vormden lang het paradepaartje van de Maastrichtse industrie: de Sphinxfabrieken aan de Boschstraat, gezien vanuit het oosten (1927). Op de voorgrond: het Bassin. Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.

Wim Mes

De aardewerffabriek van Frederik Regout, 1891-1896

In 1891 startte Hubert Dieudonné Frédéric (Frederik) Regout in het dorp Limmel, dat destijds bij de gemeente Meerssen hoorde, een aardewerffabriek. Inmiddels is dit gebied reeds lang door de gemeente Maastricht geannexeerd. Maastricht kende in de negentiende eeuw drie grote aardewerffabrieken, die van Petrus Regout aan de Boschstraat, de Société Céramique en het bedrijf van N.A. Bosch, de laatste twee in het stadsdeel Wyck. Gedurende vijf jaar heeft de onderneming van Frederik als vierde aardewerffabriek bestaan. Hoewel deze fabriek toen nog niet in Maastricht lag, heeft Frederik Regout van meet af aan de naam Maastricht in zijn fabrieksmerken gevoerd, waarbij hij dankbaar gebruik maakte van de naam en faam van de andere fabrieken. Het is dus gerechtvaardigd van een vierde aardewerffabriek te spreken. Weliswaar was het bestaan ervan niet geheel onbekend, maar tot nu toe moest men het doen met weinig of geen gegevens.¹ In het archief van het bedrijf Sphinx, de opvolger van de firma Petrus Regout & Co, bevindt zich nog een klein gedeelte van het archief van het bedrijf van Frederik Regout, dat na enkele jaren te hebben bestaan in 1896 door de firma Petrus Regout & Co is overgenomen.² Bovendien bevat het archief van Sphinx zelf ook nog enkele dossiers over deze concurrent in de aardewerfproductie. De vestiging van de fabriek van neef Frederik in 1891 voor de vervaardiging van producten van aardewerk, werd door zijn ooms, de vennoten van de firma Petrus Regout & Co, als een bedreiging opgevat. Er waren eerder bedrijven door leden van de familie Regout opgericht, maar die richtten zich op de vervaardiging van andere producten. Zo richtte Louis Regout, zoon van de oprichter Petrus Regout, in 1883 op Meerssens grondgebied een porseleinfabriek (Mosa) op, een initiatief dat in 1888 werd gevolgd door de bouw van een tegelfabriek door Alfred Regout, de latere Rema.

Begin en einde

De aanleiding tot oprichting van een nieuwe aardewerffabriek door Frederik wordt wel gezocht in de winstgevendheid van de firma Petrus Regout; in 1890 keerde de firma sinds het bestaan van de vennootschap aan de aandeelhouders namelijk het hoogste percentage dividend uit.³ Het is echter aannemelijk dat er meer aan de hand was. Aan de feitelijke oprichting van de fabriek gingen de nodige voorbereidingen vooraf, die al aanwijsbaar in 1890 een aanvang namen.

¹ B.J. Visbeek, 'Beeldmerken van Frederik Regout', *Antiek* 14 (1979) 9-33 en Marie-Rose Bogaers, *Drukdecors op Maastrichts aardewerk 1850-1900* (Lochem 1992) 196-197 (drukdecors Frederik Regout).

² Het archief van de onderneming Koninklijke Sphinx werd in de jaren 1990 aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht overgedragen onder EAN 1012. Het geraadpleegde gedeelte was ten tijde van het schrijven van dit artikel nog niet geïnventariseerd.

³ 125&100 *Sphinx-Céramique* (Maastricht 1959) 86.

Frederik moet een ambitieus man zijn geweest, die bovendien over veel capaciteiten beschikte. Uit het personeelsregister, waarin hij op 15 september 1878 als negentienjarige jongeling als 'ingénieur Frits' werd ingeschreven, blijkt dat hij een goede opleiding had gevolgd.⁴ Als hoofdbeambte van de afdeling *faïencerie* viel hij onder de directeur van de aardewerkafdeling, zijn oom Louis Regout. Gedurende de periode van twaalf jaar die hij op die afdeling werkte, had hij zich de kennis en werking van een aardewerkfabriek eigen kunnen maken. Het schrok hem, als technisch beambte, niet af op zijn tweeëndertigste een geheel nieuwe onderneming van de grond te tillen. Op 2 februari 1891 diende hij zijn ontslag in.⁵ Zijn bedrijf zou tot het moment van overname door de firma P. Regout in september 1896 produceren. Enkele jaren na deze overname, werd een tipje van de sluier opgelicht rond de motieven die tot vestiging van zijn bedrijf hadden geleid. Ferdinand Weustenraad, lid van de Raad van Bestuur van de firma P. Regout, legde in 1902 de Raad de vraag voor waarom het bedrijf geen tegels fabriceerde. Het antwoord van directeur Louis Regout luidde, dat dit product sinds 1890 door de fabriek van zijn zoon werd gefabriceerd en dat die de productie van tegels door de firma P. Regout als een daad van concurrentie zou beschouwen. Weustenraad stelde vervolgens een diepgaand onderzoek in.⁶ Hij ontdekte dat Louis Regout, zonder medeweten van zijn vennoten, aan het eind van de jaren 1880 proeven van dit artikel in de fabriek had laten maken. Het voorwendsel was dat het hier ging om muurtegels van porselein en niet van aardewerk, zodat er geen sprake was van concurrentie van de firma P. Regout. Tussen de regels door blijkt uit dit onderzoek overduidelijk de dominantie van Louis binnen de directie. Vooral door zijn stijfkoppigheid zou hij de onderneming van Frederik Regout hebben uitgelokt. Het lijkt waarschijnlijk dat deze dominantie van zijn oom en baas aan Frederik nauwelijks kansen bood om binnen het bedrijf eigen ideeën te ontplooien en mede aanleiding vormde voor zijn vertrek.

Weustenraad leverde tevens scherpe kritiek op de wijze van besluitvorming rond de overname van het bedrijf van Frederik. Uiteindelijk zou deze affaire leiden tot het vertrek van Louis Regout als voorzitter. In het najaar van 1901 besloot het bestuur in Limmel tegels te gaan fabriceren.⁷ Als reactie volgde op 28 november de bekendmaking door Louis Regout junior van de plannen tot oprichting van een glasfabriek.⁸ Evenals de vestiging van Frederiks bedrijf is het een voorbeeld van het ontstaan van een nieuwe onderneming door onenigheid binnen de familie. Dat hij juist hetzelfde product koos als dat van de grote firma Regout, in tegenstelling tot Louis (porselein) en Alfred Regout (tegels), is in dit verband veelzeggend.

4 SHCL, archief Sphinx, personeelsregister 1874-1884.

5 Ibidem, ontslagbrief van 1891.

6 Ibidem, concept-brieven en aantekeningen van F. Weustenraad, 1901-1902, 1905.

7 Ibidem, notulen van de algemene vergadering, 1901.

8 Ibidem, brief van L. Regout junior aan Raad van Bestuur, 28 november 1901.

Frits Regout op jeugdige leeftijd. Foto: Dandoy Maastricht.

Frederik Regout

Hubert Dieudonné Frédéric Regout werd op 26 december 1858 geboren als zesde kind uit het huwelijk van Hubertus Edouard Regout, zoon van de grondlegger Petrus, met Théodosie Kersten. Edouard Regout was een van de commanditaire vennoten van de firma P. Regout. Frederik werd in het gezin Frits genoemd, maar als oprichter van de aardewerkfabriek noemde hij zich Frederik, de naam die ook in het fabrieksmerk werd gebruikt. Hij was gehuwd met Charlotte Clara Polis. Zijn vader Edouard overleed in 1878 en zijn moeder trad sindsdien als commanditair vennoot van de firma P. Regout op.

Bij de overname van zijn bedrijf in 1896 werd het hem bij contract onmogelijk gemaakt in de branche van aardewerk, glas of porselein op welke wijze dan ook nog werkzaam te zijn. Hij vertrok een jaar later naar Bremen en Düsseldorf, om in juni 1901 terug te keren. Hij bleef nog enkele jaren in Maastricht wonen aan de Stationstraat nummer 1. In 1902 nam hij als aandeelhouder financieel deel aan een nieuwe vennootschap, de N.V. Kunsttin (Kunstzinn) te Maastricht, die zich richtte op de vervaardiging van en handel in luxe tinnen voorwerpen, samen met fabrikant Carl Watzal uit Valkenburg. Tweederde van de 90 aandelen waren van Frederik die als directeur van het bedrijf optrad; Watzal verplichtte zich vanaf 1 september 1902 gedurende vijf jaar als werkmeester werkzaam te

blijven. In november 1903 werd deze N.V. Kunsttin omgezet in de N.V. Urania, de eerste Nederlandse fabriek van kunstvoorwerpen in metaal. De fabriek, die was gevestigd aan de Scharnerweg of Bergerweg nummer 4, heeft slechts enkele jaren geproduceerd.⁹ C. Watzal woonde aan de Bergerstraat nummer 16. In het adresboek van Maastricht van 1905 wordt Frederik als industrieel nog genoemd. Hij liet zich op 23 november 1906 bij de gemeente Maastricht uitschrijven en vertrok naar Brussel als technisch adviseur, verhuisde in de jaren 1920 naar Utrecht en Gouda, waar hij directeur werd van de Rijksschool voor de Klei- en Aardewerkindustrie. Uit enkele brieven uit 1897 aan oud-medewerkers over het gebruik van ijzeren kuipen, en naderhand door zijn medewerking aan een rapport over de schadelijke bestanddelen in glazuur, blijkt dat hij in zijn vroegere vakgebied nog wel actief bleef.¹⁰ Hij richtte zich enkele malen tot de directie van Sphinx om versoepeling van de bepalingen in het contract, maar deze wees zijn verzoek af, evenals zijn poging in 1933, gericht aan zijn oom Jules Regout, om als technisch adviseur voor een jaar in de muurtegelfabriek tegen een salaris van 1200 gulden werkzaam te mogen zijn.¹¹ Bij de porseleinfabriek Mosa slaagde hij hier wel in. Hij was inmiddels op hoge leeftijd gekomen en zocht extra inkomsten, zo schreef hij. Hij overleed in Gouda in 1937 op 78-jarige leeftijd.¹²

Oprichting

Vanaf december 1890 kocht Frederik, via onderhandse akten, enkele stukken bouwland langs de Maas, in totaal bijna zes en een kwart hectare groot. Dit gebied in Limmel, gemeente Meerssen, werd De Bek genoemd, naar een bestaand gebouw op het terrein. De gronden waren onder meer afkomstig van het kerkbestuur van de Sint-Martinuskerk in Wyck en de weduwe Josephina R.H. Schaetsen te Brugge. Al vroeg in het jaar 1891 maakte hij met een bericht in de *Limburger Koerier* op 19 februari zijn plannen bekend, nog ruim voordat er iets van de grond was getild. Een maand later ging de aannemer J. Limpens te Maastricht op 17 maart akkoord met de bouw van de fabriek.¹³ Op 16 april verleenden Burgemeester en Wethouders van Meerssen daarvoor vergunning.¹⁴ In deze vergunning is sprake van de bouw van een fabriek met acht ovens, de plaatsing van stoomketels, de aanleg van een spoorverbinding met het station in Maastricht en krijgt de ondernemer eveneens toestemming om ter plekke bakstenen of veldbrikken voor de bouw te bakken. Het ministerie van Verkeer en Waterstaat verleende vervolgens in juni toestemming voor de aanleg van

⁹ Artikel van M. Dickhaut in *De Maaspost* van 16 februari 2000. Adresboeken gemeente Maastricht, 1905, 1908.

¹⁰ Visbeek, 'Beeldmerken van Frederik Regout', noot 13; SHCL, archief Sphinx, twee brieven gericht aan Devigne en Lefevre, 1897.

¹¹ SHCL, archief Sphinx, correspondentie J. Regout met Frederik Regout (FR), 1933.

¹² Visbeek, 'Beeldmerken', 9-11.

¹³ SHCL, archief Sphinx, gedeponeerd archief Frederik Regout (verder ged. archief FR), bestek bouw fabriek, 1891.

¹⁴ *Ibidem*, contracten en vergunningen, 1891.

de spoorlijnen en met de Grand Central Belge (GCB) werd een overeenkomst gesloten voor het transport van grondstoffen en producten per wagon via het Staatsspoor. Het contract met de aannemer vermeldde als opleveringsdatum aanvankelijk 1 september 1891, maar die werd in de marge gewijzigd in 1 december 1892 als uiterste datum.

Bij akte van 2 juli 1891 werd de commanditaire vennootschap onder de naam firma Frederik Regout en Cie opgericht.¹⁵ Frederik was voor het geheel hoofdelijk aansprakelijk; commanditaire vennoten en geldschieters waren notaris mr. J.W.H. Haenen, dr. M.A. Vrijens, arts te Maastricht, W.N.J. van der Hulst, makelaar te Amsterdam, E.G. Philips, fabrikant te Maastricht, L. Ph. Philips, industrieel te Luik, mejuffrouw Th. Beer, rentenierster te Jemappes, mevrouw A. Beer, weduwe van V. Courard, rentenier te Luik, mevrouw F. Beaujean, weduwe van Julien Beer, koopvrouw te Jemappes, S. Beer, industrieel te Tilleur, Charles Beer, industrieel te Luik en A. Raoult, ingenieur te Luik. Evenals bij andere ondernemingen in Maastricht uit die tijd was hier dus sprake van aanzienlijke Luikse invloed.

Het doel van de vennootschap was het vervaardigen van aardewerk en daaraan verwante voortbrengselen, alsmede het drijven van handel in deze producten. De firma was gevestigd te Meerssen en werd voor een periode van twintig jaar aangegaan tot 31 mei 1911. Frederik bracht de zes en een kwart hectare grond in en de daarop staande gebouwen, een som van 80.000 gulden en de volledige plannen voor de bouw van de fabriek. Het kapitaal werd bepaald op 400.000 gulden verdeeld over 400 aandelen van 1.000 gulden per stuk. Frederik nam voor 150 aandelen deel, notaris Haenen 100, de heren Vrijens, Van der Hulst, E. Philips, Ch. Beer en Raoult elk tien, en de overigen elk vijf; de inbreng van Frederik strekte tot voldoening van het door hem verschuldigde bedrag. Zolang de fabriek niet in werking was dienden de stortingen te worden gedaan ten huize van de bestuurder Frederik. Zelf trad hij als beherend vennoot op tegen een bezoldiging van 600 gulden per maand en een aandeel in de winst. Twee commissarissen dienden gedurende twee jaar het toezicht uit te oefenen tegen een vergoeding van 50 gulden per maand; elk jaar trad er een commissaris af. De bestuurder kon tot het bedrag van 1500 gulden per drie maanden aanschaffingen doen zonder toestemming; voor bedragen tussen de zes en de twintig duizend gulden was toestemming van de commissarissen vereist en dit mocht zich slechts een keer per jaar voordoen. Voor grotere bestedingen was toestemming van de algemene vergadering vereist. Gewone besluiten konden in de vergadering worden genomen door minstens de helft der uitgebrachte stemmen; belangrijke beslissingen als het omzetten in een naamloze vennootschap, fusie of uitbreiding van het kapitaal diende met een meerderheid van viervijfde van de stemmen te worden genomen, in een vergadering waar minstens driekwart der uitgegeven aandelen was vertegenwoordigd. Deze akte van de oprichting werd bekendgemaakt in *Le Courrier de la Meuse* van 23 september en in de *Nederlandsche Staatscourant* nr. 2762. Op 12 maart 1892 sloot Frederik nog twee obligatieleningen met de fabriekspanden als onderpand, een van 150.000 gul-

¹⁵ Ibidem, stukken betreffende oprichting en liquidatie, 1891, 1896.

den verstrekt door de kassiers E. Philips & J. Schoon en een van 50.000 gulden door de Limburgse Crediet Vereniging.

Zo was hij er in geslaagd, buiten zijn eigen grote inbreng, aandeelhouders voor zijn bedrijf te interesseren, vooral in België. Kennelijk had hij goede relaties met de familie Beer. Via de bank en de kredietvereniging had hij twee ton aan liquiditeiten. De andere grootaandeelhouder, notaris Haenen, bleek als stroman op te treden in opdracht van de firma Petrus Regout & Co, waarmee dit bedrijf van meet af aan de vestiging van de nieuwe onderneming kon controleren.

Eerste reacties van de firma Petrus Regout

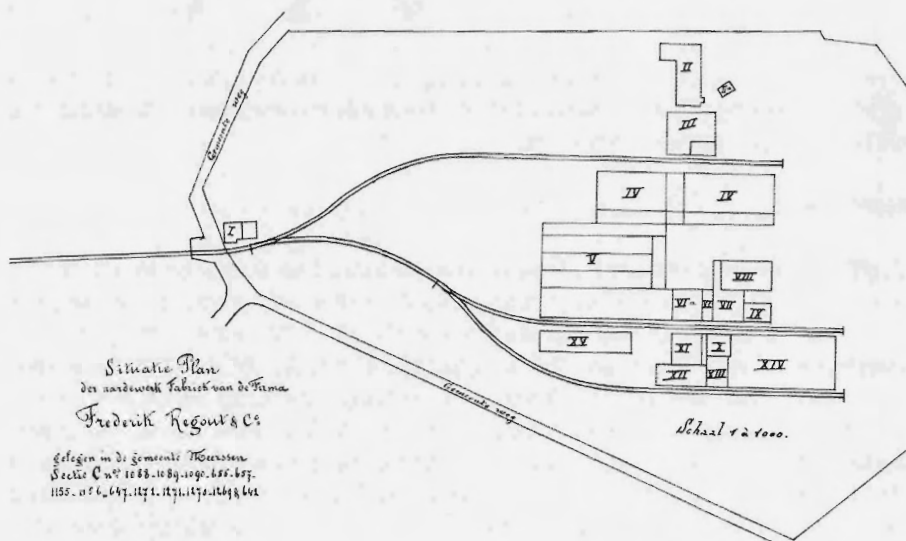
In een brief van 14 mei 1891, getiteld 'Contraproject inzake Frederik Regout & Co', werd gesproken over de 'opoffering' van 110.000 gulden in een poging uitbreiding van de in aanbouw zijnde fabriek van Frederik Regout te verhinderen en de concurrentie uit te schakelen.¹⁶ Er werd overigens aan getwijfeld of dit zou lukken. Duidelijk was dat de firma invloed wilde uitoefenen op de te nemen besluiten in de aandeelhoudersvergaderingen van het bedrijf van Frederik. Door Gustaaf Regout werden op 15 juli 100 aandelen via notaris Haenen gekocht, die hij drie dagen daarna weer aan de firma Petrus Regout doorverkocht. In de algemene vergadering van aandeelhouders van de firma P. Regout op 18 juli werd deze aankoop goedgekeurd.¹⁷ De aandelen werden beheerd door de firma Stevens, Janssen & Co te Maastricht. Zij berichtten de firma Frederik Regout op 23 juli dat zij houder waren van 110 aandelen, inclusief de tien van makelaar Van der Hulst in Amsterdam. Gustaaf ontving een bedrag van ruim 5.500 gulden als vergoeding voor zijn voorschotten, onkosten en rente. Op 20 oktober stelde de firma Petrus Regout Frederik op de hoogte van het bezit van de aandelen en de deelname als commanditaire vennoot. Uit correspondentie met het advocatenkantoor Tripels in Maastricht blijkt dat Louis Regout vervolgens de strijd aanbond. Hij verzocht het kantoor te onderzoeken of de wijziging van domicilie van de vennootschap ook wijziging van de statuten inhield; of het wel verstandig was het bezit van de aandelen te melden en of het gebruik van het fabrieksmerk met de naam Maastricht in plaats van Meerssen niet aanvechtbaar was. Hoewel advocaat G. Tripels diverse mogelijkheden zag en juridische stappen zette, heeft het Frederik Regout niet weerhouden op de ingeslagen weg voort te gaan.

Het fabriekscomplex

De ondernemer Frederik Regout had zich door de aankoop van een groot terrein langs de Maas, met goede verbindingen over water en per spoor, verzekerd van een lange termijn van ongehinderde productie. Over het complex zijn wij geïnformeerd door de bewaring van enkele verzekeringspolissen van materi-

¹⁶ SHCL, archief Sphinx, stukken betreffende oprichting en overname fabriek FR, 1891-1897, 1905.

¹⁷ Ibidem, notulen van de algemene vergadering, juli 1891.

Plattegrond van de aardewerffabriek Frederik Regout en Co. SHCL, Archief Sphinx, gedeponeerd archief Frederik Regout.

De volgende gebouwen worden op de plattegrond aangeduid met Romeinse cijfers: een wachterhuisje en portierswoning (I), het woonhuis, vroeger genaamd De Bek, nu ingericht tot kantoor met aan de achterzijde een woning voor werklieden en bergplaats (II), een gebouw voor de drukkerij (III), een groot ovengebouw met machines, gereedschappen en materialen, waarvan het middengedeelte dient voor de glazuurgevers, incasteerders en de Colombopers (IV), een pers en werkplaatsen (V), touren en tournetten, kapmachines en dergelijke in het gebouw voor het stoomwerktuig (VI), een aangrenzend gebouw voor aardpreparatie (VII), rayons, tafels en de werkplaats van de cassettenmakerij (VIII), de werkplaats voor 'inovenings' voorwerpen (IX), gebouwen voor stoomketels (X), aarde en glazuurmolens (XI), molens voor compositie en glazuurmengsel in het ovengebouw voor vuursteen en de breekmolen (XII), een ovengebouw voor glazuursmelting (XIII), magazijn (XIV) en een loods voor grondstoffen (XV).

alen en gebouwen.¹⁸ Het geheel werd bij aanvang verzekerd voor een bedrag van 225.000 gulden. De fabriek (zie plattegrond) bestond uit gebouwen, gedekt met pannen en glas met olielampen als verlichtingsbron. Slechts een gebouw telde twee verdiepingen. In een aanhangsel op de polis van januari 1894 werd een nieuwbouw van de fabriek meeverzekerd, bestaande onder meer uit een uitbreiding van de drukkerij met ateliers van de schilders en drukkers (III), de vormenkamer (V), de cassettenmakerij (VIII) en de overdekking van een binnenplaats. Op het terrein werden door aannemer J. Schenk in 1893 negen arbeiderswoningen en twee verblijfslokalen voor de werklieden gebouwd, met daarboven twee woningen, alsmede twee opzichterswoningen en een winkel met bovenwoning.¹⁹ Op 12 april 1892 werd vergunning voor de plaatsing van een

¹⁸ SHCL, archief Sphinx, ged. archief FR, verzekeringspolissen, 1891-1895.

¹⁹ Ibidem, stukken betreffende de bouw van arbeiderswoningen, 1893.

stoomketel verleend. De productie van de fabriek kwam pas in het najaar van 1892 op gang, getuige een notitie van 6 augustus van Louis Regout dat er nog steeds niets werd geproduceerd.²⁰ Bij de liquidatie van de onderneming in 1896 werden uitvoerige lijsten opgemaakt van roerende en onroerende goederen die tot het fabriekscomplex behoorden.

Personeel

Van een groot deel van het leidend en administratief personeel en van de werklieden zijn de namen bekend. Frederik sloot in 1891 een contract met de heer J. Schutgens, 'directeur' van een aardewerffabriek in Jemappes²¹, die per 1 mei 1892 in dienst zou treden als 'chef de fabrication' met de titel van directeur voor een periode van drie jaar. Hij kreeg een achturige werkdag tegen een salaris van 166,60 gulden per maand en een bonus van 3,16 procent van de netto verkoop. Bovendien had hij recht op tien vakantiedagen met behoud van salaris.²² Wellicht bestond er een relatie tussen deze directeur en enkele bij de oprichting betrokken aandeelhouders die eveneens in Jemappes woonachtig waren. Ook Frederiks broer Maxime Regout bekleedde een leidinggevende functie in het bedrijf en verstrekke op 1 oktober 1893 bovendien een lening van 46.000 gulden. Bij de sluiting van het bedrijf bleek dat er geen overeenkomsten voor beide hoofdbeamten in acht behoeften te worden genomen en werden beide heren met een opzegtermijn van een maand ontslagen. Wel was er nog een pleidooi van familieleden om oom Max een baan in het bedrijf van Sphinx te bieden: 'Max kan zoo schuldig niet zijn in hun oogen, omdat hij slechts uit nood [...] zich bij Frits heeft aangesloten', schreef neef Joseph aan Louis Regout in een brief van 14 september 1896.²³ Het mocht niet baten.

Voor de verkoop van de aardewerk producten bestemd voor Nederlands-Indië werd in oktober 1891 een contract gesloten met de heer S. Engers te Amsterdam voor de periode van 1 april 1892 tot 1 april 1895. Hij ontving twee procent van de netto factuurbedragen, die hij als orders noteerde. Zijn contract werd nog eens tot 1 juli 1895 verlengd.²⁴ Van het kantoorpersoneel werden in 1896 twee namen genoemd in een circulaire van 20 augustus waarin Frederik de heren D. J. van Rees, kassier en J. Frijdal, boekhouder machtigde als zaakwaarnemers op te treden.²⁵ Hij wierf waarschijnlijk ook onder het personeel van de firma Petrus

²⁰ SHCL, archief Sphinx, stukken betreffende oprichting en overname fabriek FR; brief Louis Regout aan G. Tripels van 6 augustus 1892.

²¹ In 1872 werd door zekere Cassel de *Société Anonyme Belge de Céramique* opgericht, een samenvoeging van drie aardewerffabrieken in Jemappes, Hal en Ixelles in Wallonië. De zetel van de fabriek was gevestigd in Brussel en vanaf 1894 in Jemappes. Het bedrijf dat sinds 1893 onder andere het fabrieksmerk met een liggende leeuw en daaronder de tekst *Faiënerie de Jemappes*, ging een jaar later failliet. Gegevens uit: Chr. Friart, *La faïence fine en Wallonie* (Paris-Gembloux 1979) 49-50.

²² SHCL, archief Sphinx, ged. archief FR, contracten en vergunningen, 1891.

²³ SHCL, archief Sphinx, stukken betreffende oprichting en overname fabriek FR, 1891-1897, 1905.

²⁴ SHCL, archief Sphinx, ged. archief FR, aanstellingsbrieven, 1891, 1895.

²⁵ *Ibidem*, circulaire, 1896.

Regout, gezien het feit dat hij in een brief uit 1891 aan de heer Sonnevile 'in vertrouwen' informeerde of er in de stad een geschikte graveur was te vinden, en of er in zijn afdeling geschikte jongelui waren die zelfstandig konden werken.²⁶ Bij de start van de onderneming begrootte F. Regout in zijn ondernemingsplan een aantal van 210 werklieden, met als kern 27 aardewerkers; bij de liquidatie van het bedrijf in 1896 werd een getal van circa 200 werklieden genoemd.²⁷ Er zijn enkele loonlijsten bewaard gebleven die dit aantal bevestigen.²⁸ De oudste dateert van december 1894 en vermeldt de volgende aantallen: 38 bordenmakers en veertien leerlingen, achttien afdraaiers en een leerling, 32 klaarmakers met drie leerlingen, 30 garneerders met zeven leerlingen en twaalf persvormers met een leerling, in totaal 156 werklieden. Een overzicht van het aardewerkmagazijn vermeldt een aantal van negen mannen en veertien vrouwen, die hoofdzakelijk met verpakings- en transportwerkzaamheden waren belast. De loonlijst van de afdeling *faiëncerie* van 1896 levert 31 namen op (bordenmakers, garneerders, klaarmakers en enkele andere beroepen), namen die op een enkele uitzondering na niet overeenstemmen met de lijst van december 1894. Twee registers van *faiënciers* lopen van 1893 tot 1900, waaruit blijkt dat de productie van aardewerk na de overname werd voortgezet. Van dezelfde afdeling *faiëncerie* en molens bestaat nog een lijst van 47 werklieden, voornamelijk bestaande uit technisch en toezichthoudend personeel; deze dateert van februari 1898. Aangenomen dat er in de korte periode 1894-1896 weinig verloop in het personeelsbestand heeft plaatsgevonden, lijkt de optelling van 156 werknemers in 1894 met 23 magazijnmedewerkers en een aantal van 30 technisch geschoolde personeelsleden en enkele administratieve medewerkers, de schatting van ruim 200 personeelsleden redelijk te benaderen.

Handel en verkoop

Op 26 december 1891 liet de firma Petrus Regout een bericht uitgaan aan binnenlandse afnemers over de in aanbouw zijnde concurrerende fabriek van F. Regout. Daarin vermeldde hij dat de premies op verkoop zouden komen te vervallen indien zij producten van deze concurrent afnamen.²⁹ De reactie van handelaar Hymans van Veenendaal Zonen in Rotterdam van juni 1892 zal wel tekenend zijn geweest voor zijn collega's. Hij berichtte dat geen producten bij Frederik zouden worden besteld, zolang zij die van Petrus Regout konden krijgen; tevens zouden zij hetzelfde bij agenten voor afzet in Nederlands-Indië bepleiten. De handelaar C. Fortmann in Den Haag stuurde in september 1894 een bestellijst met prijsopgaaf van Frederik Regout aan de firma Petrus Regout, waarin de prijzen van beide ondernemingen werden vergeleken. De prijzen van

²⁶ SHCL, archief Sphinx, brief aan dhr. Sonnevile, 1891.

²⁷ 125&100 *Sphinx-Céramique*, 86.

²⁸ SHCL, archief Sphinx, ged.archief FR, registers en loonlijsten, 1893-1900; de lijsten bevatten slechts namen en betalingen, zonder vermelding van woonplaats, herkomst of leeftijd. Een enkele maal is de functie vermeld.

²⁹ SHCL, archief Sphinx, stukken betreffende oprichting en overname fabriek FR, 1891-1897, 1905.

Frederik vielen over het algemeen lager uit. Meerdere handelaren reageerden met het verzoek of de prijzen konden worden aangepast. Dit was het gevolg van een bericht van Frederik aan zijn afnemers, onder andere in zijn prijscourant van november 1894, dat hij lagere prijzen dan de concurrentie garandeerde of hogere kortingen bood. Naar aanleiding daarvan informeerde J.J. van den Berg & Co in Amsterdam bij Regout of zij de prijzen van Frederik volgden, en ook de Handelsvereniging 'Amsterdam' legde een vergelijkende prijslijst voor. Petrus Regout ging echter niet overstag en handhaafde zijn prijzen. Tussen de regels door herinnerde hij de handelaren nog maar eens aan zijn brief van december 1891.³⁰ Deze discussies leveren in ieder geval voor de kennis van de producten van Frederik veel informatie op, met name voor verzamelaars van Maastrichts aardewerk. Bovendien bestaat er een gedrukte prijslijst in het archiefje van Frederik Regout van augustus 1896 met daarin een opsomming van al zijn aardewerkproducten, prijzen, wijzigingen en decors.³¹

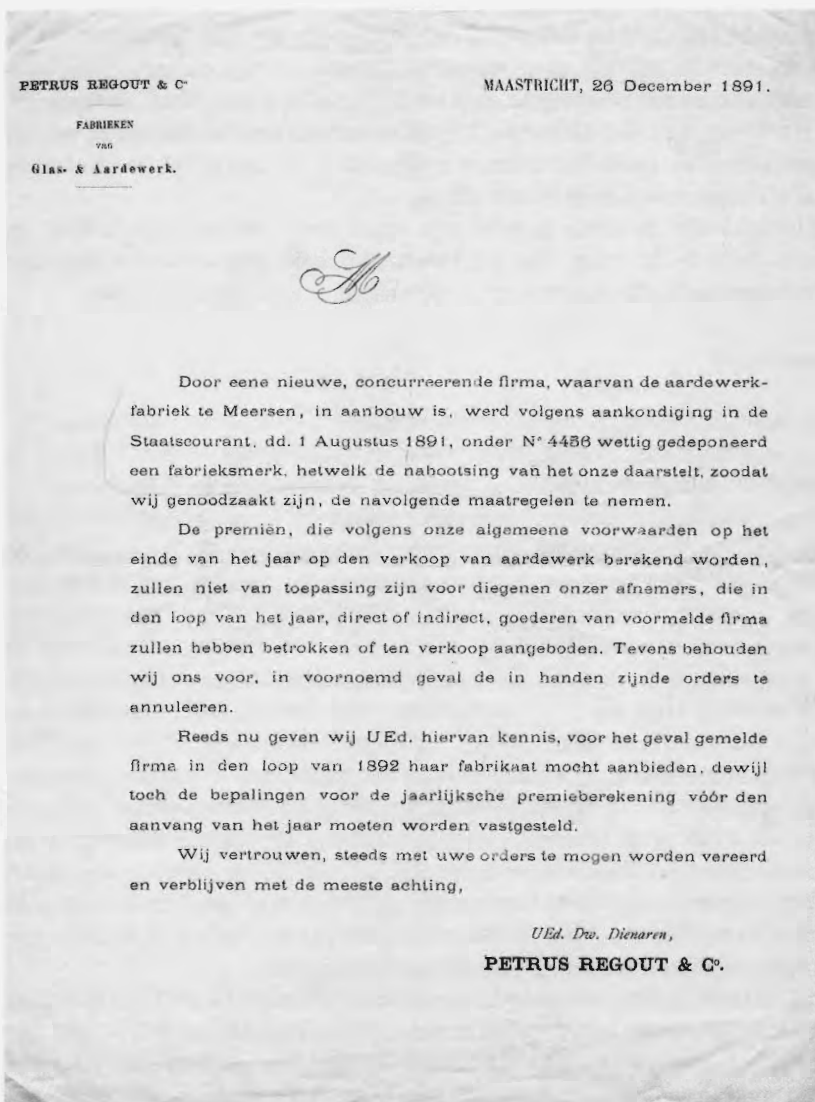
Een globale vergelijking met het assortiment van Petrus Regout laat veel overeenkomst van de producten zien. Met het handelshuis D. Osmers in Hamburg sloot Frederik in juli 1896 nog een contract voor de alleenvertegenwoordiging en verkoop door Duitse handelaren naar overzeese gebieden, met uitzondering van de Nederlandse koloniën.³² Correspondentie met handelaar J. van der Stok in Leiden geeft een beeld van de omzet van een handelaar over 1895, 10.161,54 gulden, waarop zeven procent premie werd uitgekeerd; in april 1896 maakte deze handelaar nog een ontwerpovereenkomst voor afname van 8.000 gulden aan orders per maand gedurende vijf jaar.³³ Een jaar eerder was Frederik in onderhandeling met de firma H. Wiechert & Co te Amsterdam en Batavia voor een contract voor levering van 2.000 kisten voor één jaar. Hij moest hiervoor wel 34 aandelen van 300 gulden per stuk in een nog op te richten Duitsch Oostindische Handelsvereniging steken; hij stond er op dat zijn deelname geheim bleef. Voor de markten van Batavia, Semarang en Soerabaya zou Frederik de firma Wiechert de alleenverkoop gunnen, waarbij een afname van 5.000 kisten werd genoemd. Uit deze correspondentie blijkt bovendien een uitbreiding van zijn assortiment door de verkoop aan te bieden van glaswerk. In de volgende maanden werd over het een en ander nog nader onderhandeld en blijkt de handelsvereniging opgericht te zijn. Er werden twee zendingen, borden 7 en 8 en theegoed 4 en 5 geleverd. Ook kreeg hij de toezegging dat H. Wiechert zich zou inspannen het fabrieksmerk met de olifant en de naam van de fabriek in het Javaans in Batavia te deponeren. Voor de levering van glaswerk zag Wiechert grote kansen, zeker als de betreffende onderneming in zijn firma zou willen participeren voor 5.000 gulden, waarop echter niet werd ingegaan. De eerste levering van glaswerk producten in september bleek overigens geen succes door de slechte kwaliteit; de glasfabrikant werd hierbij niet genoemd.

³⁰ Ibidem, particuliere brieven en prijslijsten, 1891.

³¹ SHCL, archief Sphinx, ged.archief FR, prijslijst, 1896.

³² Ibidem, contract D. Osmers in Hamburg, 1896.

³³ Ibidem, correspondentie met Stok in Leiden, 1896.

Familiebanden deden er niet toe. De machtige firma Petrus Regout en Co. liet geen middel onbenut om de nieuwe concurrent de voet dwars te zetten. SHCL, Archief Sphinx, gedeponeerd archief Frederik Regout.

Al deze plannen werden nog voor dat zij goed en wel van de grond kwamen door de overname doorkruist. Op 1 september 1896 stuurde Frederik Regout een lijst rond van zijn opruimingsartikelen, tegelijk met de vermelding dat er geen binnenlandse artikelen van zijn merk meer zouden worden gefabriceerd.³⁴ Een lijst van agenten en handelaren die van deze actie op de hoogte werden gesteld telt ruim 900 adressen. De inventaris die werd opgemaakt bij de liqui-

³⁴ Ibidem, prijslijst, 1896.

datie van het bedrijf in 1896, bevat nog een uitvoerige lijst van producten die in voorraad waren.³⁵ De bijlagen vermelden eveneens de namen van groothandelaren in Nederland en het buitenland, met vestigingen in Amsterdam, Rotterdam, Batavia, Hamburg, Londen, Keulen en Zürich. In Amsterdam en Hamburg waren respectievelijk vijf en zeven handelaren aangesloten. Gezamenlijk hadden zij in oktober 1896 nog 2.000 kisten in bestelling.

Hieruit blijkt dat Frederik Regout zijn afzet voor een belangrijk deel in Nederlands-Indië realiseerde. Dat verklaart zijn vele inspanningen om zijn fabrieksmerken, zelfs met Javaans onderschrift, daar te laten registreren.

Fabrieksmerken³⁶

Op 20 juli 1891 zond Frederik zijn eerste fabrieksmerk in bij de Arrondissementsrechtbank in Maastricht, een liggende leeuw met daaronder de tekst *F.Regout & Co Maastricht*. Daarvan werd melding gemaakt in *Le Courier de la Meuse* van 29 juli en in de *Nederlandse Staatscourant* van 1 augustus, onder nr. 4456. De firma Petrus Regout spande hierop een proces aan om te komen tot een verbod van dit handelsmerk, omdat het een te grote gelijkenis zou hebben met dat van de firma, een liggende sfinx, dat al sinds 1883 door het bedrijf was geregistreerd. De rechtbank deed in november uitspraak en wees het verzoek af; men was de mening toegedaan dat er voldoende onderscheid tussen beide merken bestond. Het merk werd op 26 februari 1892 officieel geregistreerd, zoals vermeld in de *Nederlandse Staatscourant* van 15 maart. Er blijken twee verschillende merken met een liggende leeuw te zijn toegepast op het aardewerk, maar door het ontbreken van een afbeelding bij zijn eerste aanvraag gaan kenners ervan uit dat de leeuw met de lange en getekende haren het oudst is. De meer eenvoudig gestileerde leeuw komt het meest voor en er zijn tal van latere aanvragen gedaan waarop deze leeuw is afgebeeld. Kort na de registratie in Maastricht werd in mei en juni 1892 hetzelfde merk ingezonden bij de Raad van Justitie in Batavia, dat werd gepubliceerd in de *Javasche Courant* en de *Java-Bode*.

De fabriek hanteerde nog een tweede handelsmerk, dat van een staande olifant met daaronder een ovaal met de tekst in het rond *Frederik Regout & Co Maastricht* en in het midden van het ovaal het jaartal *Ao 1891*. Dit merk diende hij op 12 april te Batavia in volgens de *Java-Bode* van 13 april. Beide fabrieksmerken liet hij vervolgens op 10 augustus 1892 eveneens inschrijven bij de griffie van de rechtbank in Brussel en in Calcutta. Hij verklaarde dat hij van beide beeldmerken de eigenaar was en dat deze merken op 17 december waren geregistreerd, een bericht dat hij in een advertentie in *The Calcutta Exchange Gazette* van 5 april 1893 nog eens herhaalde. Het merk van de olifant, aangevuld met de naam van zijn bedrijf in het Javaans zond hij via het kantoor van H. Wiechert in Batavia

³⁵ *Ibidem*, ballansen, 1893-1896.

³⁶ Visbeek, 'Beeldmerken van Frederik Regout', gaat uitvoerig in op de registratie van de beeldmerken, maar moet door het ontbreken van archiefstukken enkele hiaten vaststellen; ik heb getracht deze op te vullen. Zie ook: SHCL, archief Sphinx, ged. archief FR, fabrieksmerken, 1891-1895.

De beeldmerken van de firma Frederik Regout en Co. Beiden betwist, maar in 1892 wettig gedeponeerd. SHCL, Archief Sphinx, gedeponeerd archief Frederik Regout.

op 1 oktober in. Het werd in de *Javasche Courant* van 1 november 1895 openbaar gemaakt. Er is ook door andere aardewerffabrieken getracht in Nederlands-Indië merken met een leeuw of olifant geregistreerd te krijgen, onder meer door de indiening in maart 1892 door de *S.A. Belge de Céramique* te Brussel van het fabrieksmerk *Faiencerie de Jemmappes*, eveneens met een liggende leeuw als beeldmerk. Frederiks protest dat hij dit merk als eerste had laten registreren, liep op niets uit.³⁷ De firma Petrus Regout & Co probeerde via bemiddeling door de Internationale Crediet- & Handelsvereniging 'Rotterdam' in Batavia in hetzelfde jaar een fabrieksmerk met staande olifant geregistreerd te krijgen, hetgeen in september 1892 werd afgewezen.³⁸ De inschrijving door F. Regout van zijn beeldmerk op 12 april sneed haar de weg af.

Bedrijfsresultaten

Met het kennelijke doel zijn geldschietters te informeren en de kans van slagen te onderbouwen, beschreef de ondernemer in een eigenhandig geschreven rapport, gedateerd 6 mei 1891, zijn plannen uitvoerig.³⁹ Hij noemt een bedrijfskapitaal van 400.000 gulden, het beschikbare bouwterrein van 62.000 vierkante meter, geschikt voor elke uitbreiding, de plaatsing van twee biscuit- en twee vernisovens en de aanvraag voor een spoorverbinding. Het rapport bevat ook een berekening gemaakt van de productie, kosten en opbrengsten. Hij schatte een productie van drie en een halve vernisoven per week, met een minimumwaarde van 1.500 gulden aan goederen. De jaaropbrengst wordt dan 273.000 gulden. Het aantal werklieden stelt hij op 210, waarvan 27 aardewerkers of fabricerende werklieden. In de bestaande fabrieken te Maastricht schat hij de productie van een aardewerker op een waarde van 10.000 gulden, in totaal

³⁷ Ibidem, proces tussen FR en S.A. *Belge de Céramique*, 1892. Zie ook noot 21.

³⁸ SHCL, archief Sphinx, verzoek tot registratie beeldmerk door P. Regout, 1892.

³⁹ SHCL, archief Sphinx, ged. archief FR, stukken betreffende de oprichting en liquidatie, 1891, 1896.

270.000 gulden per jaar, hetgeen nagenoeg met het genoemde bedrag van de opbrengst van de ovens overeenstemt.

Aan loonkosten, inclusief dat van de directeur, rekent hij 77.300 gulden, een bedrag dat bij vergelijking van diverse binnen- en buitenlandse aardewerffabrieken, 40 procent van de totale uitgaven zou uitmaken, omgerekend in totaal 193.250 gulden per jaar. In een afzonderlijke begroting schat hij de totale kosten op 195.680 gulden.

Naar zeggen had hij deze cijfers van een bestaande fabriek overgenomen. Uitgaande van 270.000 gulden aan opbrengsten uit verkoop minus 195.680 aan kosten, berekent hij een bruto winst van 74.320 gulden of 18,58 procent van het kapitaal. Na afschrijvingen en aftrek van dividend begroot hij de netto winst op 59.386 gulden, zijnde 14,58 procent, bestemd voor de aandeelhouders. 'Ik kan U de verzekering geven dat bovenstaande cijfers geheel en al in overeenstemming zijn met de resultaten verkregen door de aardewerffabrieken te Maastricht. U moet niet uit het oog verliezen dat wij in staat zijn door het groote terrein en zijne gunstige ligging, de fabriek onder zeer gunstige conditiën op te richten; geene andere heeft deze voordeelen', aldus Frederik Regout.

De balanstotalen over de jaren 1893-1896 geven de totalen weer van een geleidelijk groeiend bedrijf: zij liepen op van 650.723 gulden in 1893 tot 815.612 in 1896. De brutowinst steeg van 14.460 gulden tot 14.945 in 1894, maar daalde van 11.351 in 1895 tot 10.639 in 1896.⁴⁰ Dit zijn duidelijk niet de bedragen die hij bij het begin in het vooruitzicht had gesteld. Ter vergelijking: de firma Regout werkte in deze periode met balanstotalen van bijna vier miljoen gulden en met brutowinsten tussen de 245.000 en 281.000 gulden.⁴¹ Op 21 februari 1896 werd nog een hypotheek verstrekt van 25.000 gulden door de firma E. Philips & Cie.⁴² In het verslag van de algemene vergadering van aandeelhouders van 29 juli 1896 over het afgelopen boekjaar constateerden de commissarissen dat er regelmatig werd geproduceerd, dat er voor 58.000 gulden meer aan aardewerk was verkocht dan het jaar ervoor en dat het bedrijf redelijk winst maakte, hoewel de concurrentie de prijzen laag hield.⁴³ Geconstateerd werd vervolgens dat er een levendige vraag naar de aardewerkproducten bestond, zozeer zelfs dat de fabriek de beste orders kon uitkiezen en andere weigeren. Door de financiële deelname van de firma Petrus Regout in de onderneming van Frederik Regout, was de besluitvorming tot vergroting van het aandelenkapitaal en daarmee tot het doen van verbeteringen en aanschaffingen echter geblokkeerd. Door de voorraden en grondstoffen in de cijfers laag op te nemen en de winst van 10.500 gulden naar het amortisatiefonds te boeken, hoefde er geen dividend te worden uitgekeerd. Dit besluit werd gemotiveerd door het feit, dat de concurrentie de bedoeling had om het bedrijf te vernietigen door het vasthouden aan lage prijzen en daartoe zelfs bereid was om met verlies te werken; winstuitkering

⁴⁰ *Ibidem*, balansen, 1893-1896.

⁴¹ SHCL, archief Sphinx, balansen, 1893-1896.

⁴² *Ibidem*, stukken betreffende oprichting en overname fabriek FR, 1891-1897, 1905.

⁴³ SHCL, archief Sphinx, ged. archief FR, stukken betreffende de oprichting en liquidatie, 1891, 1896.

zou de positie van de fabriek verzwakken. Een commissie van enkele aandeelhouders deed nog een beroep op de firma Petrus Regout, omdat die als enige de verhoging van de prijzen tegenhield. Mocht de firma P. Regout op het voorstel tot prijsverhoging in gaan, dan zou Frederik Regout dividend hebben kunnen uitkeren, verbeteringen aanbrengen en de werklieden beter kunnen betalen. In deze periode was het in Maastricht op de arbeidsmarkt tamelijk onrustig en werd er in de aardewerkindustrie geregeld gestaakt, zoals bij Frederik Regout in de zomer van 1894 en voorjaar 1895. Loonsverhoging werd toen als een probaat middel gezien om de onrust te bestrijden en het opkomend socialisme te weren.⁴⁴ Voor de onderneming van F. Regout kan dit een extra motief hebben opgeleverd om tot sluiting en overdracht te besluiten; eind augustus 1896 kwamen de definitieve voorstellen tot overname op tafel.

Overname door de firma P. Regout

In 1896 werd het bedrijf van Frederik Regout door de firma P. Regout & Co overgenomen. Daaraan ging het een en ander vooraf. Binnen de familie, zo blijkt uit enkele brieven, was er gerommel over de strijd tussen de beide aardewerfabrieken. Vanuit Nijmegen ondernam Frederiks broer, pater Leon Regout S.J., in het najaar van 1895 een poging de partijen nader tot elkaar te brengen.⁴⁵ Frederik stelde in december van dat jaar zijn voorwaarden en kwam voor de overname op een totaalbedrag uit van 608.431 gulden. Hierbij diende rekening te worden gehouden met het bestaan van twee overeenkomsten met agenten, een opzegtermijn van een maand voor de hoofdbeamten J. Schutgens en M. Regout en de bestaande huurovereenkomst van negentien jaar voor de arbeiderswoningen en eetzaal op het fabrieksterrein. Hij ontving graag binnen acht dagen bericht.⁴⁶ Op deze voorstellen werd door Petrus en Louis Regout niet ingegaan. De besprekingen werden in de zomer van 1896 voortgezet, getuige een voorlopig contract van 12 augustus waarbij de firma P. Regout overeenkwam het bedrijf over te nemen tegen betaling van 393.400 gulden, met overneming van alle schulden en verplichtingen en verbintenissen volgens de balans van 31 mei, vermeerderd met 16 procent van het aandelenkapitaal als dividend voor de aandeelhouders, plus de vorderingen van Frederik en Maxime op de vennootschap, vermeld onder de post bankiers, groot 184.441 gulden, bij elkaar een bedrag van 617.341 gulden. Hierop kwamen nog de aflossing van de obligatieleningen van 151.256 gulden en een lijfrente voor Frederik tot eind mei 1911, de duur van de vennootschap, van 5000 gulden per jaar, alles tezamen voor de gehele onderneming een totaalbedrag van 828.598 gulden. Het was ruim twee ton meer dan het in december genoemde bedrag.

In de overeenkomst kreeg Frederik het verbod opgelegd tot het ondernemen van elke activiteit of deelname aan de productie van of handel in aardewerk,

⁴⁴ Ibidem. Jos Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts, arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983) 104.

⁴⁵ SHCL, archief Sphinx, stukken betreffende oprichting en overname van de fabriek van FR, 1891-1897, 1905.

⁴⁶ Ibidem.

glas, porselein en tegels in Nederland en het buitenland in een straal van 75 km rond Maastricht. Hij mocht ook geen vergaderingen van de firma P. Regout meer bijwonen. Bovendien werd overeengekomen dat deze speciale overeenkomst niet in de algemene vergadering van aandeelhouders van de firma Petrus Regout & Co mocht worden behandeld en er moest binnen 45 dagen worden betaald. De heren Regout waren er duidelijk op gebrand niet alle kosten en regelingen openbaar te maken. Interessant hierbij is de vermelding dat de fabriek onder dezelfde voorwaarden in volle eigendom naar Petrus en Louis Regout persoonlijk zou overgaan als de algemene vergadering van de firma P. Regout deze overeenkomst niet zou bekrachtigen. Beide heren verklaarden tevens dat de eigenaren van de 110 aandelen, in de boeken op naam van Stevens & Janssen te Maastricht, in de algemene vergadering van de firma F. Regout voor het voorstel zouden stemmen.

Op 17 augustus 1896 werd het contract getekend,⁴⁷ behoudens de goedkeuring van de algemene vergaderingen. Deze werd voor de firma Frederik Regout op 5 september 1896 gehouden, waarbij 399 aandelen waren vertegenwoordigd: de firma Stevens & Janssen (110), E. Philips (25 plus 50 namens derden), J. Marres (30), E. Marres (5), dr. Schols (5), Maxime Regout (5), dr. Vrijens (10) en Frederik Regout (159). De vergadering ging akkoord en besloot tevens dat de vennootschap ontbonden was.⁴⁸ Bij de firma Petrus Regout werden de plannen in de buitengewone algemene vergadering van 7 september goedgekeurd. In onder meer het *Dagblad van Maastricht* van 28 september werd de ontbinding van de firma Frederik Regout sinds 20 september en de benoeming van de liquidateurs E. Philips en J. Marres bekend gemaakt.⁴⁹ Per 1 oktober werden de hypotheeken in het kadaster uitgeschreven.

De zaak was hiermee echter nog niet afgedaan. Op de een of andere wijze voelde de firma P. Regout zich bekocht. In de brief van 7 september aan het advocatenkantoor De Vries in Amsterdam vocht de firma de inventaris van de balans van mei 1896 aan⁵⁰. Zij beweerde dat de post grondstoffen en goederen te hoog was berekend, bijna 50.000 gulden, zodat er in de balans geen sprake van winst maar van verlies zou zijn. Het aankoopbedrag zou hierdoor te hoog zijn uitgevallen. Eerder hadden zij een lager aanbod van Frederik afgewezen (december 1895) en zouden zij nu door de balanscijfers zijn misleid, hoewel zij tot offers bereid waren om een concurrent uit te schakelen. Men wilde weten of ontbinding van de overeenkomst wegens bedrog mogelijk was. In een brief van 9 september werden deze problemen ook aan de aandeelhouders van Frederik Regout voorgelegd, die dit met Frederik zouden bespreken. Het antwoord van advocaat De Vries luidde dat het bedrog niet aantoonbaar was en zeker niet tot vernietiging van de overeenkomst, zelfs niet tot vermindering van de hoofdsom kon leiden. Frederik wees in eerste instantie alle aantijgingen af, maar bleek via

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ SHCL, archief Sphinx, ged. archief FR, stukken betreffende oprichting en liquidatie, 1891, 1896.

⁴⁹ SHCL, archief Sphinx, stukken betreffende de oprichting en overname van de fabriek van FR, 1891-1897, 1905.

⁵⁰ Ibidem.

bemiddeling van notaris J. Jessé en op aandringen van enkele aandeelhouders uiteindelijk tot schikking bereid, mede ter vermindering van een langdurig proces. Het bedrag van zijn lijfrente werd met 1.000 gulden verlaagd en de uitkering van 16 procent dividend gold niet voor hem als aandeelhouder.

In een onderhandse akte van 14 september werd de verkoop van het fabriekscomplex aan de Bek te Limmel, met de wijzigingen, alsnog bekrachtigd. Joseph en Leon schreven vanuit Nijmegen hun oom Louis dat zij de berichten over de overname in de krant hadden gelezen en dat de afloop een goede zaak was voor de gehele familie Regout. Het pleidooi dat zij hielden hun oom Max mild te behandelen werd echter niet gehonoreerd. Louis berichtte Max, dat er een uiterst zuinige exploitatie nodig was door de hoge aankoopprijs van de fabriek en dat daardoor de directie niet kon worden gehandhaafd. In oktober 1896 werden de betalingen aan Frederik en Maxime afgehandeld. De balans van de firma Petrus Regout, besproken in de vergadering van 20 maart 1897, laat een sprong zien van het onroerend goed van 1.878.563 gulden in 1895 naar 2.574.510, een vermeerdering van 695.946 gulden. Deze toename werd grotendeels bepaald door de aankoop van de fabriek in Limmel. In de vergadering werd nog gemeld dat het aankoopbedrag in feite 140.000 gulden te hoog was. Men had echter het vertrouwen dat met het wegwerken van de concurrent en de verhoging van de verkoopprijzen dit bedrag in de komende jaren zou kunnen worden gearmordiseerd.

De productie van aardewerk in de fabriek in Limmel werd nog enkele jaren voortgezet, mede ter afdoening van de nog lopende orders. In 1902 startte de onderneming er de productie van tegels.

Nasleep voor Frederik

Over de bepalingen in het contract dat met Frederik gesloten was, werd enkele maanden later nog uitvoerig gecorrespondeerd.⁵³ Het betrof de uitleg van het verbod tot uitoefening van werkzaamheden voor de duur van de voormalige vennootschap of voor onbepaalde tijd. Advocaat G. Tripels in Maastricht liet daarover geen twijfel bestaan en berichtte dat de bepaling zonder meer voor onbepaalde tijd gold. Hij maakte in zijn bericht melding van de oprichting van de concurrerende fabriek, de namaak van producten, het leed dat de familie was aangedaan, de concurrentie met lagere prijzen, dat de onderneming van Frederik stond te wankelen en op het punt stond failliet te worden verklaard en dat de firma Petrus Regout zich het lot van zijn bedrijf had aangetrokken en voor de volle balanswaarde had gekocht en er dus geen twijfel aan kon bestaan dat door deze opofferingen de bepaling voor onbepaalde tijd gold. In 1905 wees de Raad van Bestuur van Sphinx een verzoek van Frederik tot versoepeling van het contract alsnog af. Bij onderhandse akte van 21 augustus 1906 werd de lijfrente die hij van Sphinx kreeg door hem overgedragen aan de weduwe van

⁵³ Ibidem.

Maxime Regout, Anna M.J.M. Rutten, ter leniging van een schuldvordering van ruim 12.000 gulden die zij op Frederik bezat. Kennelijk bleef hij nalatig in deze betalingen waarop zij in 1911 beslag liet leggen en de bedragen voortaan door Sphinx rechtstreeks aan haar werden uitgekeerd.⁵² Uit correspondentie uit de jaren 1930 bleek dat hij nog steeds als adviseur op het gebied van keramische ovens werkzaam was. Directeur Jules Regout correspondeerde in de jaren 1933-1935 nog over allerlei technische zaken met hem, maar bij Sphinx kwam hij nooit meer binnen.⁵³

Besluit

De oprichting van de aardewerkfabriek door Frederik Regout in 1891 kan als een gedurfd en geslaagd experiment worden beschouwd. Het lukte hem als ondernemer in korte tijd een positie op de markt van aardewerkproducten te veroveren. Hij imiteerde artikelen van bestaande fabrieken, waar hij met zijn prijzen onder bleef. Over het algemeen was de kwaliteit net zo goed of net zo slecht als van andere fabrieken. Van meet af aan heeft de firma Petrus Regout zijn onderneming bestreden door afnemers af te schrikken producten van hem te kopen, door financiële deelname in zijn bedrijf ten einde beslissingen te kunnen beïnvloeden of te blokkeren en door zijn fabrieksmerken te betwisten. Vooral de politiek om de verkoopprijzen laag te houden en prijsverhoging te blokkeren, maar ook de arbeidsonrust in het midden van de jaren 1890 zijn de onderneming van Frederik waarschijnlijk fataal geworden. Het valt anders moeilijk te verklaren waarom hij zijn onderneming in augustus 1896 van de hand deed, gezien ook de optimistische toon van het verslag van zijn commissarissen in de maand juli daarvoor. Die toon was overigens niet onterecht, gezien de financiële positie van het bedrijf en de nog lopende orders, waarbij een aantal van 2.000 kisten werd genoemd. F. Weustenraad vermeldde in zijn onderzoek van 1902 dat de fabriek waarschijnlijk enkele maanden later voor een appel en een ei had kunnen worden aangekocht, zeker niet voor het bedrag van acht ton! Hoe het ook zij, Frederik was in een klap van zijn fabriek en van zijn zorgen af; de firma Regout had al zijn baten overgenomen en zijn lasten betaald. Gezien de strenge bepalingen in het contract van overdracht is het de vraag of het hem persoonlijk veel heeft gebracht. Zijn deelname in de kunsttinfabriek Urania in Maastricht bleek uiteindelijk ook geen lang leven beschoren. In de laatste jaren van zijn leven, na tal van omzwervingen, lijkt hij weinig rust te hebben gevonden en zocht hij zelfs aanvullende inkomsten.

De grote firma Regout en latere N.V. Sphinx kwam door de aankoop in het bezit van een redelijk nieuwe fabriek en een groot fabrieksterrein van ruim zes hectaren, dat in Maastricht bekend staat onder de naam De Bek. Er worden vandaag de dag door de N.V. Sphinx nog steeds tegels gefabriceerd. Het terrein

⁵² Ibidem, stukken betreffende de lijfrente FR ten gunste van mevrouw Regout, 1906-1911.

⁵³ Ibidem, correspondentie J. Regout met FR, 1933-1935.

zal in de nabije toekomst zelfs de enige vestigingsplaats van dit grootbedrijf in Maastricht zijn, als de plannen voor de stadsuitbreiding, onder de benaming Belvédère, worden uitgevoerd.

Hoewel de fotografie nog in de kinderschoenen stond liet de trotse ondernemer Peter Joseph Berger zich al regelmatig fotograferen. Dit portret is enkele jaren voor Berger's dood in 1865 genomen. Fotocollectie Gemeentearchief Venlo.

H.F.J.M. van den Eerenbeemt

Een economische duizendpoot: P.J. Berger te Venlo in de negentiende eeuw

Sedert 1817 functioneerde in het Pruisische Viersen, gelegen in de Duitse regio Niederrhein aan de linkeroever van de Rijn, en in het Nederlandse Venlo een compagnieschap van de *Gebrüder Berger*. Men handelde in textielproducten en in koloniale waren. De compagnons waren H.J., P.J. en L. Berger, zonen van de in 1768 in Viersen geboren J.H. Berger en Emilia Birk. Nadat vader Johannes Hermanus Berger in het tweede decennium van de negentiende eeuw was overleden, zetten de drie zonen de zaak voort, met de moeder als stille vennoot. Zij overleed in 1842 te Viersen. De zonen noemden zich in de correspondentie *héritiers* J.H. Berger, J.H. Berger *seine Erben*, of gewoon gebroeders Berger.¹ Zoon Hermanus Josephus Berger bleef opereren vanuit Viersen, gelegen op de west-oostverbinding Venlo-Viersen-Neusz. Zijn broer Peter Joseph Berger, die in 1798 te Viersen was geboren en in 1865 te Venlo stierf, verhuisde als achttienjarige naar Nederland. Hij behartigde de zaken van de firma in Viersen voortaan vanuit Venlo. Ook Leonard had Viersen verlaten en zich rond 1817/1818 in Amsterdam gevestigd. Hij kocht daar ten behoeve van zijn partners te Venlo en Viersen in het groot in, met name koloniale waren. Verder verzorgde hij de inning van de wissels die hem vooral vanuit Venlo werden toegezonden, en hij hield zich ook bezig met de omwisseling van effecten. Vanaf zomer 1817 tot in 1853 hield P.J. Berger te Venlo een *Copie Buch* bij, waarin afschriften van uitgaande correspondentie zijn opgenomen. De daarin gebruikte taal betreft Duits, Frans en Nederlands. Een uitgebreid netwerk van relaties in de Limburgse regio, maar ook in Pruisisch en later Belgisch gebied en zelfs tot ver in Nederland, wijst op een actief ondernemerschap van de drie broers.

Onderneming in koloniale en kruidenierswaren

Voor de handel in koloniale waren was het attractief om in drie plaatsen gevestigd te zijn. Venlo had een haven aan de Maas, waarlangs goederen per schip vanuit Rotterdam konden worden aangevoerd. Deze gingen na het lossen per kar verder, onder andere naar Viersen in Pruisisch gebied, dat ongeveer een dag rijden weg lag. Viersen was toen een opkomende industriegemeente, waar de traditionele wollen- en linnennijverheid met succes werd omgezet in die van katoen en van gemengde textielstoffen. Viersen lag ongeveer in het midden tussen Maas en Rijn. Niet alleen via overslag aan de Maas, maar ook via de Rijn kwamen goederen over de weg daarheen. In dit Rijnlandse gebied bepaalden de transportkosten of voor de Rijn- dan wel voor de Maasroute werd gekozen. De Rijn had het voordeel het gehele jaar door bevaarbaar te zijn. Het vervoer over de Rijn viel door grotere afstand, maar vooral door meer en hogere toltarieven

¹ *Copie-Buch* P.J. Berger te Venlo, 1817-1853. Deze interessante bron is het enige stuk dat uit het oude bedrijfsarchief bewaard is gebleven. Het is in bezit van mr. drs. L.J.W. Berger te 's-Gravenhage.

echter duurder uit dan dat over de Maas. Regenrivier de Maas had daarentegen weer het nadeel gedurende de zomermaanden wegens de lage waterstand slecht bevaarbaar te zijn.

Amsterdam was in die tijd nog steeds een belangrijk internationaal financieel knooppunt. Nu de handel met Oost-Indië weer mogelijk was, kwam een groeiende stroom koloniale artikelen op gang. Via vervoer over water werd deze waar onder andere naar Venlo gebracht en daar op karren voor verder transport overgeslagen. Het was dus goed gezien van de jongemannen Berger om na de dood van hun vader hun zaak op drie poten te stoelen. Voor Duits gebied was het interessant naar gelang de transportkosten te kunnen kiezen voor aanvoer uit Nederland of via eigen land. Voor Limburg en de Luikse regio kon het voordeliger zijn Nederlandse waar via aanvoer over Duits gebied te betrekken. Vestiging in de grensstad Venlo, die vanouds al sterk op de Duitse regio was gericht en een traditie had op het terrein van internationaal transport, lag derhalve voor de hand. Naast contacten in Pruisisch gebied, werden al spoedig ook zakelijke relaties opgebouwd in onder andere Roermond, Maastricht en Luik, Antwerpen, Rotterdam en Amsterdam. Luik nam daarbij een dominante plaats in. De eerste brief in het *Copie Buch* is van 11 augustus 1817 en handelt over een zending linnen stof naar een Luikse relatie.

Pas later, in de loop van 1820, gingen de broers hun zaken meer scheiden. Per circulaire van januari 1821 berichtte P.J. Berger aan zijn relaties dat in de grondslag van de firma verandering was gekomen.² Voortaan ondertekende hij brieven met zijn eigen naam. Later spreekt hij van de firma P.J. Berger & Cie. Leonard startte in Amsterdam aanvankelijk eerst alleen. Na enige jaren ging hij een associatie aan. De firma heette voortaan Berger & Kramer. In 1825 werd dit omgezet in de firma L. Berger & Cie. De financiële relatie tussen Leonard en Peter werd na tien jaar gewijzigd door een 'verandering in ons Societeitscontract', die op 2 juni 1835 bij notaris Wiegans werd geregistreerd.³ Naast de contacten met de oude firma Weduwe J.H. Berger te Viersen werden apart zaken gedaan met de aldaar wonende broer Hermann Jos Berger. Deze activiteiten kregen vervolgens vorm in de firma H.J. Berger & Cie. Later werd in dit netwerk ook betrokken Joh. Carl Berger, eveneens te Viersen woonachtig. Aan andere relaties in dit Pruisisch textielcentrum werden eveneens leveranties gedaan. In 1818 werd ruwe wol geleverd aan de firma Dietrich Preyer & Söhne en rijst en tabak aan Christian Mengen.⁴

Hoewel de drie partijen geen onderdeel meer waren van een gesloten geheel en hun eigen weg gingen, betekent dit niet dat zij niet meer samenwerkten. Zij plaatsten orders en hielden een rekening bij elkaar, en waren ook financieel met elkaar verbonden. Zo blijkt P.J. Berger uit Venlo in 1848 met een bedrag van 120.000 gulden deel te nemen in de fabriek van katoenen stoffen van zijn broer

² Ibidem, brieven van P.J. Berger, waarin hij zijn relaties op de hoogte brengt van de wijziging van de grondslag van de firma, 5 en 6 januari 1821.

³ Ibidem, brief van P.J. Berger aan Waarde Broeder te Amsterdam, 8 juni 1835.

⁴ Ibidem, brieven van P.J. Berger, november/december 1818.

in Viersen. Hoewel Berger uit Venlo zijn aandeel eigenlijk wilde verzilveren, deed hij dit niet om het bedrijf van zijn broer niet in moeilijkheden te brengen.⁵

De gebroeders Berger werkten dus samen in een onderneming die op de Amsterdamse goederenmarkt inkocht, de vandaar aangevoerde handelswaar vanuit Venlo binnen een groot afzetgebied tot Luik en ver in de Duitse regio verkocht, en de in Viersen vervaardigde textielstoffen ook via Venlo in het circuit van afnemers bracht. De firma P.J. Berger te Venlo bleef veel aandacht schenken aan een intermediaire rol tussen Viersen-Venlo, Viersen-Amsterdam en Amsterdam-Venlo. Doordat de relatie A. Seipgens te Roermond in december 1817 om toezending vroeg van een prijscourant van goederen die Berger in de aanbieding had, zijn wij goed geïnformeerd over zijn commerciële activiteiten. Koffie was voor Berger het belangrijkste handelsartikel. De duurste koffie kwam uit Java. Dan volgde die uit Suriname en tenslotte koffie uit Cheribon. Daarnaast was er een grote variëteit in suiker in de aanbieding: witte kandij, gele en bruine kandij, geraffineerde suiker en poedersuiker. Verder krenten, rozijnen uit Smyrna en Malaga, diverse soorten rijst en thee, snuiftabak, stokvis, potas, harde en zachte zeep, lakmoes, zoete en bittere amandelen, kaneel, kruidnagelen, peper, piment en tot slot saffraan.⁶ Eerder waren al anijs, blauwsel, zout, kaas, gerst, chocolade en cichorei geleverd, en Berger verstuurde ook pruimen. Dit alles wijst op een ruim assortiment. Hij handelde in alles waar vraag naar was, wat te krijgen viel en waarmee winst te maken was. De kern van zijn activiteiten betrof een grote sortering koloniale en kruidenierswaren.

Noemde Berger in Amsterdam zich alleen koopman, in Venlo presenteerde hij zich aanvankelijk als *marchand/epicier*. Naast de groothandel trad hij ook op als detaillist.⁷ Bij de handel was koffie het hoofdartikel, gevolgd door rijst en suiker. Naast koloniale waren werden ook wollen lakens en katoenen stoffen uit Viersen verhandeld. De verkoop *en detail* werd echter al na enkele jaren afgestoten, omdat de groothandel alle aandacht opeiste. In 1820 afficheerde Berger zich naar een relatie in Luik als *expediteur des marchandises*. Naast de eigen groothandel verzond hij tegen een bepaald tarief ook goederen van anderen,⁸ maar dit expeditiebedrijf zou pas later een grote omvang krijgen (zie hierna).

Vanaf 1824 speelde Berger te Venlo een bemiddelende rol tussen een aantal firma's in Manchester en de fabriek van katoenen stoffen in Viersen. Het handelde om katoenen garens die in het familiebedrijf verwerkt zouden worden. Er werden contacten gelegd met de firma's H.J. Merck & Cie, W. Stenton & Cie en James en John Holford, alle in Manchester gevestigd.⁹ De handel in koffie, rijst, suiker en chocolade bleef echter vele decennia voor Berger het belangrijkste. De gunstige ligging van Venlo aan een waterweg en aan een uitgebreid spoorweg-

⁵ Ibidem, brief van P.J. Berger aan G.C. Rombouts, 25 mei 1848.

⁶ Ibidem, brief van P.J. Berger aan A. Seipgens in Roermond met daarbij een prijscourant, 14 december 1817.

⁷ Ibidem, brieven van P.J. Berger, juni/juli 1819.

⁸ Ibidem, brief van P.J. Berger, 15 mei 1820.

⁹ Ibidem, brieven P.J. Berger aan genoemde firma's in Manchester, 1, 9 en 15 januari 1824.

net schiep goede kansen. Ook in de jaren zeventig werden belangrijke partijen van vooral koffie en rijst via Venlo in het Duitse gebied afgezet.¹⁰

Kassiersdiensten

Zoals vaak voorkwam bij kooplieden met een uitgebreid netwerk aan relaties, inde de firma Berger voor haar cliënten desgewenst ook wissels. Hij heeft zich echter niet meteen vanaf de vestiging omstreeks 1816 met geldzaken beziggehouden. Pas toen een zekere financiële reserve was opgebouwd, die niet noodzakelijkerwijs voor handelstransacties aangewend behoefde te worden, ontstond er ruimte voor monetaire nevenactiviteiten. In 1819 werd de firma Berger te Venlo voor het eerst vermeld in een door de Nederlandsche Bank uitgegeven lijst van handelsbanken.¹¹ Ook bij een koopman in koloniale waren als Van Lanschot te 's-Hertogenbosch kan men signaleren dat reeds spoedig tot monetaire operaties werd overgegaan. Kooplieden met een uitgebreid netwerk aan geografisch gespreide relaties waren de aangewezen figuren om een dergelijke vorm van service aan te bieden. De stap die Berger in de hier beschreven richting zette, is dus niet verwonderlijk. Deze dienstverlening op financieel gebied breidde zich in latere jaren steeds verder uit. De eigen goederenhandel ging meer en meer over in een positie van kassier, die in het geldverkeer van deze perifere regio een cruciale rol vervulde.

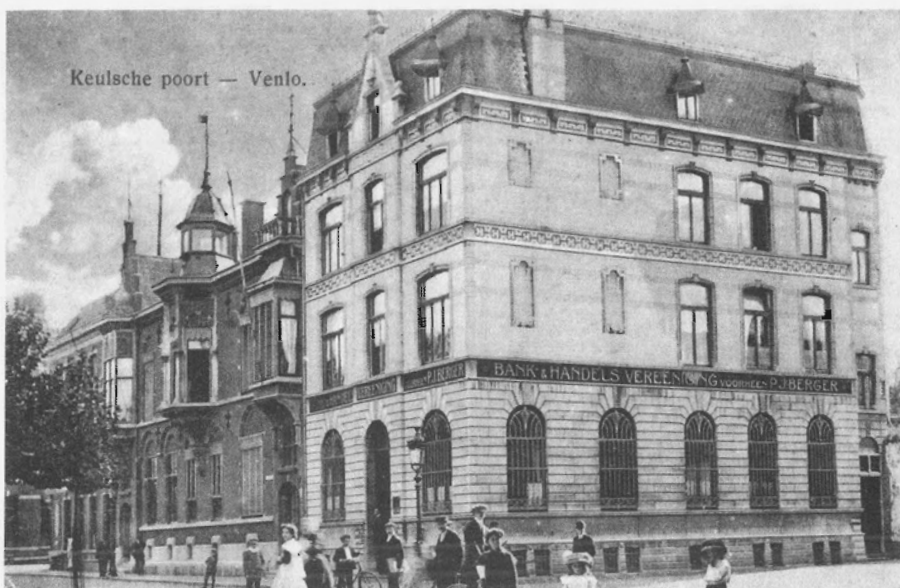
Dat geldzaken voor Berger steeds belangrijker werden, blijkt uit het feit dat hij sedert eind 1864 in Venlo de functie vervulde van correspondent voor de Nederlandsche Bank.¹² Als bankier-kassier trad de Venlose firma P.J. Berger in de jaren zestig op ten behoeve van de Osse boterhandelaren, de gebroeders Jurgens. Deze laatsten openden bij Berger een rekening met het doel gelden over te maken naar boterokopers in Duitse gebieden en verder. Het ging hierbij om grote partijen. In 1870 kwam natuurboter uit Pruisen, Oostenrijk, Hongarije en Zwitserland naar Oss. Vanuit Oss werd in dat jaar 4,5 miljoen kilo boter naar Engeland en Schotland uitgevoerd. Al voor de komst van de margarine was sprake van een omvangrijke boterhandel waarin veel geld omging.¹³ Berger diende ervoor te zorgen dat de opkopers en tussenfiguren tijdig over geld beschikten, zodat die de leveranciers van Jurgens contant konden betalen. Dat de heren Jurgens hun eerste rekening-courant bij de firma Berger te Venlo hadden, is een duidelijke indicatie dat deze zaak intussen een groot netwerk aan relaties in de Duitse landen had opgebouwd. Zodoende kon men beschikken over voldoende

¹⁰ *Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over den toestand in 1872*, 19; *Verslag ... in 1874*, 4; Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie 1851-1900, no. 1: Jaarverslag van den toestand der gemeente Venlo over het jaar 1878.

¹¹ *Financiële instellingen in Nederland, naamlijst van handelsbanken*, uitgave DNB Statistische Cahiers, no. 3 (Amsterdam 1987) 92.

¹² Historisch Archief Nederlandsche Bank te Amsterdam, Correspondentschap Venlo firma P.J. Berger, Brief van de agent te Maastricht aan de directie te Amsterdam, 8 september 1891.

¹³ Gemeentearchief Oss, inv. no. 723, Gemeenteverslag Oss over 1870.

Het imposante kantoorgebouw van de NV Bank- en Handelsvereniging, v/h P.J. Berger aan de Keulsche Poort te Venlo, circa 1900. Fotocollectie Gemeentearchief Venlo.

gereed geld in de aangepaste muntsoort.¹⁴ Dat de internationaal opererende boterhandelaren te Oss hun financiële zaken door hem lieten behandelen geeft de sterke internationale positie aan die Berger vanuit Venlo had opgebouwd. Juist de veelvuldige contacten van Berger in het Duitse gebied maakten hem tot een ideale bemiddelaar om problemen met geldzendingen effectief op te lossen.

Maar ook ten behoeve van plaatselijke ondernemers trad de firma Berger op. Een voorbeeld hiervan is Lodewijk van der Grinten, die zich sedert de jaren zeventig van de vorige eeuw te Venlo toelegde op de fabricage van boterkleursel. Uit dit initiatief kwam later het huidige Océ voort, dat zich later specialiseerde in kopieersystemen. Vanaf 1894 verrichtte Berger ten behoeve van Van der Grinten allerlei geldtransacties, zoals de aan- en verkoop van effecten. Voor snel af te wikkelen geldzaken had Van der Grinten een rekening-courant bij de Venlose kassier. Nadat de Venlose bankier Louis Wolters in 1882 failliet was gegaan, opende ook het keramisch bedrijf Gebr. Teeuwen te Tegelen in 1885 een rekening bij Berger ten behoeve van hun onderneming.¹⁵

Wegens het overlijden van firmant Joseph Berger in september 1891 en de gevorderde leeftijd der overige twee beherende vennoten Willem en Louis Berger, 'beiden zeer vermogende personen', werd met ingang van 1 januari 1894

¹⁴ Ch. Wilson, *Geschiedenis Unilever*, deel III ('s-Gravenhage 1954) 25.

¹⁵ Historisch Archief Océ-van der Grinten te Venlo, inv. no. 215-1894, Kasboek Lodewijk en Frans van der Grinten 1894-1902; P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen: aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg, 1819-1965* (Leeuwarden 1991) 101-102.

P.J. Berger, omringd door zijn echtgenote, zijn drie zonen, twee dochters en een schoonzoon, circa 1860. Fotocollectie Gemeentearchief Venlo.

de firma P.J. Berger omgezet in de N.V. Bank- en Handelsvereniging v/h P.J. Berger.¹⁶ In de akte van oprichting, goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 30 oktober 1893, wordt het maatschappelijk kapitaal bepaald op 300.000 gulden, verdeeld in 120 aandelen op naam, elk 2.500 gulden groot en ten volle gestort.¹⁷ Als directeuren traden op drie heren Berger: L.J.W., E.P.J. (expediteur) en H.M. (kassier). Als commissarissen functioneerden H.W.H. Berger (eerder kassier) en L.L.H. Berger (eerder optredend als expediteur). Beide laatsten waren ruim 50 jaren in de firma P.J. Berger werkzaam geweest. Hun zonen Louis en Emile werden in de directie opgenomen, terwijl de derde directeur Martin een zoon was van de in 1891 overleden Joseph Berger.¹⁸ Later is het volgestorte kapitaal uitgebreid tot 600.000 gulden en beschikte de onderneming in 1919 over een reserve van 130.000 gulden.¹⁹

Aan het eind van de negentiende eeuw werd het werkterrein van de Bank- en Handelsvereniging voorheen P.J. Berger als volgt aangegeven: het disconteren van wissels en andere handelpapieren, het sluiten van beleningen, het afgeven

¹⁶ Historisch Archief Nederlandsche Bank, Kennisgeving van de start van N.V. Bank- en Handelsvereniging voorheen P.J. Berger te Venlo, 1 januari 1894.

¹⁷ *Nederlandsche Staatscourant*, 30 december 1893, no. 278: Koninklijk Besluit van 30 oktober 1893, no. 31.

¹⁸ Historisch Archief Nederlandsche Bank, Bericht van P.J. Berger d.d. 1 januari 1894 inzake verandering die betreffende de firma heeft plaatsgevonden.

¹⁹ *Ibidem*, Correspondentschap Venlo, Brief van H.M. Berger d.d. 4 december 1919 aan de directie van de Nederlandsche Bank.

en betalen van assignaties en het kosteloos omwisselen van bankbiljetten tegen muntgeld en van muntgeld in bankbiljetten.²⁰ In het begin van de twintigste eeuw werden de activiteiten van deze bankinstelling omschreven als het incasseren en disconteren van wissels op binnen- en buitenland, de in- en verkoop van buitenlandse wissels en bankpapier, het wisselen van vreemde muntspecie tegen binnenlandse of andersom en tot slot koop en verkoop van effecten.

De bank Berger verrichtte kassierstaken ten behoeve van de Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen, die daar telkens flinke bedragen in pasmunt stortte. Wat niet weer in circulatie werd gebracht, ging om de twee maanden naar de Rijksbetaalmeester te Roermond.²¹ Berger speelde duidelijk in op de positie van Venlo als grensstation. Louis Berger was al in 1865 commissaris bij de *Preussische Niederländische Verbindungsbahn* (de spoorweg Mönchen Gladbach tot Nederlandse grens bij Venlo).²²

Per 1 januari 1920 kwam de Bank- en Handelsvereniging v/h P.J. Berger in liquidatie. Aanvankelijk zag het er niet naar uit dat de bank in financiële moeilijkheden zou geraken. In 1917 waren schepen van de afdeling expeditie van dit bankhuis (zie hierna) nog 'zeer duur verkocht' aan concurrent Janssen Booten te Lith. Het betrof drie grote vrachtboten en het schip *Cornelia* dat voor passagiers- en goederenvervoer diende. Deze goede opbrengst was zeer welkom geweest, omdat hiermee een vrij groot negatief saldo bij de bankrelatie van Berger te Amsterdam afgelost kon worden. Gezien de bron van de informatie moet dit wel de Amsterdamsche Bank geweest zijn. Het gebeurde wel vaker dat lokale banken financiële steun ontvingen van een van de snel groeiende grootbanken in ons land. Ook in Duitsland bestonden vorderingen op de Bergerbank gezien de daar ontstane 'Duitse stroppen'.²³ Hoewel de N.V. een redelijke financiële reserve had, was de druk van vorderingen door andere partijen bepaald groot. De opbrengst van de verkoop van vier schepen had dit structurele probleem niet kunnen oplossen. Duitsland, voorheen een goudmijn voor Venlo, werd na de Eerste Wereldoorlog een molensteen. Dit noodzaakte tot het zoeken van een sterke partner. Daarom werd overleg geopend met de directie van de Zuid-Nederlandsche Handelsbank. Deze op 31 oktober 1913 te Tilburg door de Rotterdamsche Bankvereniging als dochterinstelling gestichte bank, had op 1 april 1916 een bijkantoor in Venlo geopend. H.M. Berger werd met ingang van 1 januari 1920 benoemd tot plaatselijk directeur, naast de aldaar reeds functionerende directeur H. Korting. C.A. Versteeg trad als plaatsvervangend directeur op. Het bijkantoor van de Zuid-Nederlandsche Handelsbank te Venlo werd

²⁰ *Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over den toestand in 1894* (Venlo 1895) 10.

²¹ Historisch Archief Nederlandsche Bank, Correspondentschap Venlo, Brief van de Rijksbetaalmeester te Roermond d.d. 29 april 1908.

²² *Ibidem*, Brief van firma Berger d.d. 27 december 1865 aan de agent van de Nederlandsche Bank te Maastricht.

²³ Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht, gedeponeerde archief Haffmans & Steegh N.V. te Venlo 1897-1949, doos Losse Stukken Haffmans & Steegh, A-KAH, mappe P.J. Berger. Het stuk waarnaar hier wordt verwezen, betreft een interne notitie binnen de Amsterdamsche Bank van 16 maart 1927.

overgebracht naar het vroegere door Berger betrokken pand dat daartoe een verbouwing onderging.²⁴

Expeditiebedrijf

Toen het textielbedrijf te Viersen door modernisering kapitaalintensiever werd en de Venlose tak van de firma zich in een geheel andere richting ontwikkelde, was het punt bereikt om tot een scheiding van zaken te komen. De wenselijkheid tot splitsing drong te meer, omdat P.J. Berger intussen was begonnen aan de opbouw van een expeditiebedrijf. Werkte hij eerst met paard en kar met een knecht, al spoedig zocht hij nieuwe transportmogelijkheden over het water. Peter Berger wilde zich daarbij onafhankelijk maken van vreemde beurtschippers. Zeilschepen waren niet zo geschikt op de Maas. Voor trekschuiten waren voor de paarden op de oevers jaagpaden vereist. Al spoedig zag Berger in, dat de stoomboot voor het rivierverkeer de beste aanpak was.²⁵ In 1839 koesterde hij al plannen om een Stoomboot Maatschappij op te richten. Om het financiële risico te spreiden dacht hij aan een onderneming op aandelen. Eind december van dat jaar probeerde hij bij zijn broer in Viersen twintig aandelen van 500 gulden per stuk te plaatsen.²⁶ Voorzover bekend heeft hij voor dit project onvoldoende respons kunnen verwerven. Meer geluk had P.J. Berger in 1845 toen hij een concessie om een stoomboot in de vaart te brengen kon overnemen. Ten behoeve van de door hem gestichte Nederlandsche Stoom Boot Maatschappij stelde hij een 'reglement op mijnen vaart' op. Het stoomschip dat hij in de vaart bracht, droeg de naam *De Maas*.²⁷ Eind 1847 gaf hij opdracht tot de bouw van een tweede stoomboot. Het schip werd begin juli 1848 afgeleverd. In 1848 stond P.J. Berger in nauw contact met G.C. Rombouts, oud-voorzitter van de Kamer van Koophandel te Nijmegen.²⁸ Deze had plannen om een stoombootverbinding tussen Nijmegen en Arnhem te realiseren. Berger was bereid tijdelijk een schip aan hem uit te lenen en daarbij zelfs een kapitein te leveren. Wel stelde hij de vraag hoe Rombouts stond tegenover 'de volkswrake ten rapporte van deze boot, want hij zal aan velen in Uwe stad en in Arnhem afbreuk doen'.²⁹ Dat de stoomvaart minder werkgelegenheid opleverde dan de traditionele beurtvaart zou inderdaad tot maatschappelijke repercussies kunnen leiden.

²⁴ Historisch Archief Nederlandsche Bank, Zuid-Nederlandsche Handelsbank, Verslag van het zesde boekjaar, uitgebracht in de algemene vergadering van aandeelhouders op 17 mei 1920.

²⁵ In 1877 beschikte de firma Berger over zes paarden, waarvan twee trekpaarden: Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie 1851-1900, no. 1: Jaarverslag van den toestand der gemeente Venlo over het jaar 1877. De specifieke vermelding van trekpaarden doet vermoeden, dat hier sprake is van paardentractie op de jaagpaden.

²⁶ Copie-Buch, brief van P.J. Berger aan firma Berger & Cie in Viersen, 28 december 1839.

²⁷ Copie-Buch, brief van P.J. Berger aan G.C. Rombouts te Nijmegen, 25 mei 1848.

²⁸ Joh. de Vries, *Nieuw Nijmegen 1870-1970; moderne economische geschiedenis van de stad Nijmegen* (Tilburg 1969) 42.

²⁹ Copie-Buch, brief van Berger aan Rombouts, 12 mei 1848.

In 1848 verkreeg Berger toestemming voor een stoombootdienst tussen Venlo en 's-Hertogenbosch. Al snel vond uitbreiding plaats naar Rotterdam. In 1851 werden op de Maas drie geregelde stoombootdiensten onderhouden: van Maastricht naar Luik, van Maastricht naar Venlo, en van Venlo naar Rotterdam. De laatste was in handen van Berger. In 1852 had Berger vier stoomboten in bedrijf waarmee hij beurtdiensten onderhield, nu ook op Roermond en Amsterdam.³⁰ De wekelijkse stoombootdienst tussen Venlo en Roermond had echter te kampen met ondiepten en laag water, zodat de schepen niet vol beladen konden worden. In de jaren vijftig daalde het waterpeil van de Maas, doordat er in de Belgische Kempen steeds meer water werd onttrokken ten behoeve van kanalen en voor irrigatie in de Belgische Kempen.³¹ Om het probleem van de lage waterstand in de Maas tijdens de zomer te ondervangen, liet Berger stoomschepen met een geringe diepgang bouwen. Voor de aandrijving gebruikte hij geen scheepsschroef maar schepraderen, opzij of achter geplaatst.³² In het verslag van de Venlose Kamer van Koophandel wordt in 1886 opgemerkt dat 'diepgaande schepen moeilijk de Maas op en af kunnen'. De in Venlo opererende stoom- en sleepbootonderneming P.J. Berger werkte daarom, aldus deze bron, 'met apart voor de Maasvaart vlotgebouwde stoomboten en schepen'.³³ In 1872 verleende de Commissaris des Konings in Limburg vergunning tot het plaatsen van een stoomketel ter aandrijving van de raderstoomboot *Theresia*. Drie jaar later werd een nieuwe stoomketel geplaatst in de raderstoomboot *P.J. Berger*. Dit laatste schip was met name bestemd voor vervoer van passagiers en goederen tussen Venlo en Rotterdam. Op 9 juli 1890 kreeg de firma verlof tot plaatsing van een stoomketel in de raderboot *Elisa*, drie jaar later voor de raderboot *Theresia*.³⁴

Voor de margarinebedrijven van Jurgens en Van den Bergh in Oss maakten voor aanvoer van grondstoffen en afvoer van producten een druk gebruik van deze regelmatige verbinding over water. Door veel geld te steken in de uitbreiding en modernisering van zijn vloot kon Berger een regelmatige scheepvaartverbinding garanderen. Tevens was hij er op uit de transportprijzen zo laag mogelijk te houden. Dit was weer van belang om het hoofd te kunnen bieden aan de concurrentie van de nieuwe vervoersmogelijkheden per spoor. Berger was steeds in de weer om zijn vloot rivierschepen te moderniseren. In 1853 vroeg hij offerte aan bij het staalbedrijf John Cockerill in Seraing en bij de firma Gebroeders Pirotte te Luik. Berger wenste een schip dat een hoge snelheid kan halen. Hij dacht daarbij aan een stoomketel met een vermogen van 100 p.k.³⁵

³⁰ Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie 1851-1900, no. 357: Stukken aangaande stoombootondernemingen.

³¹ A.M.E. Lewe, 'Invoer te lande verboden'; een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen, 1836-1857 (Hilversum 1995) 66.

³² H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Van boterkleursel naar kopieersystemen; de ontstaansgeschiedenis van Océ van der Grinten, 1877-1956* (Leiden 1992) 145.

³³ Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over den toestand in 1886 (Venlo 1887) 9.

³⁴ Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie 1851-1900, no. 357: Stukken aangaande stoombootondernemingen.

³⁵ Copie-Buch, brieven van P.J. Berger aan Société John Cockerill te Seraing en firma Pirotte frères te Luik, 15 juli 1853.

De Louisa, één van de stoomboten van het expeditiebedrijf P.J. Berger aan de Venlose Maaskade, jaartal onbekend. Fotocollectie Gemeentearchief Venlo.

Het expeditiebedrijf Berger telde in 1867 zes stoomboten en zes ijzeren schepen. De eerste groep bestond uit stoomschepen voor passagiers- en goederenvervoer en verder uit sleepboten met stoomkracht die de ijzeren schepen voorttrekken.³⁶ In 1871 omvatte de onderneming acht stoomboten die in dat jaar Venlo 415 maal zijn uitgevaren. Meer dan deze acht stoomschepen waren er niet in Venlo.³⁷ Vijf à zes jaar later had het bedrijf zes stoomboten die op en neer voeren tussen Venlo en Rotterdam en heen en terug naar Roermond. Van deze stoomschepen werd gezegd dat zij 'den handel groote diensten bewijzen'. Door bewust een systeem te hanteren van lage tarieven voor vrachtgoed werd van deze vervoersmogelijkheid veel gebruik gemaakt.³⁸ De zes stoomboten hadden een gezamenlijke inhoud van 918 ton, in 1885 bedroeg dit 938 ton. Voor passagiers en stukgoed werd een geregelde dienst onderhouden. Voor vracht van groot volume werd op basis van aanbod daarvan gevaren.³⁹

Vanaf 1872 tot in 1893 liet de firma Berger raderstoomboten bouwen. Daarna was bij nieuwbouw hoofdzakelijk sprake van schroefstoomboten. Dit gold voor 1893 maar ook voor 1896, 1898, 1901, 1904, 1905 en 1914.⁴⁰ Voorlopig is nog onduidelijk, waarom op deze nieuwe vorm van aandrijving is overgestapt. Het lijkt

³⁶ Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie 1851-1900, no. 357: Stukken aangaande stoombootondernemingen te Venlo.

³⁷ Ibidem, no. 1: Jaarverslag van den toestand der gemeente Venlo over het jaar 1871.

³⁸ Ibidem, Jaarverslag over 1876 en 1877.

³⁹ Ibidem, Jaarverslag over 1880 en 1885.

⁴⁰ *Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over den toestand in 1893*, 15; *Verslag ... in 1896*, 12; *Verslag ... in 1898*, 15; Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie 1901-1920, inv. no. 815: Stukken betreffende Stoomwet 1901-1919.

1898

Tarief der Stoombooten

van de Venlosche Bank- en Handelsvereniging
voorheen P. J. BERGER.

	Enkele reis.		Heen en terug.	
	1e kl.	2e kl.	1e kl.	2e kl.
Venlo—Grubbenvorst	0,30	0,20	0,45	0,35
„ Lottum	0,35	0,25	0,60	0,50
„ Areen	0,35	0,25	0,60	0,50
„ Broekhuizen	0,35	0,25	0,60	0,50
„ Blitterswijk	0,50	0,35	0,80	0,60
„ Well	0,60	0,40	1,00	0,70
„ Maashees	0,60	0,40	1,00	0,70

Een vakantietochtje op de Maas vormde rond 1900 een voor velen betaalbare luxe. De raderstoomboten van de firma Berger waren uitgerust met zonnentent en een 'net ingerichte kajuit'. Dagbladadvertentie, 1898.

erop dat de waterstand in de Maas sedertdien was verbeterd. Voor het laatst was op 1 juni 1901 sprake van een raderstoomboot. Het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid deelde toen mee, dat vergunning wordt verleend tot het gebruik van een stoomketel in de raderboot *Paula*. Merkwaardig is dat vier jaar later, namelijk op 18 mei 1905, opnieuw een vergunning werd gegeven maar nu voor een stoomketel geplaatst in de schroefboot *Paula*. Het lijkt erop, dat op dit schip het aandrijfsysteem is gewijzigd.⁴¹

Volgens een in februari 1892 ingevulde staat is bij rederij P.J. Berger sprake van stoomvaartuigen en van lichterschepen. Er waren in totaal 25 man in dienst. Het personeel bestond uit drie gezagvoerders, negen stuurmannen, twee bootslieden, drie machinisten, vijf stokers en drie matrozen. De bemanning deed 'bij afwisseling dienst op de passagier-, vracht- en sleepbooten'.⁴²

De intensiteit van het vervoer over water nam toe gezien de aanzwellende goederenstroom vanuit vooral de zeehaven Rotterdam naar onder meer Oss en gezien de toename van de verzending van producten uit de industrie overzee, waaronder die uit de margarinenijverheid in Oss. In 1903 startte de handelsonderneming met een derde bootvaart tussen Venlo en Rotterdam.⁴³ Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog was er sprake van een tijdelijke terugval, maar na 1920 werd de expeditie-afdeling verzelfstandigd in de *N.V. Bergerbooten*, met vestigingen te Venlo en Rotterdam. Er werden geregelde stoombootdiensten verzorgd tussen Amsterdam-Rotterdam-Venlo-Roermond.⁴⁴

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, Gemeentesecretarie 1851-1900, no. 357: Stukken aangaande stoombootondernemingen te Venlo.

⁴³ *Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over den toestand in 1903* (Venlo 1904) 15.

⁴⁴ *Adresboek der gemeente Venlo over 1922* (Amsterdam 1922).

Maasgezicht

VENLO

Bedrijvigheid aan de Venlose Maaskade, circa 1900. Op de achtergrond de in 1865 voltooide spoorbrug.

In 1877 kwamen de *Janssen Booten*, onder directie van H. Janssen en met hoofdkantoor te Lith en bijkantoren in Venlo, Rotterdam en Amsterdam, de transportmogelijkheden over water vanuit Venlo versterken. Het begin was evenwel zeer bescheiden. M. Janssen uit Maren en schipper van beroep kocht een kleine stoomboot die de naam *Marense Mie* kreeg. Na 1900 werd met twee schepen gevaren, namelijk de *Herman* met F. Janssen als kapitein en de *Maasstroom* met H. Janssen als gezagvoerder. Daarna groeide dit expeditiebedrijf sterk. In 1917 nam het vier schepen van de firma Berger over. Veel vracht werd vervoerd ten behoeve van de Jurgensfabrieken te Oss. De uit Rotterdam aangevoerde vaten vet en olie voor de margarinefabricage werden in het haventje van Lithoyen gelost. Daar werd de vanuit Oss per kar aangevoerde margarine weer aan boord genomen. Omdat Jurgens over direct vervoer wenste te beschikken had de firma Janssen hiervoor altijd tien schepen beschikbaar.⁴⁵

In 1879 kwam er een nieuwe partij op de vervoersmarkt. Het betrof de onderneming Dufais te 's-Hertogenbosch die vergunning kreeg om met een stoomboot een verbinding te onderhouden tussen 's-Hertogenbosch-Venlo-Roermond. Dit initiatief duurde slechts enkele jaren. Eind 1881 werd met de vaart gestopt.⁴⁶ In 1900 werd weer een nieuwe stoombootdienst geopend tussen Zaandam via Amsterdam naar Venlo. Deze Venlo-Amsterdamsche Stoomboot-Maatschappij was opgezet door P.C. Staal. Dit initiatief hield echter in 1903 al op te bestaan.⁴⁷

⁴⁵ A. Vink-Mulders, 'Janssen Boten', in: *Maaskroniek*, uitgave heemkundekring in Lith, jrg. 1978, 14-19.

⁴⁶ Gemeentearchief Venlo, Gemeentesecretarie 1851-1900, inv. no. 1: Jaarverslag van den toestand der gemeente Venlo over het jaar 1879 en 1881.

⁴⁷ *Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over den toestand in 1900*, 20; *Verslag ... in 1902*, 12; *Verslag ... in 1903*, 15.

Uiteindelijk bleven er twee scheepvaartondernemingen over: de Stoomboot Onderneming H. Janssen uit Lith, die geregelde stoomvaartdiensten uitvoerde op Venlo en Rotterdam, en de N.V. Berger Booten uit Venlo. Na de verkoop door Berger in 1917 van een groot deel van zijn vloot aan Janssen⁴⁸ was de eerste toch weer rond 1920 opnieuw op het scheepvaarttoneel verschenen via de nu zelfstandige N.V. Berger Booten. Deze expeditiedienst onderhield een geregelde stoombootvaartdienst tussen Amsterdam-Rotterdam-Venlo-Roermond en tussenliggende plaatsen. Dagelijks konden goederen voor transport worden aangeboden.

Het vervoer vond plaats tegen scherp concurrerende prijzen.⁴⁹ Alleen op die manier was de mededinging met het vervoer per rail vol te houden. Venlo kon al vroeg profiteren van transportmogelijkheden per rail. Vervoer per spoor ging sneller, had geen last van ijsgang in de winter en waterdiepten in de zomer, maar de kosten lagen hoger. Transport per boot, zeker naar het buitenland was goedkoper. Waar mogelijk had scheepsvervoer de voorkeur, al dan niet gekoppeld aan verder transport per trein of per vrachtkar.

De inzet van P.J. Berger om tot een goed en snel verkeer over water te komen betekent niet dat hij geen besef had van de betekenis van het vervoer per spoor. Het positief effect dat aansluiting op het spoorwegnet voor Venlo kon hebben, werd door hem ten volle onderkend. Om dit te bereiken riep hij de bemiddeling in van P.M. Canoy te Mechelen, die weer contacten had met een invloedrijke figuur in Brussel. Door Venlo een aansluiting op het spoorwegnet te bezorgen kon een dubbele troef op het terrein van water- en railverkeer worden uitgespeeld. Waar Venlo zo gunstig was gelegen, was het zaak de aandacht te trekken van Engelse investeerders. Immers 'de Engelschen zoeken overal op het continent nieuwe projecten',⁵⁰ Berger had goed gezien dat de spoorweg voor de economische ontwikkeling van Venlo van grote betekenis zou worden. In 1884 liepen vanuit en naar Venlo de spoorwegen in zes richtingen: Venlo-Rotterdam, Venlo-Maastricht, Venlo-Nijmegen, Venlo-Wezel, Venlo-Viersen en Venlo-Kempen.⁵¹ Desondanks boette het vervoer over water niet aan belang in. Met zijn raderboten had Berger op het probleem van de lage waterstand in de Maas een intelligent antwoord gevonden. Het railverkeer kon het commercieel vervoer over water niet verdringen.

Slotbeschouwing

In het voorgaande is aandacht geschonken aan een figuur die als handelaar, commissionair, ambachtelijk ondernemer, expeditieus en kassier een stuwende kracht was voor de ontwikkeling van Venlo in de negentiende eeuw. Hij was uit

⁴⁸ Vink-Mulders, 'Janssen Boten', 14-19.

⁴⁹ *Adresboek der gemeente Venlo over 1922* (Amsterdam 1922). Hierin staan opgenomen paginagrote advertenties van H. Janssen en de N.V. Bergerbooten.

⁵⁰ Copie-Buch, brief van P.J. Berger aan P.M. Canoy te Mechelen, 15 december 1852.

⁵¹ Gemeentearchief Venlo, Jaarverslag van den toestand der gemeente Venlo over 1884.

de Duitse grensstreek afkomstig en was daarmee in Venlo een allochtoon. Zoals elders het geval was, waren het ook hier figuren van vreemde herkomst, die een dynamisch element in Venlo brachten. Dit gaven zij gestalte door nieuwe kansen te scheppen. Ondanks al zijn dynamiek valt Berger toch te rekenen tot de categorie van bedachtzame ondernemers. Naast investeren in het bedrijf belegde hij ook in grond, panden, hypotheek en effecten. De financiële risico's werden op die manier gespreid. In goede jaren werden reserves opgebouwd. Wanneer de winstmarge in ongunstige tijden afnam, kon men op een buffer terugvallen. Ook Berger was huiverig voor vreemde bankiers. Het streven was om op basis van eigen middelen zijn financiële boontjes te doppen. De overwinst werd in toenemende mate in effecten belegd. Bij liquiditeitsproblemen werden deze stukken beleend of verkocht.

Thijs van Vugt

Het 'mensenpakhuis van de Sphinx'? Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in 1904-1905

Impressies van het Boschstraatkwartier-Oost¹

In de avond van zaterdag 14 november 1953 luidt pastoor Rouwet van de St. Mathiasparochie in het Boschstraatkwartier een half uur de stormklok van de kerk om de aandacht van de overheid te vragen voor de huisvestingsellende van 2.000 parochianen.² Zijn initiatief brengt de gemoederen danig in beweging: de *Gazet van Limburg* ontvangt een tiental ingezonden brieven, het gemeenteraadslid Cuyten interpelleert,³ het landelijke dagblad *De Tijd* interviewt de pastoor en wethouder Gijbels,⁴ de Dienst Stadsontwikkeling neemt het gebied in studie.⁵ Binnen enkele jaren heeft de actie van de geëngageerde pastoor succes: in april 1957 publiceert Openbare Werken het plan Boschstraat-Oost, dat door afbraak van het gehele middengebied - met handhaving van de monumentale panden aan de randen - de wijk wil openleggen, de huisvesting gaat saneren en de sociale structuur moet differentiëren.⁶ Het duurt, mede door publieke discussie en actie, nog tot 1975 voor het definitieve bestemmingsplan gereed is. In 1977 start de sloop en de bouw van het eerste plandeel, de eerste bewoners betrekken in 1980 hun nieuwe woningen. De tweede uitvoeringsfase, ten noorden van de Grachtstraat, is nagenoeg gerealiseerd in 1988. Dan wordt ook begonnen met de renovatie van de sluis tussen het Bassin en de Maas, het uitbaggeren van de haven, het opknappen van de kades en de aanleg van een jachthaven, die na veel vertraging in 2002 feestelijk wordt geopend. Het Bassin en (nu nog) het industriële complex van Sphinx zijn deel van het Belvédère-masterplan.

Van Haaren en Teeling rapporteren in februari 1934 aan het plaatselijke bestuur van SDAP en NVV over de verpauperende effecten van de economische crisis in

¹ De gehele wijk omvat het gebied aan weerszijden van de uitvalsweg in noordelijke richting, naar 's-Hertogenbosch. Het oostelijke gedeelte wordt begrensd door Maas en Van Hasseltkade in het oosten, Kleine Gracht en Markt in het zuiden, Boschstraat in het westen en de binnenhaven van het Bassin in het noorden. Figuur 1 geeft dit gebied van ongeveer 71/2 hectare weer. Het saneringsplan uit 1957 noemt 9 ha. voor het gebied tot aan de Wilhelminabrug in het zuidoosten. Het gedeelte ten zuidoosten van de Kleine Gracht blijft buiten beschouwing.

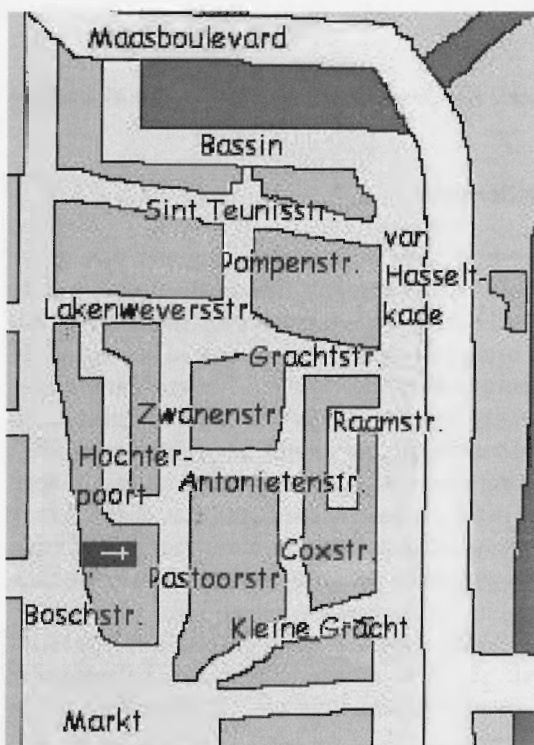
² *Gazet van Limburg* 14 november 1953, 1 (Stadsbibliotheek Maastricht - verder SBM).

³ Handelingen Gemeenteraad Maastricht 1953, vergadering 1 december 1953, 16-26.

⁴ 'Maastricht zit met probleem van een vervallen binnenstad', *De Tijd* 12 december 1953, 11 (SBM). Typerend voor beider visie zijn de koppen 'Er moest een schok worden gegeven' (Rouwet) en 'De overheid is niet almachtig' (Gijbels).

⁵ Zie publicaties van de Sociaal-economische Documentatie Dienst Stadsontwikkeling Maastricht: 1. Vliëgen, *Sociaal-economische beschrijving van het gebied Boschstraat en omgeving* (12 juli 1954, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg - verder SHCL, VAA 495) en Idem, *Sociaal-economische aspecten van het structuurplan Boschstraat e.o.* (10 februari 1955, SHCL VAA 494).

⁶ Openbare werken Maastricht, *Saneringsplan Boschstraat-Oost* (april 1957, SHCL VAF 315) 10-17.

Figuur 1 *Het huidige Boschstraatkwartier-Oost*

Maastricht. Daarmee willen zij de dreigende steunverlaging aan de maatschappelijk zwaksten tegenhouden.⁷ De beide socialisten onderzoeken wonen en werken van 156 gezinnen en alleenstaanden in oude en nieuwe arbeiderswijken. Meer dan 70 procent van de gezinnen betaalt aan huur meer dan een zevende deel van het gezinsinkomen, in het algemeen de huurprijsnorm; ongeveer eenderde zelfs meer dan een kwart van het loon.⁸ In het rapport worden negen voorbeelden van wantoestanden uitgewerkt, minstens zes hebben betrekking op het Boschstraatkwartier. Een kleine greep: bij een werkloze fabrieksarbeider in de St. Antoniusstraat zijn zes slaapplekken in een woonkeuken, vier jongens slapen in één ledikant, bedekt met jassen, hun bovenkleding aan; een weduwe met zes kinderen bewoont twee kamers aan het Bassin: één samen met haar dochter van twintig, in het andere vertrek slapen drie meisjes van negen, zeventien en achttien en twee jongens van twaalf en vijftien jaar; in een tot vierkamerwoning herschape(n) café aan de Raamstraat waaien brandende lucifers uit door kieren in de vloer en kan in de woonkeuken onder de buitendeur een

⁷ Brief bij N. van Haaren en P.S. Teeling, *Voorlopig rapport van het onderzoek naar de toestanden in de arbeidersgezinnen te Maastricht* (Maastricht februari 1934, SHCL N 9825).

⁸ *Ibidem*, 4.

hand naar buiten gestoken worden; een woning in diezelfde straat heeft een slaapkamer zonder raam, dus noch buitenlucht noch daglicht.⁹

Op 12 maart 1917 houdt monseigneur Poels tijdens de Limburgse Katholiekendagen in Maastricht een toespraak. Hij actualiseert daarin de bijbeltekst op de gouden lijkstaf van Sint Servaas in de basiliek – 'Voorwaar, Ik zeg U, wat gij aan een van deze mijn geringste broeders gedaan hebt, dat hebt gij aan Mij gedaan' - naar de barre tijden van de Eerste Wereldoorlog: honger, tuberculose, bedeling, woningnood, alcoholisme én socialisme bederven de zeden. De katholieke arbeiders hebben recht op loonsverhogingen, maar moeten zich daarvoor organiseren. Daarnaast eist Poels aandacht voor de woningnood: in 1910 heeft Maastricht met 37.000 inwoners 1986 éénkamerwoningen; in 282 daarvan wonen vijf of meer mensen. Vooral het mensenpakhuis van de aardewerkfabrikant Regout aan de St. Antoniusstraat moet het ontgelden: 'Laat de boetprocessies ... van alle Maastrichtsche parochies in de Antoniusstraat te zamen komen, bij het mensenpakhuis van de Sphinx: en trekt van daar, met heel uw volk, naar het nabijgelegen groot en schoon Maastrichts stadhuis'. Dat complex wordt bij Poels het symbool van de ellende en de uitbuiting van de arbeiders. Vóórdat de priesters tegen ontucht en onzedelijkheid preken, moeten zij eerst bij de Sint Mathias enkele arbeiderswoningen gaan bekijken. Kortom: 'Arbeiders van Maastricht, verenigt U! ... Omhoog de loonen! ... Weg met de krotten!'¹⁰

De parlementaire enquêtecommissie die onderzoekt hoe het kindertwetje-Van Houten in de praktijk werkt, verhoort van 17 tot 27 januari 1887 in 's-Gravenhage 50 getuigen over de arbeidsomstandigheden te Maastricht. De protocollen zijn vernietigend voor de fabrieken van Regout, te meer daar andere bedrijven als Céramique en Lhoest minder verontwaardiging oproepen. Vooral de toon van Pierre en Louis Regout, de zonen van de stichter Petrus, wordt hen aangerekend; het is die van de berekenende ondernemer voor wie de arbeider slechts een kostenfactor is. Van een persoonlijke relatie tussen patroon en arbeider is in het grootschalige bedrijf geen enkele sprake meer.¹¹ De woonsituatie - slechts zijdelings onderwerp van de enquête - figureert in twee verhoren. Dokter Fouquet, een kwart eeuw geneesheer van de armen in de straten tussen Bassin en Kleine Gracht, zegt: 'Dit is zeker, dat de arbeider armoede lijdt en toch betaalt hij voor huishuur meer dan een ander [...] De meeste arbeiders hebben maar één kamer ... Zulk een vertrek, dat dag en nacht gebruikt wordt en slechts zelden geventileerd, is eigenlijk een brandpunt van infectie en van ongezondheid. Er is geen

⁹ Ibidem, 8-10.

¹⁰ De volledige tekst van de zogenaamde Noodkist-rede in J. Cornips, *50 Jaar bouwvereniging 'Sint Servatius' Maastricht 1902-1952* (Maastricht 1952) 101-112.

¹¹ Jacques Giele, *De Arbeidsenquête van 1887. Een kwaad leven. Heruitgave van de Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (Sneek 1887), bezorgd en ingeleid door..., deel 2 Maastricht (Nijmegen 1981) XI-XXVIII. Ook Jos Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983) 53-57.

ventilatie en daarbij wordt de kachel gestookt, zoodat het mij dikwijls is voorgekomen dat ik 's morgens geroepen werd, omdat de menschen moesten braken en hoofdpijn hadden en op het punt waren te stikken'. De huizen zijn oud en groot (met soms tien kamers), de huren hoog (60 tot 75 cent per week); de verhuurders varen er wel bij (met een huuropbrengst van 20 tot 25 procent per jaar) en staat, provincie en gemeente doen niets. Politie-inspecteur Meisenhofen is positiever: de woonellende van de Pompenstraat - man, vrouw en zes kinderen op één kleine, bedompte kamer tegen een huur van 60 cent per week - noemt hij een uitzondering.¹²

In 1863 start Petrus Regout met de bouw van zijn eigen *cité ouvrière* in de St. Antoniusstraat ('het mensenpakhuis' van Poels), bijna recht tegenover de fabrieken aan de Boschstraat en grenzend aan de tuin van een dubbel zo groot perceel waarop een kapitaal woonhuis voor diens zoon is gebouwd. In die *groëte bouw in de Sint Theunisstraat* (35 meter hoog en diep, 25 meter breed) worden op zeven verdiepingen 72 éénkamerwoningen van 60 m³ gerealiseerd met - in vergelijking tot soortgelijke arbeiderscomplexen in het Luikse Val St. Lambert - benedengemiddeld wooncomfort en een bovengemiddelde huurprijs. De woningen zijn weliswaar redelijk ruim, maar hebben per verdieping één pomp, gebrekkige licht- en luchttoevoer, weinig toiletten en slechts één ingang voor 250 à 300 personen, en dat voor een huur van 40 tot 70 cent per week.¹³ In de visie van de kunsthistoricus Mekking en de socioloog Van Iterson is deze vorm van huisvesting typerend voor de paternalistische leiderschapsstijl van Regout: het is een poging zijn arbeiders zorgzaam maar streng in het oog te houden. De industriële pionier is echter trots op zijn liefdadigheid: hij heeft als vroom katholiek de paupers van Maastricht aan geregeld werk geholpen en ijvert nu ook nog voor verbetering van hun woonsituatie.¹⁴ Het blijft een druppel op een gloeiende plaat. De gemeente Maastricht erkent in 1862 de schaarste aan arbeiderswoningen en het feit dat de volksklasse slechts met grote inspanning tegen te hoge prijzen kan wonen, maar tegelijkertijd vindt burgemeester Pijls, de liberale tegenspeler van Regout, dat de fabrikanten daar maar voor moeten zorgen.¹⁵

De industrialisatie van Maastricht, ontketend tijdens het isolement van de Belgische opstand leidt tot woekering met de ruimte binnen de vestingmuren. In de noordwestelijke hoek, aan Boschstraat en Bassin, de in 1826 in gebruik genomen binnenhaven tussen Maas en Zuid-Willemsvaart, moderniseert Petrus Regout in 1834-1835 de al langer bestaande glas- en kristalslijperij door plaatsing

¹² Giele, *Arbeidsenquête*, 43 (Fouquet) en 105 (Meisenhofen).

¹³ Ad Th.M. van Iterson, *Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870. Vader, raadgever en beschermer. Stijlen van werving, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese Industriële Revolutie* (Maastricht 1992) 140 en 151.

¹⁴ Aart Mekking, 'Petrus Regout, een ondernemer als bouwheer', *Wonen-TA/BK* 3 (1975) 19.

¹⁵ *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1862* (Gemeentearchief Maastricht - verder *Verslag jaartal*, GAM) 136.

De 'cité ouvrière' in de Sint Antoniusstraat. Dit zeven verdiepingen hoge gebouw was Petrus Regouts' belangrijkste bijdrage aan de Maastrichtse volkswoningbouw. Fotocollectie SHCL.

van een stoommachine. Op hetzelfde terrein richt hij in 1839 een glasblazerij op en is hij in 1836 ook gestart met een aardewerkfabriek. Zijn bedrijven krijgen in de jaren vijftig de gunstige economische wind in de rug en groeien snel. Het aantal arbeiders neemt navenant toe: in 1849 zo'n 600, in 1877 al ruim 2.500.¹⁶ Zij worden gehuisvest binnen de stadsmuren of wonen daar al. Dat is nodig omdat de ploegen in het continubedrijf van de glasblazerij tot 1864 om 12 uur 's middags en 's nachts wisselen en de stadspoorten - tot de ontmanteling van de vesting in 1867 - om middernacht natuurlijk gesloten zijn.¹⁷ Ook de lange werktijden en het gebrekkige vervoer spelen een rol.

In het begin van de negentiende eeuw zijn de woontoestanden in de buurt van de St. Mathiaskerk al slecht. De laatste open plaatsen op achtererven van

¹⁶ A.J. Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 243-244.

¹⁷ *Ibidem*, 375-376.

bestaande huizen worden volgebouwd. De open terreintjes tussen de uitvalswegen worden opgevuld met vochtige, donkere huurkazernes. De grote panden worden gesplitst in kleinere woningen, waarbij verdiepingen - inclusief zolder en kelder - en kamers als aparte woningen aan meerdere gezinnen tegelijk worden verhuurd. Het inwonertal van de stad verdubbelt bijna: in 1802 zijn het er 17.963, in 1830 22.000, in 1851 23.798, in 1869 28.740 en in 1900 telt Maastricht 34.305 inwoners.¹⁸ Het aantal huizen blijft echter ongeveer hetzelfde. Daardoor stijgt natuurlijk het gemiddeld aantal bewoners per huis: van 5,5 in 1777 via 8,3 in 1846 naar 11,4 in 1879 en 10,7 in 1889.¹⁹ Na de opheffing van de vesting worden de meeste stadswallen gesloopt. De rijken en de middenklasse trekken weg uit de binnenstad en gaan buiten de muren wonen, vooral in het villapark aan de zuidkant van de stad of aan de overkant van de Maas, in Wijck. De arbeiders blijven achter in de binnenstad, die verder wordt uitgeleefd. Dit maakt de Maastrichtse binnenstad tot een mensenpakhuis met grotendeels onvolwaardige woningen.

Het Boschstraatkwartier-Oost 1835-1975: de ontwikkeling van een arbeiderswijk

Het beeld dat uit deze schetsen van de noordwestelijke hoek van de stad oprijst, is dat van een echte arbeiderswijk met enorme woningnood, grote armoede, ongezonde leefomstandigheden²⁰ en een 'proletariaat dat van de hand in de tand leeft'.²¹ Maenen typeert Boschstraat en omgeving als een buurt van dagloners, gekenmerkt door onmaatschappelijkheid, waar de woontoestanden al vóór de opkomst van de industrie slecht zijn.²² Deze beeldvorming wordt onderbouwd door sociologisch onderzoek van Litjens in de jaren vijftig van de vorige eeuw naar ruim 1200 onmaatschappelijke gezinnen in Maastricht. Eén van de vijf concentraties die hij in zijn rapport voor de Centrale Caritas (1952) en het daarop gebaseerde proefschrift (1953) onderscheidt, zijn de St. Mathias- en St. Jozefparochie, waar hij 151 asociale en 92 zwaksociale gezinnen telt.²³ Onmaatschappelijkheid definieert hij als een vervaltoestand beneden het minimumniveau, dat in een bepaalde maatschappij voor ieder gezin als redelijk en noodzakelijk wordt beschouwd.²⁴ Onmaatschappelijke gezinnen wijken in zijn ogen af van het normale, burgerlijke en katholieke patroon: een geregeld huiselijk leven ontbreekt, de partners zijn vaak uit elkaar (of dat geweest), de opvoeding van de kinderen wordt verwaarloosd, het huishouden is slordig en de woning vuil, de godsdienstige plichten worden niet nagekomen, de seksuele

¹⁸ Ibidem, 58-59.

¹⁹ Ibidem, 62.

²⁰ Ibidem, 77-79; grote aantallen slachtoffers van cholera-epidemieën in 1866 en 1894.

²¹ P.J.H. Ubachs, *St. Matthijskerk* (Maastricht 1993): 5.

²² Maenen, *Regout*, 51-53.

²³ H. Litjens, *Rapport over de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (7 oktober 1952, SHCL VAG 603), 18 en H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953) 94-95.

²⁴ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 30.

moraal is laag, de criminaliteit hoog, enzovoort. Het asociale gedragspatroon hoort bij een aparte sociale groep met de laagste status en een eigen subcultuur. Litjens geeft aan de problematiek een historische dimensie door rechtstreeks verband te leggen met de sociale wantoestanden uit Maastrichts verleden: de negentiende-eeuwse industrialisatie is verantwoordelijk voor pauperisme, kinder- en vrouwenarbeid, religieuze verwaarlozing en zedenloosheid. Ook de slechte woontoestanden stammen uit die tijd.²⁵ In feite vooronderstelt Litjens daarmee een langdurig, continu proces van in generaties overgeleverde armoede en leefwijze. Armoede is voor hem een structureel verschijnsel.²⁶

De onmaatschappelijkheidsproblematiek is in de huidige sociale wetenschappen - geïnspireerd door de getto's van de Amerikaanse binnensteden en ontdaan van de religieuze context - nog steeds van belang. Er is dan sprake van een onderklasse met een eigen armoedecultuur, maar de essentie is identiek: zij ontwikkelt een aangepaste levensstijl om op te boksen tegen de bestaansonzekerheid. De belangrijkste vormgevende elementen zijn nog steeds geringe deelname aan maatschappelijke instituties, desintegratie van huishouden en buurt, desinteresse in familieverbanden, solidariteit met lot- en buurtgenoten, isolement van de buitenwereld en gevoelens van afhankelijkheid en fatalisme.²⁷

Via de eerste impressies van de wijk en de sociologische onderbouwing daarvan kom ik tot het thema van mijn onderzoek: de sociale samenstelling en de ruimtelijke geleding van het Boschstraatkwartier-Oost aan het begin van de twintigste eeuw. Dit artikel probeert aan de hand van diverse bronnen - zie de beschrijving in bijlage I - een (re)constructie te geven van de buurt in de vroege twintigste eeuw, waarbij aandacht wordt besteed aan de bewoners, hun status en hun mobiliteit. De vraagstelling van dit artikel is driedelig: was het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 een arbeidersbuurt; zo ja, welke (typen) arbeiders waren er aanwezig, en waar woonden de sociale groepen binnen de wijk?

Voor een toelichting op het begrip arbeidersbuurt verwijs ik naar de volgende paragraaf. De specifieke kenmerken van het Boschstraatkwartier-Oost worden bepaald door steeds een vergelijking met de stad als geheel te maken. Daarbij moet voor ogen worden gehouden dat achter 'de' arbeider verschillende

²⁵ Litjens, *Rapport onmaatschappelijkheid*, 10-17. Idem, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 38: 'Deze historische oorzaak geldt misschien voor geen enkele stad in Nederland zo sterk als voor Maastricht, althans in haar nu nog te constateren uitwerking'.

²⁶ Dit statische beeld van Litjens is door Marleen Theunissen, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw. Peiling naar de evolutie in 30 families* (Leuven 1971) en Ad Knotter 'Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (verder SSEGL) 44 (1999) 1-29 kritisch benaderd. Zij zien in armoede meer een conjunctuurgebonden fenomeen. Paul Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Franeker 2000) 47-48 plaatst de culturele benadering van Litjens en Haveman (hierna) tegenover de situationele verklaring van Knotter.

²⁷ Knotter, *Rondom de Stokstraat*, 4-6.

sociale groepen schuil gaan. Er is een groot scala loonafhankelijke werknemers tussen enerzijds de ongeoefende en ongeschoolde, wellicht zojuist van het platteland aangekomen immigrant via de echte fabrieksarbeider - met enige geoefendheid in de productie en een relatief vaste woonstek in een arbeidersbuurt - en anderzijds de ploegbaas of gespecialiseerde arbeider, die op basis van kennis en ervaring onmisbaar is in het bedrijfskader, al half thuis hoort bij de middenklasse en misschien op het punt staat te verhuizen naar een betere woning in een middenstandsbuurt. Voor het antwoord op de derde vraag biedt de tweedeling van de buurt in een kerngebied en een periferie uit de analyse van het Boschstraatkwartier-Oost door de Dienst Stadsontwikkeling een eerste aanzet.²⁸

Eerst wordt echter vanuit sociologische, geografische en stadshistorische literatuur een nader theoretisch kader geschetst teneinde thema en vraagstelling van het onderzoek nog te kunnen aanscherpen.

De wijk als object van sociologisch, geografisch en historisch onderzoek

Wijken of buurten hebben als object van historisch onderzoek tot nu toe slechts een marginale rol gespeeld. De studie naar de ontwikkeling van (vooral arbeiders)wijken in de overgangperiode naar het moderne industriële kapitalisme - globaal in de late negentiende en vroege twintigste eeuw, althans in Nederland - komt van de kant van sociologie en aardrijkskunde. Pas later treedt modern stadshistorisch onderzoek voor het voetlicht.

Litjens typeert wijken waarin onmaatschappelijke gezinnen doorgaans zijn gehuisvest, als achterbuurten of sloppen. Een achterbuurt is volgens hem een geïsoleerd stadsdeel, waarin sociaal gedegeneerde gezinnen bij elkaar wonen; een slop is zo'n gebied met bovendien nog nauwe straten en slechte woontoestanden. Het is een mengelmoe van mensen - 'bedelaars, landlopers, arbeidsschuwen, van huis weggelopen jongens en meisjes, prostituée's, gescheiden mannen en vrouwen naast een aantal gezinnen', waaronder soms enkele normale - en woningen (krotten, cafés, logementen, bordelen, winkels). Het leefpatroon van de bewoners bepaalt het karakter van de achterbuurten en uit zich in het beeld van 'ongewassen en halfaangeklede kinderen, in de deur staande of uit het raam hangende kletsende vrouwen, een onfris geur die uit de huizen komt, hobbelige straten en verwaarloosde honden en katten die overal rondlopen'. Een achterbuurt kan vanaf het begin sociaal vervallen personen en gezinnen herbergen, maar ook geleidelijk tot verval zijn geraakt door toenemende cityvorming.²⁹

In zijn sociologische beschrijving van de mentaliteit en het gedrag van de ongeschoolde arbeider in de drie noordelijke provincies gaat Haveman expliciet in op hun woonsituatie.³⁰ De ongeschoolde arbeiders van Groningen,

²⁸ Vliegen, *Sociaal-economische beschrijving*, 1-4 en Idem, *Sociaal-economische aspecten*, 2.

²⁹ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 152-155.

³⁰ J. Haveman, *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen 1952) 42-50.

Leeuwarden, Veendam en Hoogeveen wonen overwegend in volksbuurten, ruimtelijk en maatschappelijk zodanig geïsoleerd van de rest van de stad dat zij getto's genoemd mogen worden. De woningen zijn primitief en troosteloos, uitgewoond en bouwvallig. Het zijn krotten met één of twee kamers aan sombere straten en enge steegjes. De sanitaire voorzieningen zijn volstrekt onvoldoende. Deze volksbuurten zijn een erfenis van de negentiende-eeuwse huisvestingspolitiek, de sterke bevolkingsgroei na 1870 en het gebrek aan toezicht na de Woningwet van 1901. Zij ontstaan ofwel in het centrum van de stad ofwel in een ring rondom de stadskern.³¹ De volksbuurt in de binnenstad ontstaat doordat - zeker in vestingplaatsen - tot het einde van de negentiende eeuw achter de voorname huizen van de gegoede burgerij zeer kleine woningen voor arbeiders gebouwd worden. In het proces van cityvorming verhuizen de burgers en de 'nette' arbeiders naar elders, worden de monumentale panden verbouwd tot winkels, bioscopen en kantoren en blijft het stedelijk proletariaat achter. Het tweede type komt tot stand na de opheffing van de bouwbeperkingen door de stadswallen. Rond het centrum ontstaat dan eerst, in de negentiende eeuw, een ring van door particulieren gebouwde, heel goedkope arbeiderswoningen, waarin de uit de binnenstad vertrokken 'betere' arbeiders en de nieuw aangekomen plattelanders zich vestigen. Verder naar buiten, om die primitieve huizen heen, worden in de twintigste eeuw moderne arbeiderswoningen neergezet door woningbouwverenigingen en villaparken en middenklassenwijken gebouwd. Het eerdere proces herhaalt zich: de best gesitueerde arbeiders verhuizen naar de nieuwe woningen en de zwakken blijven achter, waardoor slumvorming optreedt.

Haveman suggereert aan de ene kant dat die achterbuurten qua sociale samenstelling redelijk homogeen zijn: er wonen voornamelijk ongeschoolde arbeiders met kleine kooplieden en venters. Aan de andere kant geeft hij in twee tabellen duidelijk aan dat de beroepen van vaders uit Groningse en Leeuwarder volksbuurten een grotere sociale spreiding kennen: winkeliers en min of meer geschoolde beroepen zijn eveneens vertegenwoordigd.³² Die wijken hebben een zekere sociale heterogeniteit.

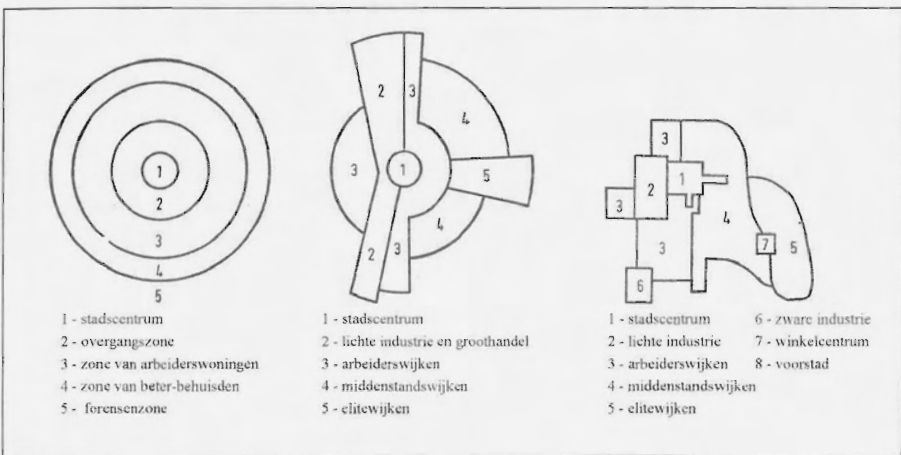
Een terugblik op de sociologische benadering levert drie concretisering van de vraagstellingen op. De eerste onderzoeksvraag kan opnieuw worden geformuleerd: is het Boschstraatkwartier-Oost in de vroege twintigste eeuw niet alleen een arbeiderswijk maar ook een achterbuurt, omdat er voornamelijk ongeschoolde arbeiders wonen in hun beroerde huisvesting? Aansluitend daarop is al wel vast te stellen dat die volksbuurt ontstaan is in het centrum van de stad en niet als een nieuwe, laat negentiende-eeuwse ring rondom de stadskern. De argumenten daarvoor hoeven, gezien de eerste impressies van de wijk en haar ligging in Maastricht, niet meer op een rijtje gezet te worden. Ook de oorspronkelijke tweede vraag (welke typen arbeiders woonden er?) kan

³¹ Haveman vermeldt nog een derde (hier niet relevant) type, volksbuurten in door de gemeente geprojecteerde arbeiderswijken.

³² *Ibidem*, 42-44.

nu beter omschreven worden: welke mate van sociale heterogeniteit kende het Boschstraatkwartier-Oost toen?

De sociaal-ruimtelijke geleding van steden is ook studieobject geweest van stadsgeografen. De geografie als wetenschap heeft zich een tijdje gericht op het zoeken naar regelmaat in de ruimtelijke orde en veel minder op de beschrijving van het unieke en toevallige. Dat heeft geresulteerd in het ontwikkelen van modellen, die gebruikt werden om inzicht te geven in structuren en functies van de werkelijkheid, in dit geval van (grote) steden. Figuur 2 geeft in één oogopslag de drie bekendste modellen van geleding weer.³³

Figuur 2 Drie modellen van geleding: concentrische zonering (Burgess), sectorale zonering (Hoyt) en meerkermentheorie (Harris & Ullman).

Burgess (1923) ziet de stad opgebouwd uit vijf concentrische zones met - van binnen naar buiten - het stadscentrum (voor de meest hoogwaardige activiteiten), een overgangszone (merendeels verouderde en vervallen bebouwing, heterogeen karakter van werken en wonen), de zone met arbeiderswoningen (kwalitatief beter, minder gemengd gebruik), de zone van de beter behuisde middenklasse en de forensenzone (op niet al te grote afstand van de centrale stad). Door bevolkingsgroei treden processen van invasie en successie op. De sectortheorie van Hoyt (1939) probeert de ruimtelijke spreiding van het wonen te verklaren: de meest hoogwaardige en dus aantrekkelijkste woongebieden liggen aan de rand van de stad, de arbeiderswijken dichtbij de industriële locaties en het stadscentrum. Ook Harris en Ullmann (1945) situeren in hun meerkermentheorie de arbeiderswijken op die plaatsen. De drie klassieke theorieën zijn zwaar onder vuur komen te liggen, vooral door de dynamiek van de moderne steden. Desondanks hebben de modellen hun waarde behouden, niet alleen

³³ Voor illustratie, karakteristiek en conclusies G.A. Hoekveld e.a., *Geografie van stad en platteland in de westerse landen* (Bussum 1973) 83-117.

binnen de historische context van de Amerikaanse urbanisatie vóór de Tweede Wereldoorlog, maar ze hebben niet tot een universeel patroon geleid.

Voor mijn onderzoek lijkt de theorie van Burgess bruikbaar. Waar kan het Boschstraatkwartier-Oost geplaatst worden in de theorie van concentrische zones: in het stadscentrum of in de overgangszone? Van belang is dat alle stadsgeografische modellen - juist vanwege hun generaliserende karakter - uitgaan van een min of meer homogene bewoning: er zijn arbeiders-, middenstands- en elitewijken. Dat leidt niet tot een nieuwe thematiek, maar slechts tot een omkering van de vraag die geformuleerd is naar aanleiding van de bemoeienis van de sociologen: in hoeverre is het Boschstraatkwartier-Oost een sociaal homogene buurt?

In het Nederlandse stadshistorische onderzoek zijn de laatste vijftien jaar ten minste twee tendensen zichtbaar. Onder verwijzing naar hun universitaire herkomst zie ik 'Groningse' en 'Amsterdamse' historici. Hun uitgangspunt is hetzelfde: de stad functioneert als een centrale plaats voor het omringende platteland en ontwikkelt mede daardoor een sterke lokale concentratie van economische, politieke, sociale en culturele activiteiten, maar maakt op (inter)nationaal niveau ook deel uit van stedennetwerken, waarin ze een actieve of passieve rol speelt. Binnen dit uitgangspunt leggen de beide benaderingen andere, elkaar aanvullende accenten.

De Groningers varen op het kompas van Pim Kooij. Hijzelf, Rolf van der Woude en Vincent Sleebe schreven geschiedenissen van Groningen, Leeuwarden en Dordrecht, waarin het accent ligt op het groeipatroon van de stad, veelal beperkt tot een kwantitatieve analyse van de afstotings- en aantrekkingsfactoren, met het zwaartepunt op de negentiende eeuw.³⁴ De Amsterdammers Carl Denig en Henk Schmal zijn meer historisch-geografen, die theorieën over stedelijke geleiding van Burgess en Hoyt - met naar functie en bevolking homogene zones in industriële steden - combineren met het model van Sjoberg over de veel heterogener samengestelde pre-industriële stad.³⁵ In Utrecht en 's-Gravenhage onderzoeken zij hoe industrialisatie en cityvorming aan het eind van de negentiende eeuw langzaam leiden naar veranderingen in het ruimtelijke en sociale patroon: segregatie van bevolkingsgroepen en wijken, aanpassing van woonbehoefte en woningvoorraad aan welstand, huishouden en cultuur.

Voor mijn onderzoek is het zinvol te inventariseren hoe deze stadshistorici aankijken tegen de wijk als sociale en ruimtelijke eenheid. Allereerst dan de 'Groningers'. In zijn stadsgeschiedenis van Groningen tussen 1870 en 1914 noemt Kooij wijken een gebrekkig sociaal ordeningskader: arm en rijk wonen daar dwars door elkaar, de bevolking is heterogeen en gemengd. Soms is het

³⁴ Pim Kooij en Paul van de Laar, 'Migratie en Nederlandse steden (1800-2000)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 245-248.

³⁵ Carl Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur 1793-1891* (Utrecht 1995) 11-14 en Henk Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage? De 19e-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Utrecht 1995) 15-19.

mogelijk onderlinge verschillen tussen arbeiders- en elitewijken te karakteriseren. Het liefst zou hij werken met (hoofd- en zij)straten, pleinen en sloppen, maar zijn bronnen leveren dan te veel problemen op. Vandaar toch de noodgreep van de wijkindeling.³⁶ De dissertatie van Van der Woude over de modernisering van Leeuwarden tussen 1850 en 1914 besteedt weliswaar aandacht aan de sociale stratificatie, maar neemt daarbij de gehele stad als uitgangspunt, zonder in te gaan op de afzonderlijke buurten.³⁷ De studie naar standen, rangen en wijken in Dordrecht in de negentiende en twintigste eeuw van Sleebe hanteert een ander uitgangspunt: een reconstructie van de verdeling van zes sociale klassen (op basis van hoofdelijke omslag) over zes buurten in 1860, 1890 en 1918. Natuurlijk zijn er goudkusten en achterbuurten, maar opvallend is de mobiliteit in en tussen de wijken. Daarnaast is op elk tijdstip in elke buurt elke klasse vertegenwoordigd, ook al verschilt de omvang daarvan natuurlijk.³⁸ Zowel Sleebe als Kooij zien op wijkniveau binnen steden, althans na de industriële revolutie, derhalve niet zozeer sociale homogeniteit als wel pluriformiteit.

Deze opvatting wordt bevestigd door de 'Amsterdamse' proefschriften. Denig bestudeert de bewoning van de Utrechtse binnenstad tussen 1793 en 1891 via een achttal administratieve wijken, die nog eens onderverdeeld worden in 50 meer homogene subwijken. Hij constateert dat wijken - en zelfs straten! - een gemengd karakter hebben, met een zekere geleding in grachten en andere voorname straten, wat minder voorname straten, zijstraten en stegen. Woningen en percelen zijn de belangrijkste elementen binnen ruimtelijke differentiatie, en derhalve ook het meest geschikt als eenheid van waarneming.³⁹ Toch houdt Denig in de praktijk (noodgedwongen) vast aan de wijk als uitgangspunt voor analyse.

Zijn collega Schmal stelt in zijn onderzoek naar de negentiende-eeuwse stadsuitbreiding van 's-Gravenhage dat de ruimtelijke geleding van een stad wordt bepaald door een samenspel van algemene en lokale ontwikkelingen. De specifieke bevolking van een wijk komt tot stand door welstand, huishouden en cultuur; de dynamiek daarbinnen door kwaliteit en kwantiteit van de woningen, door de vraag naar en het aanbod van woonruimte, door persoonlijke beslissingen van de bewoners en door het gedrag van instituties als overheid, woningbouwvereniging en bank. Het resultaat is dat huizen degraderen en huishoudens (proberen) hogerop (te) komen.⁴⁰ Schmal analyseert daarna ontstaan en vorm, profiel en ontwikkeling van zeven Haagse buurten tussen 1850 en 1940. Elke discussie over de wijk als ordeningskader gaat Schmal echter uit de weg; hij gaat gewoon uit van hun bestaan!⁴¹

³⁶ P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen / Maastricht 1987) 235-238.

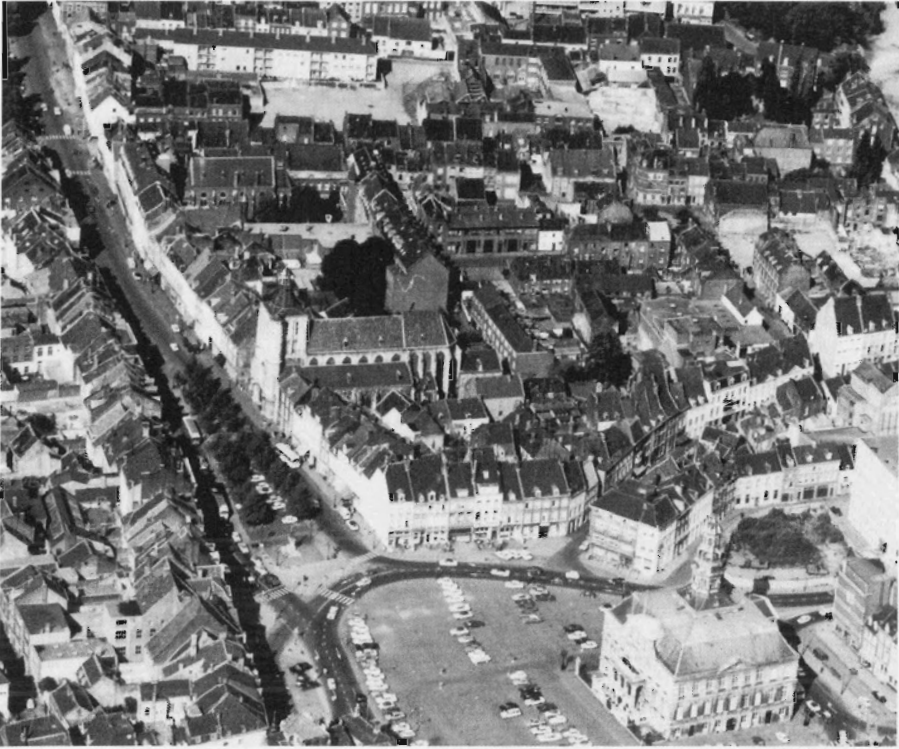
³⁷ Rolf van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Ljouwert 1994).

³⁸ Pim Kooij en Vincent Sleebe ed., *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 155-158.

³⁹ Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd*, 56 en 154.

⁴⁰ Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage*, 9-21.

⁴¹ Recensie door R. van der Woude, *Bijdragen en Mededelingen over de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 159-161.

Het Boschstraatkwartier-Oost vanuit de lucht, de blik gericht op het noorden. De foto is rond 1965 gemaakt. Rechts de gloednieuwe stadskantoren, links de Boschstraat. Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.

Dit overzicht van recent stadshistorisch onderzoek laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Het bevestigt de vraagstellingen. Wijken kunnen weliswaar getypeerd worden naar dominante sociale groepen (arbeiders, middenstand, elite), maar ze hebben geen homogene samenstelling. Alle sociale groepen zijn in een bepaalde mate vertegenwoordigd. Met die conclusie gaan de historici een stuk verder dan de socioloog Haveman, die naast arbeiders hoogstens nog enkele ambachtslieden en winkeliers in een volksbuurt ziet verschijnen. Bovendien breken vooral Kooij en Denig een lans voor het microniveau, dat wil zeggen een differentiatie naar de afzonderlijke straten - en zelfs aparte woningen - binnen een wijk, tenminste indien de bronnen dat mogelijk maken. Dit aspect is echter al opgenomen in mijn derde vraag: waar woonden de sociale groepen binnen de wijk?

Na dit multidisciplinaire referentiekader zijn de oorspronkelijke vraagstellingen in enkele opzichten aangepast of geherformuleerd. Nu dan de (re)constructie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905, met eerst aandacht voor de wijk als geheel - in de Maastrichtse context - via demografische gegevens, sociale structuur en mobiliteit van haar bewoners en daarna voor de interne geleding van de buurt, dus de verschillen tussen de diverse straten.

Het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht

De demografische gegevens van stad en wijk: bevolkingsdichtheid en -opbouw

De bevolkingsaantallen en -dichtheid

Het in de binnenstad gelegen Boschstraatkwartier-Oost is per hectare - aldus tabel 1 - ruim zeven maal dichter bevolkt dan de hele stad. Er staan vijf keer zoveel panden en zeven maal meer woningen. Het aantal inwoners per pand is bijna de helft groter dan in Maastricht, het aantal bewoners per woning verschilt amper. Kortom, in vier van de vijf opzichten is de wijk aanzienlijk drukker!

Tabel 1 *De bevolkingsdichtheid in Maastricht 1899 en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	Maastricht ⁴²	Boschstraatkwartier-Oost
bevolkingsomvang	34.220	4.515
oppervlakte	415,1 ha.	7,5 ha.
bevolkingsdichtheid	82 per ha.	602 per ha.
aantal panden	3.638	331
panddichtheid	8,8 per ha.	44,1 per ha.
bewoners per pand	9,41	13,64
aantal woningen	7.429	997
woningdichtheid	17,9 per ha.	132,9 per ha.
bewoners per woning	4,61	4,53

Het hoge gemiddelde aantal bewoners per pand - Boschstraatkwartier-Oost 13,64 en Maastricht 9,41 - geeft al aan dat meestal meer huishoudens samen een huis bewonen. Voor de stad kan die dichtheid aan de hand van de volkstelling geschat worden op 2,1 (7.546 huishoudens⁴³ in 3.638 panden), in de wijk wonen 2,6 gezinnen in een pand bij elkaar - slechts eenderde van alle panden wordt door één gezin bewoond, ruim een kwart door vier of meer. Opnieuw heeft de wijk een hogere dichtheid dan de stad.

De demografische opbouw

Maastricht telt op 31 december 1899 15.672 mannen (46,1 procent) en 18.458 vrouwen (53,9 procent).⁴⁴ Het Boschstraatkwartier-Oost heeft in 1904-1905 4.515 bewoners: 2.140 mannen (47,4 procent) en 2.375 (52,6 procent) vrouwen. De wijk heeft dus een fors - niet abnormaal⁴⁵- vrouwenoverschot van ruim 11 procent: op 1000 mannen 1110 vrouwen. De stad scoort in dat opzicht met 1171 vrouwen overigens

⁴² Centraal Bureau voor de Statistiek / Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten, *Data en publicatie volkstelling 1899* (Voorburg / Amsterdam 1999, heruitgave op twee cd-roms), Provinciale deel XI Limburg, 32 en 68, en Woningtelling deel 00, tabel I, 50-51. *Verslag 1905*, 3 noemt per 31 december 1904 36.146 inwoners, hetgeen resulteert in een dichtheid van 87 per hectare. In het algemeen is voor de vergelijking met Maastricht gebruik gemaakt van de veel uitvoeriger gegevens uit de volkstelling.

⁴³ *Ibidem*, Provinciale deel XI Limburg, 68-69: 5.408 mannelijke en 1.221 vrouwelijke gezinshoofden, plus 426 alleenstaande mannen en 491 vrouwen.

⁴⁴ *Ibidem*, Provinciale deel XI Limburg, 3.

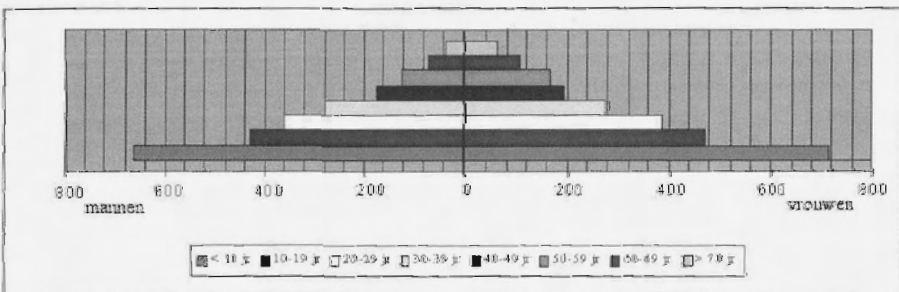
⁴⁵ *Ibidem*, Inleiding / Rijksdeel, 47 geeft voor de twintig Nederlandse gemeenten met 20.000-100.000 inwoners 1091 vrouwen op 1000 mannen.

nog hoger. Uit tabel 2 kunnen nog andere conclusies worden getrokken over overeenkomsten en verschillen in leeftijdsopbouw op beide schaalniveaus.

Tabel 2 *De leeftijdsopbouw in Maastricht 1899 (N = 34.220) en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 (N = 4.515)*

leeftijd	Maastricht ⁴⁶		Boschstraat-Oost		verschillen wijk t.o.v. stad	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
< 10 jaar	12,1	12,2	14,7	15,8	+ 2,6	+ 3,6
10 t/m 19 jaar	9,8	11,0	9,5	10,4	- 0,3	- 0,6
20 t/m 29 jaar	7,1	9,4	8,0	8,6	+ 0,9	- 0,8
30 t/m 39 jaar	6,3	6,7	6,1	6,1	- 0,2	- 0,6
40 t/m 49 jaar	4,5	5,1	3,9	4,3	- 0,6	- 0,8
50 t/m 59 jaar	3,1	4,3	2,8	3,7	- 0,3	- 0,6
60 t/m 69 jaar	2,0	3,1	1,6	2,3	- 0,4	- 0,8
> 70 jaar	1,2	2,0	0,8	1,3	- 0,4	- 0,7

Het overwicht van de vrouwen geldt zowel in Maastricht als in het Boschstraatkwartier-Oost in alle leeftijdscategorieën - slechts bij de dertigjarigen is het aandeel van de mannen in de wijk even groot. Het aandeel van de vrouwen in de stad is steeds hoger dan in de wijk, uitgezonderd bij de jongste meisjes. Daarnaast dringt zich duidelijk het beeld op van een jongere populatie in de buurt: het aantal kinderen tot tien jaar neemt 6,2 procent meer voor zijn rekening, terwijl er zeker vanaf de leeftijd van 40 jaar minder ouderen aanwezig zijn (4,6 procent). De verschillen in de tussenliggende cohorten zijn veel geringer. In de bevolkingspiramide van de wijk komt dit tot uiting in de (te) brede onderlaag en de (te) smalle top, waardoor een evenwichtige opbouw van de bevolking verstoord is.⁴⁷ Dit beeld doet sterk denken aan hoge geboorte- en sterftecijfers, ofschoon de bronnen geen nauwkeurige interpretaties toestaan met betrekking tot geboorte, huwelijk en sterfte. Opvallend is de ondervertegenwoordiging bij meisjes en jongens van 10-19 jaar, waardoor het relatief grotere aandeel van de jongeren ten opzichte van de stad in één klap verdwijnt. Dit zou een kwestie kunnen zijn van doelgerichte migratie: het vertrek van kinderen uit het gezin

Grafiek 1 *De demografische opbouw naar geslacht en leeftijd in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

⁴⁶ Ibidem, Provinciale deel XI Limburg, 102-105.

⁴⁷ Ibidem, Inleiding / Rijksdeel, grafiek 1 toont een gelijkmatiger opgebouwde bevolkingspiramide voor de Nederlandse gemeenten van 20.000-100.000 inwoners.

om elders in militaire dienst te gaan of als dienstbode de kost te verdienen (zie hierna). Een tweede punt van aandacht ligt bij de explosieve groei van het aandeel van vrouwen in de hogere leeftijdscohorten: 166 vrouwen ten opzichte van 125 mannen bij 50-59 jaar, 105 tegenover 71 bij 60-69 jaar en 60 respectievelijk 34 bij 70 jaar en ouder. Een groot deel van de verklaring daarvoor ligt bij het nogal grote aantal weduwen.

Bij demografische opbouw is de leeftijd van de hoofdbewoners en hun partners belangrijk. De verschillen daarin geven namelijk een indicatie van een mogelijke bevolkingsgroei: bij een lage gemiddelde leeftijd van beide is de (huwelijks)vruchtbaarheid immers nog niet compleet benut en kunnen er nog kinderen geboren worden, terwijl daarvan bij een hoge ouderdom van de echtelieden geen sprake meer is. De gemiddelde leeftijd van de hoofdbewoners in Boschstraatkwartier-Oost - 794 mannen en 203 vrouwen (191 weduwe en 12 alleenstaand) - bedraagt 44,3 jaar, die van de (nog levende vrouwelijke) partners 38,1 jaar (tabel 18). Met name de leeftijd van de vrouwelijke partners is van belang. In de statistische omschrijving van (huwelijks)vruchtbaarheid worden veelal de leeftijdsgrenzen van 15 en 45 jaar gehanteerd. De echtgenotes in deze wijk kunnen gemiddeld nog bijna zeven jaar kinderen baren, waardoor een natuurlijke demografische groei nog in het verschiet kan liggen, mits de geboorte niet overtroffen wordt door de sterfte.⁴⁸

De samenlevingsverbanden

In Boschstraatkwartier-Oost wonen 4.515 bewoners in 997 huishoudens (gezins-
hoofden plus alleenstaanden); het huishouden telt gemiddeld 4,53 personen.
Het is iets groter dan in Maastricht (4,41). Beide komen redelijk overeen met de
omvang, zoals die voor heel Nederland door Van der Woude is (her)berekend
voor 1900.⁵⁰ Tabel 4 toont de samenstelling van de huishoudens, waarbij de
alleenstaanden buiten de berekening zijn gebleven.

Tabel 3 *De samenlevingsverbanden in Maastricht 1899 en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	Maastricht ⁴⁹	Boschstraatkwartier-Oost
gezinshoofden	6.629	953
kinderen	16.754	2.573
andere gezinsleden	7.383	940
dienstponeel	1.619	5
alleenstaanden	917	44
N =	33.302	4.515

⁴⁸ Voor de stad als geheel zijn die data niet aanwezig. Een vergelijking met de wijk is derhalve onmogelijk.

⁴⁹ CBS, *Volkstelling 1899*, Provinciale deel XI Limburg, 68-69. De gestichts- en instellingsbevolking (918 personen) is niet meegeteld, waardoor de totale bevolking afwijkt van het eerder vermelde aantal van 34.220.

⁵⁰ Dirk Jaap Noordam, 'Een morele natie. Gezin en huishouden op het breukvlak van twee eeuwen', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn ed., *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) (verder Van Maarseveen en Doorn) 90. In deze grafiek over de omvang van de huishoudens in Nederland tussen 1829 en 1977 is als uitgangspunt het sinds 1982 door het CBS gehanteerde gemiddelde van alle soorten huishoudens gebruikt en niet de eerdere definitie waarbij uitsluitend sprake is van een huishouden bij twee of meer samenwonende personen.

Tabel 4 De samenstelling van de huishoudens in Nederland 1899, Maastricht 1899 (N = 6.629) en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 (N = 953)

	Nederland ⁵¹	Maastricht	Boschstraatkwartier-Oost
hoofden, familieleden en kostgangers	2,12	2,11	1,99
kinderen	2,47	2,53	2,70
dienstpersoneel	0,23	0,24	0,01
totaal	4,82	4,88	4,70

De samenstelling van de huishoudens wijkt in de buurt duidelijk af van Nederland en Maastricht: minder hoofden, familieleden en kostgangers, meer kinderen en nagenoeg geen (inwonend) dienstpersoneel.

Tabel 5 De types huishoudens in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 (N = 997)

type huishouden	
alleenstaanden	3,3
éénoudergezin zonder / met kinderen	19,0
twee-oudergezin zonder / met kinderen	63,0
alleenstaanden met andere (al dan niet verwante) inwonenden	1,1
éénoudergezin zonder / met kinderen plus andere inwonenden	4,2
twee-oudergezin zonder / met kinderen plus andere inwonenden	9,4

Van alle huishoudens in de wijk behoort 82,0 procent tot het kerngezin (één of twee ouders met hun kinderen), 13,6 procent heeft een uitgebreidere samenstelling en 4,4 procent is alleenstaand. De intensiteit van huwen ligt uitgesproken hoog: bijna 96 procent van de gezinshoofden is getrouwd of is dat geweest, terwijl Noordam voor Nederland aanhoudt dat in 8 procent van alle huishoudens een alleenstaande aan het hoofd staat.⁵² In het minder trouwen van gezinshoofden ligt zeker geen oorzaak voor het geringere aandeel van hoofden in de buurt.

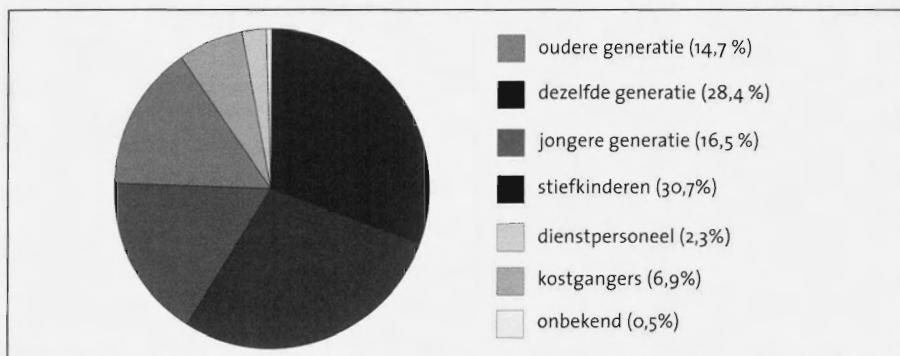
Die is waarschijnlijk wél aanwezig in het grote aantal éénoudergezinnen: 191 weduwen en 36 weduwnaars zijn hoofdbewoner, bijna een kwart van het totaal. De echtgenoten van 102 weduwen (53,4 procent) hebben gewerkt in de glas- en aardewerkindustrie, waar de slijpers- en pottemannekesziekte een vertrouwd verschijnsel is. De invloed is zelfs dusdanig groot dat de parlementaire enquêtecommissie daar in haar verhoren van de Maastrichtse getuigen uitgebreid bij stilstaat, bijvoorbeeld in de vragen aan de arts Nijst.⁵³ Diezelfde existentiële ervaring ligt opgeslagen in de - ongetwijfeld zwartgallig bedoelde - raad aan toekomstige Maastrichtse bruiden: *Num dich e pottemenneke, daan hōbsters twie.*⁵⁴

⁵¹ Ibidem, 92.

⁵² Ibidem, 105.

⁵³ Giele, *Arbeidsenquête*, 54. Eveneens bij diens collega's Van Kleef en Fouquet en bij kapelaan Wijnen. Ook Maenen, *Regout*, 380-383 en Perry, *Roomsche kinine*, 49-51.

⁵⁴ Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen*, 107 (trouw met een aardewerker of potteman, dan word je vroeg weduwe, kun je hertrouwen en dubbel genieten).

Grafiek 2 *De inwonenden per type in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 (N = 218)*

De categorie van de uitgebreide huishoudens in de wijk (147 = 14,7 procent) behoeft nadere concretisering. De 997 huishoudens tellen samen 218 andere inwonenden. In bijna 60 procent is dat familie: ouder (vader, moeder, oom, tante), jonger (schoondochter of -zoon, kleinkind) of van dezelfde leeftijd (broer, zus, neef, nicht) of een combinatie van verwanten. Bijna éénderde van het totaal zijn stiefkinderen, die - vanwege het ontbreken van een relatie met beide ouders - niet tot het kerngezin gerekend worden. Indien zij daar wél toe gerekend zouden worden, is dit type samenlevingsverband 31 stuks groter en stijgt het procentuele aandeel naar 85,1 procent. Het kindertal in de samenstelling van het huishouden vermeerderd dan met 67 tot 2,77 per huishouden en steekt dan nog duidelijk af tegen het Nederlandse en Maastrichtse cijfer.

De kostgangers zijn mager vertegenwoordigd (vijftien personen). Zij vinden vooral een onderkomen bij logementhouders en herbergiers. Een eenduidig patroon is met dit kleine aantal amper te herkennen. Het grote gat dat wordt geslagen door het vroegtijdig overlijden van de mannelijke partners, wordt in geen enkel opzicht gecompenseerd door de kostgangers en evenmin door de overige familieleden.

Het dienstpersoneel in het Boschstraatkwartier-Oost kan precies op de vingers van één hand geteld worden. De alleenstaande rentenier mr. François Marckx (80 jaar oud), oud-notaris, van 1857 tot 1888 secretaris van het Burgerlijk Ambbestuur en in die hoedanigheid ook verhoord door de parlementaire enquêtecommissie, die op Van Hasselkade 8 samenwoont met een 43-jarige gezelschapsdame en een even oude huisknecht is echt een uitzondering. Er is alle reden om aan te nemen dat het geringe aantal van vijf het gevolg is van de sociaal-economische situatie van de bewoners.

In de wijk bestaat een duidelijke dominantie van het kerngezin met één of twee ouders, met gemiddeld bijna drie kinderen in huis.⁵⁵ Maar liefst 230 huishou-

⁵⁵ Dit aantal geeft geen enkele indicatie van de volledige gezinsgrootte: niet alle kinderen zijn meegeteld; alleen zij die nog thuis wonen en na 1 januari 1890 geboren zijn; reeds overleden, gehuwde en vertrokken kinderen horen daar niet bij.

dens hebben drie of meer kinderen (exclusief stiefkinderen), met als uitschieter een gezin in de St. Antoniusstraat, dat zeven meisjes en vier jongens kreeg, waarvan er geen enkel stierf. Bij een volledige demografische reconstructie van alle huishoudens in de wijk zal het aantal kinderen waarschijnlijk op een hoger niveau liggen.

De sociale structuur van stad en wijk: inkomensongelijkheid en beroepsindeling

De beroepstitels, de aanslagen in de hoofdelijke omslag en de bedelingsgegevens kunnen gebruikt worden voor een (re)constructie van de sociale verhoudingen in het Boschstraatkwartier-Oost in de vroege twintigste eeuw. De problematiek van de sociale stratificatie heeft in de loop van de laatste 30 jaar tot uitgebreide debatten geleid onder historici en sociologen.⁵⁶ De meest concrete bijdrage levert Kooij in zijn dissertatie. Hij definieert de Groningse samenleving tussen 1870 en 1914 als een standenmaatschappij met klassenkenmerken en onderscheidt vervolgens op basis van drie criteria - inkomen, beroepsprestige en het onderscheid tussen werkgevers/zelfstandigen en loonafhankelijken - zes lagen: een elite (vrije beroepen, zeer hoge ambtenaren, de belangrijkste groothandelaren en industriëlen), de gegoede burgerij (hoge ambtenaren, predikanten, fabrikanten en grote handelaren), het leidinggevend middenkader - inclusief leraren en grote kooplieden -, de middenstand en ambtenaren, de ambachtslieden plus kleine winkeliers en tenslotte de arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden. Hij vermeldt zelf dat deze indeling sterk overeenkomt met die van Amerikaanse steden in drie duidelijk van elkaar verschillende sociale groepen (*upper, middle en lower class*) met elk twee subgroepen (*upper en lower*).⁵⁷

Het enige aanknopingspunt voor de bestudering van de Maastrichtse sociale structuur rond 1900 ligt in de studie van Ben Gales naar het Burgerlijk Armbestuur. Hij schetst de evolutie van de inkomens in de stad tussen 1880 en 1915 aan de hand van fiscale data. Voor 1900 wordt uitgegaan van een brede onderste sociale laag van on- en minvermogenden (55 procent) met minder dan 450 gulden inkomsten per jaar, daarboven het gewone volk (450 - 1.500 gulden, 33 procent), de kleine en grote middenstand (1.500 - 2.500 gulden en 2.500 - 4.000 gulden, 6 en 2 procent) en aan de top een kleine groep gegoeden (4.000 - 12.000 gulden, 2 procent) en een uiterst gering aantal rijken (0,3 procent, boven 12.000 gulden). De cijfers voor 1910 tonen een verbazingwekkend snelle groei van de 'gewone mensches' (tot de helft) en een bijna even grote procentuele afname van de categorie onder de armoedegrens (naar 39 procent).⁵⁸

In het onderzoek naar de sociale structuur van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 ligt het gezien de aard van de bronnen voor de hand een opzet

⁵⁶ Kees Mandemakers, 'De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990', in: Van Maarseveen en Doorn 185-186.

⁵⁷ Kooij, *Groningen*, 27-34 (typering 33) en 34-49 (model 44-47).

⁵⁸ B.P.A. Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur. Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996* (Maastricht 1997) 151.

te hanteren zoals Kooij. Als eerste wordt daartoe de inkomensongelijkheid bekeken vanuit de kohieren van de hoofdelijke omslag (1906) en de registers van de bedeelden (1903-1920). Als tweede wordt een stratificatie gekoppeld aan de beroepen, met een indeling naar beroepsprestige en -sector (waarbij het verschil tussen werkgevers / zelfstandigen en loontrekkers is na te gaan via de beroepslijst uit het adresboek van 1905).

De inkomensongelijkheid via de hoofdelijke omslag

De hoofdelijke omslag is een plaatselijke belasting die van 1856 tot 1929 in Maastricht wordt geheven. De lijst van 1906 levert - met het jaarverslag van de gemeente - een beeld van de inkomsten van de hoofdbewoners van stad en wijk. Daarbij wordt aangesloten bij de indeling van Gales en de terminologie van Kooij.

Tabel 6 *De inkomensverdeling in Maastricht (N = 3884) en Boschstraatkwartier-Oost 1906 (N = 997)*

belastingcategorie - terminologie	Maastricht ⁵⁹	Boschstraatkwartier-		verschil wijk en stad
		Oost		
< f 450 = laagste lage klasse = I	64,6	88,2		+ 23,6
f 450 - f 1.500 = bovenste lage klasse = II	21,7	8,5		- 13,2
f 1.500 - f 2.500 = laagste middenklasse = III	6,3	1,8		- 4,5
f 2.500 - f 4.000 = bovenste middenklasse = IV	3,8	0,9		- 1,9
f 4.000 - f 12.000 = laagste hoge klasse = V	3,0	0,4		- 2,6
> f 12.000 = bovenste hoge klasse = VI	0,5	0,2		- 0,3
gemiddelde belastbaar inkomen	f 1.915,90	f 1.497,63		f 418,27
gemiddelde hoofdelijke omslag	f 35,97	f 26,33		f 9,64

Uit deze cijfers komt het Boschstraatkwartier-Oost tevoorschijn als een arme buurt. Er zijn relatief weinig aanslagen. Na 1900 wordt bij inkomsten beneden 450 gulden per jaar geen hoofdelijke omslag opgelegd.⁶⁰ Van de 36.257 stedelingen krijgen 1.374 een aanslag voor de kiezen (3,8 procent), voor de wijk zijn dit er 118 op 4.515 (2,6 procent).⁶¹ Eigenlijk zou het aantal aanslagen bij de hoofdbewoners berekend moeten worden: in de wijk 118 op 997 (11,8 procent), in de stad 18,2 procent - op basis van 7.546 hoofdbewoners (1899). Van de Maastrichtse hoofdbewoners betaalt 64,6 procent geen hoofdelijke omslag, dezelfde groep is in de buurt 88,2 procent. In alle andere categorieën samen, waar wel belasting betaald wordt, is het precies omgekeerd. Als indicatie van het inkomensniveau kan bij de belastingbetalers de modus gelden, de meest voorkomende waarde. In de stad is dat een inkomen van 600 - 700 gulden, in het Boschstraatkwartier-Oost 500 - 600 gulden. Het is dan ook logisch dat het gemiddelde belastbaar inkomen in de wijk ruim 400 gulden beneden dat van de stad ligt. Kortom, in vergelijking tot de stad is de buurt arm.

⁵⁹ *Verslag 1906*, hoofdstuk IV paragraaf V, 7- 9.

⁶⁰ Gales, *Burgerlijk Armbestuur*, 151.

⁶¹ *Verslag 1906*, 3.

Een aanvulling van het inkomensbeeld via de bedeling

De hoofdelijke omslag toont een beeld van de inkomensverhoudingen in het Boschstraatkwartier-Oost met de nadruk op de beperkte groep van hoofdbewoners met een inkomen van meer dan 450 gulden per jaar. Via de cijfers over de bedeling van de Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid te Maastricht tussen 1903 en 1920 is het mogelijk zicht te krijgen op de onderste segmenten van de inkomensverdeling. De hypothese dat de wijk hierbij relatief oververtegenwoordigd zal zijn, ligt voor de hand.

Tabel 7 *De bedeelden in Maastricht en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	Maastricht ⁶²	Boschstraatkwartier-Oost	verschil wijk en stad
aantal inwoners	36.146	4.515	
aantal bedeelden (absoluut)	381	73	
aantal bedeelden (relatief)	1,05%	1,62%	+ 0.57

Die vooronderstelling is correct: 12,5 procent van de inwoners van de stad woont in de wijk, 19,2 procent van alle bedelingen komt daar terecht. In de wijk krijgen 73 van de 997 hoofdbewoners (7,3 procent) steun, voor de stad is dat 5,0 procent - 381 bedeelden (1904) op 7.546 hoofdbewoners (1899). Opnieuw een duidelijke indicatie van de positie van de wijk. Bij aannahme van de armoedegrens van 450 gulden - groep I uit de inkomensklassen - is de bedelingspolitiek van het Burgerlijk Armbestuur volgens hedendaagse normen schraal: 73 van de 837 in aanmerking komende hoofdbewoners (8,7 procent) krijgen financiële steun, het overgrote deel dus niet. Op stedelijk niveau ligt datzelfde percentage bijna op het dubbele: 15,2 procent wordt bedeeld. Een verklaring voor die ongelijke omvang van de bedelingen zou kunnen liggen in het feit dat de werkgelegenheid in de wijk bij *'t groet febrik* - de volkse benaming voor de Sphinx - groeit door de economisch opleving in de jaren 1905-1907.⁶³ Bij Regout kan iemand zonder werk altijd wel aan de slag om in zijn levensonderhoud te voorzien, zodat een beroep op de vetpotten van het Burgerlijk Armbestuur niet noodzakelijk is.⁶⁴

De sociale groepen volgens een beroepsstratificatie

De beroepen van 1.629 hoofdbewoners, hun (eventueel reeds overleden) partners, kinderen (vanaf twaalf jaar) en anderen van de wijk zijn bekend, die van de stad niet.⁶⁵ Natuurlijk blijft het dan nog steeds problematisch om louter op

⁶² De situatie per 31 december 1904 (*Verslag 1904*, 3).

⁶³ Perry, *Roomsche kinine*, 166. Maenen verwijst naar crisisjaren 1901-1905, hausse 1905- en depressie 1908-1910, in: Joseph F.E. Regout e.a., 125 *Sphinx - Céramique 100* (Maastricht 1959) 89. De exacte werkgelegenheidscijfers in deze jaren zijn helaas niet te achterhalen via de grafiek van Soeters (*Ibidem*, 160).

⁶⁴ Gales, *Burgerlijk Armbestuur*, 153 over de taakopvatting van het Burgerlijk Armbestuur: steun is in principe onwenselijk, iemand die kan werken heeft geen recht op bijstand.

⁶⁵ In het begin van de twintigste eeuw heeft de gemeentelijke administratie weinig interesse in het wel en wee van vrouwen. Er is waarschijnlijk sprake van forse ondertelling. Zo is bij slechts 19,6 procent van de vrouwelijke partners in de buurt het beroep bekend en staat nog geen 30 procent van de ongehuwde meisjes beroepsmatig geregistreerd, terwijl de beroepstelling van 1899 40 procent noemt (*Mandemakers, 'Sociale structuur'*, 186-187).

basis van beroepstitels een indeling te maken naar beroepsprestige en daarmee een tweede ingang te hebben tot een sociale stratificatie. Op basis van de indeling van Kooij voor Groningen zijn de beroepen geassocieerd met tabel 8 als resultaat.

Tabel 8 Een beroepsstratificatie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

Beroepsgroep	hoofdbewoners	partners, kinderen en anderen	totaal wijk
I - arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden	65,8	80,5	72,5
II - ambachtslieden en kleine winkeliers	24,8	14,0	19,9
III - middenstand en ambtenaren	6,1	3,8	5,0
IV - leidinggevend middenkader en grote kooplieden	1,0	0,1	0,6
V - hoge ambtenaren, kleine fabrikanten en grote handelaren	1,5	1,1	1,3
VI - vrije beroepen, zeer hoge ambtenaren, belangrijkste handelaren en industriëlen	0,8	0,5	0,7
N =	887	742	1.629

Het Boschstraatkwartier-Oost toont zich als een buurt, waarin de lagere klassen domineren. Arbeiders, knechten en kleine ambachtslieden (I) vormen bij de hoofdbewoners bijna tweederde van het totaal; ambachtslieden en kleine winkeliers (II) een kwart. Samen zijn ze goed voor 90,6 procent. De vertegenwoordiging van de groepen met het minste beroepsprestige is zelfs nog sterker bij partners, kinderen en anderen (94,5 procent). Hoewel het overwicht van de lagere klassen minder groot is dan bij de verdeling van de hoofdelijke omslag - daar reiken zij tot 96,7 procent - ligt de conclusie onomstotelijk voor de hand: de midden- (III en IV) en hogere klassen in de beroepsstatus (V en VI) zijn weliswaar in de buurt aanwezig, maar tellen qua omvang niet mee en gaan verloren in de grote massa van arbeiders en ambachtslieden.

Een beroepsindeling naar economische sectoren

De beroepen van diezelfde wijkbewoners kunnen worden ingedeeld naar de aard van hun economische activiteit en worden vergeleken met de uitkomsten van de beroepstelling van 1899. Het inmiddels ontstane beeld van het Boschstraatkwartier-Oost als een arbeidersbuurt onder de rook van Sphinx wordt volledig bevestigd. De bronnen geven aan dat ruim eenderde van de bewoners werkzaam is in de fabricage van glas- en aardewerk. Waarschijnlijk is dat aandeel zelfs meer dan de helft, want - gezien de werkwijze bij de beroepstelling - mag gerust worden aangenomen dat de losse werklieden en de onduidelijk in te delen beroepen, zoals bijvoorbeeld machinisten, kantoorbedienden en magazijnpersoneel, grotendeels in deze sector werkzaam zijn en dat bouwvakkers, hout- en metaalbewerkers en voerlieden in groten getale daar

Tabel 9 Een indeling van beroepen naar economische sector in Maastricht 1899 en Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

economische sector	Maastricht ⁶⁶	Boschstraatkwartier-Oost	verschil
glas- en aardewerk	22,8	37,1	+ 14,3
diamant- en steenbewerking	-	-	-
boek- en steendrukkerijen	0,6	0,2	- 0,4
bouw en openbare werken	5,1	4,1	- 1,0
chemische nijverheid	0,3	0,2	- 0,1
hout-, kurk- en strobewerking	1,4	1,5	+ 0,1
kleding en reiniging	6,3	5,6	- 0,7
kunstnijverheid	0,1	-	- 0,1
leder, wasdoek en rubber	2,3	1,5	- 0,8
oer, steenkolen en turf	0,0	0,2	+ 0,2
metaalbewerking	3,4	2,8	- 0,6
fabricage van (stoom)werktuigen	0,5	0,6	+ 0,1
scheeps- en rijtuigbouw	0,2	-	- 0,2
papier en karton	2,8	4,0	+ 1,2
textielnijverheid	0,5	0,4	- 0,1
gas en electriciteit	0,2	-	- 0,2
voedings- en genotmiddelen	7,9	4,8	- 3,1
landbouw	1,6	1,7	+ 0,1
visserij en jacht	-	-	-
warenhandel	9,9	5,9	- 4,0
verkeerswezen	6,2	5,1	- 1,1
bank- en kredietwezen	0,4	0,1	- 0,3
verzekeringswezen	0,2	0,1	- 0,1
vrije beroepen	0,7	0,7	-
onderwijs	2,6	0,6	- 2,0
armenverpleging en -verzorging	1,6	0,1	- 1,5
huiselijke diensten	10,8	0,9	- 9,9
losse werklieden	0,0	10,9	+ 10,9
in dienst van staat	2,5	0,8	- 1,7
in dienst van provincie	0,2	-	- 0,2
in dienst van gemeente	3,7	0,7	- 3,0
in dienst van waterschap	-	-	-
in dienst van kerkgenootschap	0,6	0,1	- 0,5
gepensioneerd	1,1	0,4	- 0,7
beroep onbekend (m. n. rentenier)	-	0,6	+ 0,6
onduidelijk in te delen beroepen	3,4	8,5	+ 5,1
N =	15.566	1.629	

eveneens werken.⁶⁷ Opvallend, maar tegelijkertijd een tweede bewijs voor het karakter van de wijk, is de ten opzichte van de stad bovengemiddeld aanwezige papierindustrie. De Koninklijke Nederlandse Papierfabriek - in 1850 opgericht als Lhoest Weustenraad & Cie - ligt voor de papierwerkers op loopafstand ten noorden van het Bassin.

Anderzijds is het mogelijk de redenering om te draaien: de huiselijke diensten - in het kielzog van een gefortuneerde bovenlaag - ontbreken nagenoeg in

⁶⁶ CBS, *Volkstelling 1899*, Provinciale deel XI Limburg, 2-49. De categorie 'aardewerk en glas' is voor Maastricht opgeschoond: de aldaar opgenomen bankwerkers, blikslagers, machinisten, metselaars, schrijnwerkers, smeden, voerlieden, en dergelijke zijn overgebracht naar de relevante andere sectoren.

⁶⁷ Ook Maenen, *Regout*, 340 vermeldt voor 1849 algemene betrekkingen als boodschappers, inpakkers, kuitpers, leidekkers en timmerlieden.

het Boschstraatkwartier-Oost. In feite geldt dat voor de gehele tertiaire sector: handel, verkeer, banken, verzekeringen, vrije beroepen, onderwijs, verpleging, overheid en kerken reiken in de stad tot 39,4 procent en zijn daarmee een krachtige economische motor, maar komen in de wijk slechts tot 15,1 procent.

Ondanks de stevige presentie van de glas- en aardewerkindustrie geven de cijfers geen aanleiding om van een economische monocultuur te spreken. De spreiding over alle sectoren is groot, overigens meer bij de mannen dan bij de vrouwen, breder bij de hoofdbewoners dan bij de anderen. Een opvallende plaats is weggelegd voor de warenhandel (96 vermeldingen, evenwichtig verdeeld tussen beide geslachten; blijkbaar verschaft in veel gezinnen de vrouw neveninkomsten via een kleine nering), de kleding (91, in meerderheid vrouwen), het verkeerswezen (83, vooral door de horeca in deze categorie), de voedings- en genotmiddelen (78, overwegend mannen), de bouw (66, idem), de metaalbewerking (45, louter mannen) en de landbouw (27, agrariërs). De leer- en houtbewerkers tellen respectievelijk 25 en 24 mannen. Voor alle genoemde sectoren geldt dat hun aandeel in de wijk maximaal op stedelijk niveau ligt, maar meestal daaronder. Bovendien zijn het bijna allemaal arbeiders en al dan niet zelfstandig werkende ambachtsheden uit de laagste drie groepen in de beroepsprestigehiërarchie. De dertien ondernemers, handelaars of vrije beroepen zijn evenzoveel uitzonderingen met een hogere status en bevestigen daardoor eigenlijk dat beeld.

De mobiliteit in stad en wijk: geografische herkomst en vertrekgedrag

De herkomst van stedelingen en wijkbewoners

De verschillen in geboorteplaats tussen stad en buurt zijn weinig opvallend: bijna drie van de vier bewoners is geboren en getogen Maastrichtenaar, nog eens ruim 14 procent komt uit Limburg. De conclusie dat zowel de stad als de wijk te karakteriseren zijn als in zichzelf besloten, kan echter alleen door onderzoek over de lange termijn gestaafd worden. De reikwijdte van de mobiliteit in het Boschstraatkwartier-Oost is geringer dan bij de stad. Van de Limburgse wijkbewoners is 87,4 procent afkomstig uit de aangrenzende plaatsen op Nederlandse bodem - in het adresboek van 1905 deels betiteld als buitengemeenten - of uit Limburg ten zuiden van de huidige gemeente Sittard-Geleen-Born, amper twintig kilometer van de provinciehoofdstad verwijderd. Het aandeel van de provincies buiten Limburg is in de buurt kleiner, dat van de buitenlanders iets groter. Wellicht kijkt de wijkbewoner juist dan minder ver: bij 31 huwelijken (een kwart van de buitenlanders) is één van beide partners afkomstig uit Eben-Emael, Kanne, Lanaken, Mopertingen, Rekem, Veldwezelt of Vroenhoven, onmiddellijk aan Maastricht grenzende Belgische plaatsen.

Tabel 10 *De geboorteplaatsen van alle Maastrichtenaren 1899 en van hoofdbewoners en partners in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

geboorteplaats	Maastricht ⁶⁸	Boschstraatkwartier-Oost	verschil wijk t.o.v. stad
gemeente Maastricht	72,7	73,7	+ 1,0
provincie Limburg	14,1	14,7	+ 0,6
andere provincie binnen Nederland	6,9	4,8	- 2,1
één der Nederlandse koloniën	0,2	0,1	- 0,1
buitenland	6,1	6,3	+ 0,2
onbekend	0,0	0,5	- 0,5
	N = 34.220	1.949	

Het vertrek van kinderen uit het gezin

In hun karakteristiek van de wijk wijzen Litjens en Vliegen halverwege de twintigste eeuw herhaaldelijk op de plaatsgebondenheid van huwelijkskandidaten en jonge gezinnen door de geringe neiging en de beperkte mogelijkheden om de buurt te verlaten. Voor het Boschstraatkwartier-Oost zijn gegevens over het vertrek van kinderen en anderen vanaf 1890 geïnventariseerd, voor de stad is niets voorhanden. Het beeld uit de literatuur wordt slechts gedeeltelijk bevestigd. Iets meer dan 40 procent van de migranten blijft na het verlaten van de ouderlijke woning ter plekke wonen. De meerderheid verlaat de buurt, maar de grootste groep blijft - althans bij eerste verhuizing - in de stad. De nieuwe woonplaats kan dichtbij liggen, in het Boschstraatkwartier-West tussen Boschstraat en Statensingel, of verder weg, zoals in de Stokstraat of in Wijck. De optelsom van de vertrekkers binnen de wijk en naar de stad (82,4 procent) duidt op de honkvastheid van de bevolking (tabel 20). De rest van de provincie is relatief weinig in trek als vestigingsgebied, 12,8 procent prefereert migratie naar elders. Twee groepen springen in het oog: de jongemannen die in militaire dienst gaan - vooral naar het verzamelpunt Harderwijk - en de jongeren, zowel vrouwen als mannen, die vanwege een dienstbetrekking of (in een enkel geval) om te studeren naar Luik, Aken en grotere, buiten de provincie gelegen plaatsen vertrekken. In beide situaties is sprake van tijdelijke migratie, maar daartoe is levenslooponderzoek noodzakelijk.

⁶⁸ CBS, *Volkstelling 1899*, Provinciale deel XI Limburg, 78-79.

De noordzijde van de Markt, gefotografeerd vanaf het stadhuis omstreeks 1930. Op de voorgrond links het standbeeld van Minckelers, de ontdekker van het lichtgas, rechts Hotel de la Bourse. Op de achtergrond links het grote fabriekscomplex van de Sphinx met zijn woud aan schoorstenen. Fotocollectie SHCL.

Het Boschstraatkwartier-Oost: een heterogene arbeidersbuurt in het stadscentrum

In de Maastrichtse context is de wijk dichtbevolkt - zeven maal dichter qua mensen en woningen, vijf keer wat panden betreft, de helft meer bewoners per pand - en jong - meer kinderen tot tien jaar, een lage gemiddelde leeftijd van hoofdbewoners en partners, en dus perspectief op verdere demografische groei. De buurt is relatief arm: de groep niet-betalers van de hoofdelijke omslag is 23 procent groter dan die in Maastricht, het gemiddelde inkomen 22 procent lager en er zijn 50 procent meer bededen. Qua beroepsprestige behoort 73 procent tot de arbeiders, knechten en kleine ambachtlieden, de aardewerk- en glasindustrie overheerst en verschaft werk aan meer dan eenderde, misschien zelfs de helft van alle bewoners. De wijk lijkt - sterker dan de stad - op zichzelf gericht: bijna driekwart van de hoofdbewoners en partners komt uit de stad zelf, de overigen komen van geringere afstand, bij eerste verhuizing blijft 40 procent van de kinderen er wonen. Kortom, het door Poels in 1917 zo retorisch opgeroepen beeld van 'het mensenpakhuis van de Sphinx' is ook een jaar of twaalf eerder van toepassing op het Boschstraatkwartier-Oost.

De arbeiderswijk Boschstraatkwartier-Oost ligt in het stadscentrum, binnen de oude vestingmuren, en kent enige heterogene bewoning. De stadshistorische studies - met Kooij als voorbeeld - slaan de spijker op hun kop: wijken hebben dominante groepen, maar zijn tevens sociaal pluriform. Er moet gedifferentieerd worden naar afzonderlijke straten. Om te bekijken hoe die heterogeniteit zich vertaalt in de ruimtelijke geleding, is na de analyse van de buurt als geheel aandacht vereist voor de verschillen daarbinnen.

Tabel 11 *De bewoners, woningen en panden in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

straat	totaal aantal bewoners	percentage bewoners in totaal van wijk	totaal aantal woningen	percentage woningen in totaal van wijk	totaal aantal panden	percentage panden in totaal van wijk
Bassin	384	8,5	79	7,9	28	7,9
Beeldt	35	0,8	18	1,8	5	1,4
Boschstraat	557	12,3	131	13,1	50	14,1
Grachtstraat	808	17,9	174	17,5	50	14,1
Kleine Gracht	237	5,2	58	5,8	21	5,9
Koekschroefstraat	45	1,0	11	1,1	6	1,7
Markt	103	2,3	27	2,7	9	2,5
Pastoorstraat	71	1,6	23	2,3	15	4,2
Pompenstraat	59	1,3	13	1,3	5	1,4
Raamstraat	599	13,3	121	12,1	40	11,3
St Antoniusstraat	1.322	29,3	278	27,9	82	23,2
Van Hasseltkade	121	2,7	26	2,6	19	5,4
Varkensmarkt	155	3,4	31	3,1	22	6,2
Zwanenstraat	19	0,4	7	0,7	2	0,6
totalen	4.515	100,0	997	99,9	354	99,9

De interne structuur van het Boschstraatkwartier-Oost

Tabel 11 biedt de basisdata: een overzicht van bewoners, woningen en panden in de veertien straten. Qua bevolkingsaantal zijn vier straten beeldbepalend, maar niet alle in dezelfde mate: de St. Antoniusstraat steekt met 1.322 bewoners - bijna eenderde van de gehele wijk - ver boven de rest uit, op afstand gevolgd door Grachtstraat, Raamstraat en Boschstraat (12-18 procent). Bassin, Kleine Gracht, Varkensmarkt, Van Hasseltkade en Markt spelen nog enigszins een rol, maar Pastoorstraat, Pompenstraat, Koekschroefstraat, Beeldt en Zwanenstraat hebben ieder minder dan 100 bewoners en leveren samen net 5 procent van de buurtbevolking. Vanwege hun uiterst ongelijke grootte loopt een analyse op het niveau van straten het risico zich te verliezen in details en weinig zinvolle informatie op te leveren.

Om die reden wordt aangesloten bij de opvattingen van de Dienst Stadsontwikkeling - de rapporten-Vliegen en het eerste saneringsplan - die onderscheid maken tussen een arm, verouderd en gemengd kerngebied met weinig perspectief op ontwikkeling en een 'gouden' periferie van Boschstraat, Markt, Kleine Gracht en Van Hasseltkade met gunstiger vooruitzichten dankzij een verkeers-technisch betere ligging, een volwaardige economische functie en een concentratie van sociaal-culturele instellingen.⁶⁹ De vorige tabel ziet er dan aanzienlijk eenvoudiger uit: het beeld van de wijk wordt voor driekwart bepaald door de kern en voor 25 procent door de periferie. Als het onderzoek naar de ruimtelijke geleiding van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 zich toespitst op de vraag naar de juistheid van - en eventueel noodzakelijke nuanceringen in - zo'n tweedeling zijn primair de inkomens- en beroepsverhoudingen van belang en komen de demografische kenmerken van de bewoners op de tweede plaats.

⁶⁹ Zie voetnoot 28.

Tabel 12 *De bewoners, woningen en panden in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	totaal aantal bewoners	percentage bewoners in totaal van wijk	totaal aantal woningen	percentage woningen in totaal van wijk	totaal aantal panden	percentage panden in totaal van wijk
kern	3.497	77,5	755	75,7	255	72,0
periferie	1.018	22,5	242	24,3	99	28,0
totalen	4.515	100,0	997	100,0	354	100,0

De inkomens- en beroepsverhoudingen in de wijk

Het beeld van de hoofdelijke omslag

Het povere optreden van het Boschstraatkwartier-Oost in de lokale fiscale context van 1906 wordt enigszins opgefleurd door twee hoofdrolspelers. Pierre Regout uit de Boschstraat - zoon van Petrus jr., die landelijke 'roem' verwierf tijdens de enquête van 1887 - bekleedt met een geschat inkomen van 25.000 gulden niet alleen de toppositie binnen de wijk, maar ook in de stad.⁷⁰ Nummer twee binnen de wijk is bierbrouwer Clement Marres uit dezelfde straat met 12.600 gulden. De daaropvolgende inkomens zijn 8.000 gulden en lager. De Boschstraat lijkt daardoor het rijke randje, hetgeen in tabel 13 voor de hele periferie bevestigd wordt. Daar betaalt bijna één op de drie hoofdbewoners belasting, terwijl dat in de kern nauwelijks iets meer dan één op de twintig is.

Tabel 13 *De inkomensverdeling in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1906 (N = 997)*

	I (géén aanslag / < f 450)	II (f 450 f 1.500)	III (f 1.500 f 2.500)	IV (f 2.500 f 4.000)	V (f 4.000 f 12.000)	VI (> f 12.000)	totaal aantal aanslagen	percentage aanslagen van wijk	percentage aanslagen op hoofd- bewoners
kern	711	37	6	1	0	0	44	37,3	5,8
periferie	168	48	12	8	4	2	74	62,7	30,6
totalen	879	85	18	9	4	2	118	100,0	11,8

De twee hoogste groepen, inkomens vanaf 4.000 gulden per jaar, zijn in de kern niet vertegenwoordigd. Alleen aannemer Bernard Reggers uit de Koeschroefstraat behoort tot de hogere middenklasse.

Uit studie van de midden- en hogere klassen - 33 personen in de categorieën III, IV, V en VI - blijkt dat de Boschstraat weliswaar de meeste vertegenwoordigers heeft (elf), maar dat de Van Hasseltkade - onder andere de rentenier Marckx (6.000 gulden) met zijn twee inwonende bedienden - en de Kleine Gracht met acht en zes deelnemers verhoudingsgewijs beter scoren. De Markt is slechts met één logement- en caféhouder aanwezig. Enige nuancering in de periferie is dus op zijn plaats. Dat geldt minder voor het hart van de wijk. Uit de drie grootste straten komen slechts 23 van de 548 hoofdbewoners in aanmerking voor een aanslag (4,2 procent - beneden het gemiddelde). In Beeldt, Pastoorstraat,

⁷⁰ De hoogste aanslag is voor zijn oom Louis Regout uit de Breedestraat (26.000 gulden).

Midden jaren 1950 bood de dichtbevolkte en verpauperde Raamstraat een troosteloze aanblik. Fotocollectie Regionaal Historisch Centrum Maastricht.

Pompenstraat en Zwanenstraat betaalt zelfs niemand hoofdelijke omslag. Het zicht op de wijk wordt bepaald door de massa van 964 hoofdbewoners uit de lagere klassen, waarvan 91,2 procent geen hoofdelijke omslag betaalt vanwege te weinig inkomsten.⁷³

Het beeld via de bedeling

De vooronderstelling van een omgekeerde situatie als bij de hoofdelijke omslag - veel bedelingen in het centrum, weinig tot niets in de periferie - gaat op. St. Antoniusstraat, Grachtstraat en Raamstraat nemen 64,4 procent van de bedeeden voor hun rekening, maar wijken door hun grote bevolkingsdicht-

⁷³ Tot groep I behoren 42 hoofdbewoners (4,2 procent), die zelf aangeven wél een inkomen te hebben - altijd boven de belastingsgrens van 450 gulden (tot wel 12.000 gulden), maar om niet te achterhalen redenen niet aangeslagen worden. Van hen zouden 32 in II, 5 in III, 4 in V en 1 in VI terechtkomen. De effecten van die veranderingen kunnen verwaarloosd worden.

heid nauwelijks af van het gemiddelde aantal niet-bedeelden per straat (90,9 procent). Alle andere straten - uitgezonderd de Zwanenstraat - kennen één of meer bedeelden, ook de 'rijke' Boschstraat (vijf), Van Hasseltkade (één) en Kleine Gracht (één). In Beeldt, Pastoorstraat en Pompenstraat zijn relatief veel hoofdbewoners bedeeld; dat zijn ook de enige drie straten waar het percentage niet-bedeelden aanzienlijk beneden het gemiddelde ligt.

Tabel 14 *De bedeelden in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	aantal bedeelden	percentage bedeelden van wijk	percentage bedeelden op hoofdbewoners
kern	65	89,0	8,6
periferie	8	11,0	3,3
totaal	73	100,0	7,3

De analyse van de inkomensverhoudingen via beide invalshoeken laat zien dat het patroon van arme kern en 'gouden' rand opgaat, maar dat elke straat een mix heeft van diverse inkomens. De spreiding daarvan is het grootst in de Boschstraat: vijf bedeelden (0,30 cent per week) naast Regout en Marres. Van Hasseltkade en Kleine Gracht - elk één bedeelde naast flink wat midden- en hogere klassen - volgen op de voet. Doordat deze twee straten minder dichtbevolkt zijn, maken ze op het eerste oog een rijkere indruk. Alle overige straten zijn minder heterogeen: ze worden bijna compleet bevolkt door de laagste klassen. De kleinste en dunstbevolkste straten (Beeldt, Pastoorstraat, Pompenstraat en Zwanenstraat) zijn homogeen: uitsluitend hoofdbewoners onder de armoedegrens van 450 gulden en/of bedeelden.

Het beeld volgens de beroepsstratificatie

De verdeling in tabel 15 is volgens verwachting: in de periferie wordt bovengemiddeld belasting betaald, benedengemiddeld bedeeld en zijn meer bewoners met prestigieuze beroepen (III en hoger), al overheerst ook daar de massa van arbeiders, knechten, ambachtslieden en kleine winkeliers uit de laagste twee klassen (75,9 procent). Bijna alle ondernemers, grote handelaars en vrije beroepen wonen aan de randen van het Boschstraatkwartier-Oost: de glas- en aardewerksfabrikant Regout en drie bierbrouwers aan de Boschstraat, een ingenieur, een reder, twee wijnhandelaren en de (overleden) mijnondernemer Sarolea aan de Van Hasseltkade, een arts, twee groothandelaren in vee en steenkool en de (gestorven) oud-minister Van der Maesen de Sombreff aan de Kleine Gracht. Acht van tien renteniers wonen eveneens aan die 'betere' straten. Bij de hoofdbewoners is de Van Hasseltkade de enige straat in de buurt waar een meerderheid beroepen met een middelbare of hogere status uitoefent. Het hart van de wijk toont het tegenovergestelde beeld: amper beroepen met veel aanzien, slechts vier personen in V en 22 in III.

Tabel 15 Een beroepsstratificatie in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost per straat 1904-1905

	groep I	groep II	groep III	groep IV	groep V	groep VI	I en II t.o.v. totaal (in %)
kern	81,5	72,2	26,8	0,0	19,0	0,0	97,9
periferie	18,5	27,8	73,2	100,0	81,0	100,0	75,9
N =	1.181	324	82	10	21	11	92,4

Het beeld naargelang economische sectoren

Voor de twee delen van het Boschstraatkwartier-Oost zijn de beroepen gekoppeld aan een beperkt aantal economische sectoren. Deze zijn binnen de wijk onregelmatig verdeeld. De grootindustrie van glas, aardewerk en papier - inclusief de daar werkzame dagloners 52,0 procent in de wijk - is sterker vertegenwoordigd in de kern, nog meer in Grachtstraat, Raamstraat en St. Antoniusstraat, waar twee op elke drie bewoners daarbij betrokken zijn. De bouw is evenwichtiger verspreid. De ambachtelijke activiteiten (kleding en reiniging, voedings- en genotmiddelen) zijn duidelijk meer te vinden aan de periferie. Het Bassin sluit aan bij het niveau van de Markt, maar Kleine Gracht en Boschstraat zijn belangrijker. De dienstensector heerst aan de Markt (49,0 procent), maar is in het hart niet volledig afwezig dankzij 23 venters / kleine winkeliers en 12 caféhouders.

Tabel 16 Een verdeling van beroepen naar economische sector in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905

economische sector	kern	periferie	wijk
aardewerk en glas	43,0	19,4	37,1
bouw en openbare werken	4,3	3,4	4,0
kleding en reiniging	3,8	11,0	5,6
papier en karton	4,3	3,2	4,0
voedings- en genotmiddelen	3,2	9,6	4,8
Diensten	11,0	26,7	15,1
losse werklieden	13,8	2,2	10,9
N =	1.221	408	1.629

De demografische verschillen binnen de wijk

De dichtheid van bewoning

De betere inkomens, de beroepen met meer prestige en de grotere variatie in economische sector vertalen zich aan de randen van de wijk in een gunstiger woonsituatie: kleinere huishoudens, minder bewoners en gezinnen per pand, een groter aandeel van panden met één huishouden en minder huizen met veel gezinnen. In de kern van de buurt is het omgekeerd: het is daar in alle opzichten voller.

Tabel 17 *De woondichtheid in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	kern	periferie	wijk
aantal bewoners	3.497	1.018	4.515
aantal huishoudens	755	242	997
aantal bewoners per woning	4,6	4,2	4,4
aantal panden (met woonfunctie)	237	94	331
aantal bewoners per pand	14,8	10,8	13,6
aantal huishoudens per pand	3,2	2,6	3,0
aandeel panden met één huishouden	31,6	40,4	34,1
aandeel panden met twee en drie huishoudens	42,2	34,0	39,9
aandeel panden met vier of meer huishoudens	26,2	25,5	26,0

Desalniettemin is enige differentiatie op zijn plaats. In de kern zijn de woningen het meest bezet aan de Raamstraat (5,0 personen), de panden aan de Grachtstraat (17,6 personen) en heeft het Bassin het grootste aandeel panden voor vier en meer huishoudens (41,7 procent). Dat zijn drie grote straten. De kleine steken daar vaak in positieve zin tegen af: in de achttien woningen aan het Beeldt wonen gemiddeld 1,94 personen, in dertien panden aan de Pastoorstraat 5,5 personen, tweederde zijn huizen met één huishouden. Dat zijn relatief luxe woonsituaties, althans gelet op de woondichtheid. Dezelfde nuancering geldt voor de periferie: de woningen aan Boschstraat en Van Hasseltkade zijn bovengemiddeld vol, maar langs het kanaal wordt dat gecompenseerd doordat dertien van de zeventien panden door één gezin bewoond worden. De huishoudens zijn het kleinst aan de Markt (3,8 personen), maar daar zijn de huizen voor meer dan de helft in gebruik door twee of drie gezinnen.

De demografische opbouw

De leeftijden van de hoofdbewoners en hun partners verschillen in de beide delen: aan de rand zijn ze gemiddeld twee tot drie jaar ouder, dat wil zeggen dat de kans op natuurlijke bevolkingsgroei groter is naarmate de straten in het centrum van de wijk liggen, zeker als de vrouwelijke leeftijd benedengemiddeld is. In de overvolle Grachtstraat, St. Antoniusstraat en Raamstraat is dat met 36 à 37 jaar duidelijk het geval. Die toename valt eveneens te verwachten in de Zwanenstraat met de (laagste) jonge leeftijd van 34,9 voor de hoofdbewoners en 26,2 voor de vrouwen - een verklaring voor het uitzonderlijk lage aantal bewoners per woning en per pand? -, maar absoluut niet in het Beeldt, de oudste straat met 62,9 voor de hoofdbewoners en 67,5 voor de partners - een reden voor de lage woondichtheid?

Tabel 18 *De gemiddelde leeftijd van hoofdbewoners en partners in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

	kern	periferie	wijk
gemiddelde leeftijd hoofdbewoners	43,6	46,5	44,3
gemiddelde leeftijd partners	37,6	39,7	38,1

De herkomst van de wijkbewoners

De kern van het Boschstraatkwartier-Oost is sterker autochtoon dan de periferie. Vooral Raamstraat en Grachtstraat tellen met circa 92 procent veel Maastrichtenaren en Limburgers. Boschstraat - een rand - en Bassin volgen met ongeveer 90 procent. Markt, Kleine Gracht en vooral Van Hasselkade zijn anders: minder Maastrichtenaren, meer Nederlanders en buitenlanders (tot 30 procent). Er zijn overigens geen parallellen tussen allochtone herkomst, bovengemiddelde beroepsstatus en rijkdom.

Tabel 19 *De geboorteplaatsen van hoofdbewoners en partners in kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

geboorteplaats	kern	periferie	wijk
gemeente Maastricht	76,2	65,7	73,7
provincie Limburg	13,0	20,1	14,7
andere provincie binnen Nederland	4,4	6,0	4,8
één der Nederlandse koloniën	0,0	0,4	0,1
buitenland	5,8	7,7	6,3
onbekend	0,6	0,0	0,5
	N = 1.482	467	1.949

Het vertrek van kinderen uit het gezin

Het aantal vertrekkers in kern en periferie is verhoudingsgewijs even groot (circa 15 procent). Van hen zoekt 40,7 procent opnieuw onderdak in de wijk, maar de verschillen zijn groot. Van St. Antoniusstraat, Raamstraat en Grachtstraat blijft tot bijna tweederde in het Boschstraatkwartier-Oost, soms zelfs in dezelfde straat, voor de periferie is dat maximaal eenderde. Daar gaat bijna de helft naar de stad en een vijfde naar elders. Bij de verklaring van beide patronen speelt het sociaal-economische perspectief van de bewoners ongetwijfeld een rol.

Tabel 20 *De vertrekkers uit kern en periferie van Boschstraatkwartier-Oost 1890-1904/1905*

vertrek	kern	periferie	wijk
binnen wijk	45,5	24,7	40,7
naar stad	40,4	46,1	41,7
naar provincie	3,3	9,7	4,8
naar elders	10,7	19,5	12,8
	N = 512	154	666

Het verhuisgedrag van de wijkbewoners

De bewoners van het Boschstraatkwartier-Oost wonen gemiddeld 63 maanden in hun woning. Voor de kern en de periferie zijn dat respectievelijk 60 en 70 maanden. De verschillen per straat zijn groter: in de Zwanenstraat is het 24 en aan de Van Hasselkade 108 maanden. Om dit verschijnsel te verklaren is in tabel 21 de verblijfsduur in de woning gerelateerd aan het inkomen, de beroepsprestige-klasse en de huwelijksduur.

Tabel 21 *De verblijfsduur in woningen in relatie tot inkomen, beroepsprestige klasse en huwelijksduur in Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905*

inkomenscategorie	gemiddelde verblijfsduur (in maanden)	beroepsprestige klassen	gemiddelde verblijfsduur (in maanden)	huwelijksduur	gemiddelde verblijfsduur (in maanden)
I < f 450	57	I arbeiders, knechten en ...	52	< 5 jaar	17
II f 450 - f 1.500	76	II ambachtslieden en kleine winkeliers	57	5-10 jaar	37
III f 1.500 - f 2.500	136	III middenstand en ambtenaren	92	10-15 jaar	60
IV f 2.500 - f 4.000	107	IV leidinggevend middenkader en ...	86	15-20 jaar	66
V f 4.000 - f 12.000	366	V hoge ambtenaren, kleine fabrikanten en	209	20-25 jaar	80
VI > f 12.000	424	VI vrije beroepen, zeer hoge ambtenaren, ...	227	> 25 jaar	94
N = 997	63	N = 887	63	N = 659	63

Er blijkt een (bijna) rechtstreekse samenhang tussen de verblijfsduur van de hoofdbewoner en diens sociaal-economische en demografische positie te bestaan: hij woont langer in dezelfde woning naarmate het inkomen hoger is, het beroep meer status heeft en het huwelijk langer duurt.

Het Boschstraatkwartier-Oost: een arbeidersbuurt met een 'gouden' randje

De door de gemeente in de voorstudies van het saneringsplan gehanteerde tweedeling van de wijk in een chaotische, dichtbevolkte, armere kern en een periferie met beter ontwikkelingsperspectief is ook in de vroege twintigste eeuw een reële geleiding. Op alle sociaal-economische kenmerken scoren de straten aan de randen beter: hogere inkomsten, minder bedelingen, meer beroepen met een hoger aanzien, grotere spreiding in economische sectoren en lagere woondichtheid. De demografische kenmerken sluiten daar nauw op aan: de hoofdbewoners en hun partners zijn ouder, de kinderen trekken bij eerste verhuizing verder weg, men woont er langer. Enige nuancering is op zijn plaats. Kleine Gracht en Van Hasselkade - in mindere mate Markt - hebben een voorname en luxueuze uitstraling: meer panden met één gezin, minder volks en Maastrichts, dominantie van de dienstverlening, weinig arbeiders voor de grootindustrie. Het accent ligt aan de Boschstraat iets anders: wat vollere panden, meer autochtone bewoners, overheersend arbeiders in aardewerk- en glasfabrieken met daarnaast vooral ambachtelijke activiteiten.

De tien andere straten behoren tot het hart van het Boschstraatkwartier-Oost. Ook daar zijn de inkomens- en beroepsverhoudingen duidelijk - lagere inkomens, meer bedelingen, lager gewaardeerde beroepen en geringere variatie in economische sectoren - en zijn de demografische karakteristieken in overeenstemming met dat beeld. De dichtbevolkte Grachtstraat, Raamstraat en St. Antoniusstraat springen er als typerend uit. Het Bassin sluit af en toe wat meer aan bij de Boschstraat, met name door ambachtelijke en dienstverlenende

De Van Hasseltkade vormde het gouden randje van de wijk. Achter de statige panden was het minder goed toeven. Fotocollectie Regionaal Historisch Centrum Maastricht.

activiteiten die samenhangen met de verkeersfunctie van de binnenhaven. De zes overige straten wijken in verschillende opzichten soms van het gemiddelde af, maar leggen nauwelijks gewicht in de schaal.

Kortom, het onderzoek naar de pluriformiteit van Poels' *'mensenpakhuis van de Sphinx'* in 1904-1905 schildert het beeld van op z'n minst twee, maar eigenlijk vele woningen in het (pak)huis van *Mijn Vader*, een uitspraak die deze enthousiaste en fanatieke geestelijke vanwege zijn bijbelse origine (Johannes 14:2) als hemelse muziek in de oren zal hebben geklonken.

Bijlage I: Een beschrijving van de bronnen

Voor de sociale en ruimtelijke (re)constructie van het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 zijn gegevens over de bewoners en hun woningen in eerste instantie verzameld uit het woningonderzoek van een subcommissie van de Maastrichtse Gezondheidscommissie, die bestond uit de heren Souren (kapelaan St. Mathiasparochie), Massink (opzichter Rijkswaterstaat), Dumoulin (lid rechtbank) en Van Liebergen (ingenieur Staatsspoorwegen). Op 27 juni 1904 startte het onderzoek, dat op 8 maart 1908 werd afgerond. In de gemeenteverslagen 1904-1907 werden de vorderingen en resultaten bekend gemaakt, steeds in de bijlage van de Gezondheidscommissie.

Bij het SHCL zijn in het archief-Souren zestien (van de twintig) originele opnameboeken bewaard gebleven (SHCL EAN 501). Het onderzoek in het Boschstraatkwartier-Oost vond plaats tussen 5 juli 1904 aan het Bassin (eerste

boek) en 10 november 1905 aan de Markt (negende deel). Het omvat 745 woningen met 3.352 bewoners. Twee straten en één plein behoren slechts gedeeltelijk tot de wijk: van de Boschstraat alleen de oostelijke wand (ten zuidwesten van het Bassin, dus zonder de huisnummers 1-7), van de Kleine Gracht de noordwestelijke zijde en van de Markt het gedeelte tussen Boschstraat en Pastoorstraat.

Deze data werden aangevuld en gecontroleerd, met name omdat het woningonderzoek zich conform de richtlijnen van de Centrale Gezondheidsraad uit 1903 beperkte tot woningen met één tot drie vertrekken.⁷² Daarvoor zijn gebruikt het *Adresboek van Maastricht en omstreken 1905* en het bevolkings- en huizenregister van de gemeente Maastricht 1890-1920 (GAM). De telling van tabel 22 levert de complete inventarisatie op van woningen en bewoners in het Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905.

Tabel 22 *De woningen en bewoners in Boschstraatkwartier-Oost in 1904-1905 volgens de vier bronnen*

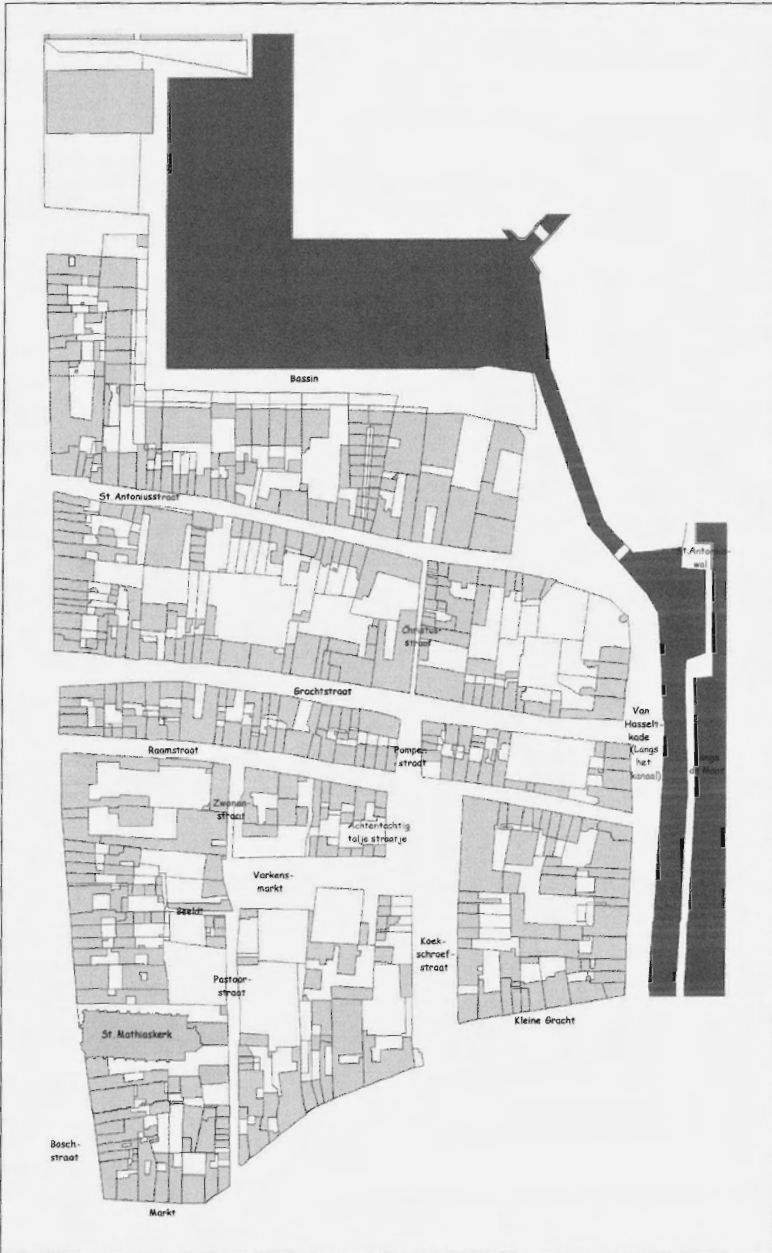
straat	totaal aantal files	woningen uitsluitend in archief- Souren	woningen in archief- Souren én adresboek	woningen uitsluitend in adresboek	woningen uitsluitend in bevolkings-/ huizen-register	totaal aantal bewoners
Bassin	83	40	16	25	2	384
Beeldt	18	13	4	1	0	35
Boschstraat	134	35	31	65	3	557
Grachtstraat	178	105	44	18	11	808
Kleine Gracht	58	10	25	19	4	237
Koekschroefstraat	11	0	0	8	3	45
Markt	27	5	9	9	4	103
Pastoorstraat	25	11	11	2	1	71
Pompenstraat	13	0	0	4	9	59
Raamstraat	124	82	30	7	5	599
St Antoniusstraat	282	186	49	23	24	1.322
Van Hasseltkade	28	7	4	16	1	121
Varkensmarkt	32	8	20	3	1	155
Zwanenstraat	7	0	0	2	5	19
totalen	1.020	502	243	202	73	4.515

Voor het onderzoek naar de sociale stratificatie van de bewoners is verder gebruik gemaakt van de *Lijst der aanslagen in hoofdelijken omslag in de gemeente Maastricht 1906* (SHCL N 9322) en de *Registers van bedeedelen 1903-1920* (GAM 4600-4604).

Alle data over 4.515 bewoners, 997 woningen en 354 panden / eigenaars in het Boschstraatkwartier-Oost 1904-1905 zijn bijeengebracht in een drietal Excelbestanden, waarin de gegevens van de bewoners, de woningen en de percelen / panden / eigenaren zijn gerangschikt.

⁷² *Verslag 1904*, Bijlage J, 31 en *Vragenlijst en tabellen ten dienste van het woningonderzoek voor woningen van 1-3 vertrekken* (toegevoegd aan het woningonderzoek in de eerste archiefdoos).

Bijlage II: Een kaart van de wijk op basis van de kadastrale kaart uit ± 1880⁷³

⁷³ De kadastrale kaart van Maastricht (schaal 1:500) is rond 1880 samengesteld door het Ministerie van Financiën (Rijksarchief in Limburg 07.D10). Op de plattegrond van de wijk is ruim tweederde van alle panden en woningen te lokaliseren.

Paul Arnold

Laura en Julia. Een kleine geschiedenis van de Naamloze Vennootschap Laura en Vereeniging

Geschiedenis wordt wel eens voorgesteld als een verrekijker: wie ver kijkt kan veel zien. Geschiedkundigen lijken bevoorrechte mensen, maar de wetten van de optiek werken ook in hun nadeel. Kijkend naar wat ver is, wordt het dichtbije juist waziger. Is dat de reden waarom de stroom aan publicaties over de Limburgse steenkolenmijnbouw nog steeds geen bevredigende samenvatting heeft opgeleverd? Stonden al die onderzoekers en publicisten te dicht op de eigen tijd om tot een afgewogen oordeel te komen? Nu de Limburgse mijnbouwgeschiedenis weer volop in de belangstelling staat, blijkt eens te meer dat de historiografie over dit onderwerp flinke hiaten vertoont. Tot nog toe heeft geen enkele onderzoeker zich gewaagd aan een brede, diepgaande studie van de particuliere mijnbedrijven in Limburg. Dat is jammer, zeker wanneer men bedenkt dat na de mijnsluitingen vooral de particuliere mijnondernemers werd verweten weinig oog te hebben gehad voor de sociale belangen van hun werkrachten en slechts het eigenbelang hadden gediend.

Aan een gebrek aan bronnenmateriaal kan het niet meer liggen. Vanaf het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw hebben steeds meer betrokken instanties hun archieven beschikbaar gesteld voor fundamenteel onderzoek: DSM, de Oranje-Nassaumijnen, de Willem-Sophiamijnen, overlegorganen, vakverenigingen en sociale instellingen. De NV Laura en Vereeniging was één van de laatste hoofdrolspelers die zijn papieren nalatenschap prijs gaf aan de openbaarheid. De vennootschap bleef na de sluiting van de mijnbedrijven Laura en Julia met overheidssteun nog lang actief op diverse markten. In 1986 werd een groot deel van het archief overgedragen aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. In 2001 volgde een substantiële aanvulling. Sinds 2002 zijn de archieven van Laura en Vereeniging, geschoond en geïnventariseerd, toegankelijk voor onderzoekers en andere belangstellenden. Zij beslaan ongeveer 90 strekkende meters.

Onderzoekers die beslagen ten ijs willen komen kunnen, het is al gezegd, niet rekenen op veel literaire bijstand. In de loop der jaren zijn slechts een handjevol, moeilijk bereikbare publicaties aan Laura en Vereeniging gewijd. Zij hadden vooral de bedoeling en opzet om de werkers in en rond de beide kolenputten een idee te geven, hoe en wanneer hun industrie ontstaan was en zich ontwikkeld had. Dat de historie van het bedrijf voor een belangrijk deel werd bepaald door ontwikkelingen en gebeurtenissen die zich buiten de poorten afspeelden

¹ 'Laura en Julia, vroeger en nu', in: *De Mijn* 1,2 5-7; 4 *gaten in de grond*; *Maatschappij tot exploitatie der Steenkolenmijnen Laura en Vereeniging* (Eygelshoven 1962); J. Jacobs, *Geschiedenis van de Société des Charbonnages Réunis Laura & Vereeniging te Eygelshoven* (ongepubliceerde kandidaatsscriptie 1964); 'Bij het beëindigen van de koolwinning', in: *Laurascope* (december 1974); G. Brouns, *Uit de geschiedenis van Laura & Vereeniging* (Eygelshoven 1975); 'Driekwart eeuw mijnbouw Laura en Vereeniging', in: *Jaarboek oudheidkundig en cultuurhistorisch genootschap Landgraaf* (Landgraaf 1986) 61-79.

laat zich raden, maar zij bleven goeddeels onbesproken. Alleen het werk van G. Brouns ontstijgt de beperkingen van de bedrijfskroniek. Zijn verzameling schetsen, direct ontleend aan de grootboeken, ordners en mappen waarover hij jarenlang als bedrijfsarchivaris van Laura en Vereniging de scepter zwaaide, werd slechts in kleine kring verspreid. Dit artikel combineert het een met het ander en relateert de geschiedenis van het bedrijf aan die van de andere Limburgse mijnbedrijven. Het rijke archief van de NV Laura en Vereniging vormde het uitgangspunt; de aandacht werd vooral gericht op de wisselwerking tussen bedrijfseconomische, technische en arbeidsorganisatorische ontwikkelingen. Zij nog opgemerkt, dat op geen enkel moment is getracht de historie van het bedrijf of de loop van de ontwikkelingen volledig weer te geven. Die taak vereist een meer diepgaande aanpak. Moge dit verhaal, in alle bescheidenheid, dienen als een aansporing.

Wat vooraf ging

Sinds 1850 was in Zuidoost-Limburg een hele reeks van boorcampagnes uitgevoerd, waarbij het bewijs werd geleverd dat het steenkoolveld waaruit de Domaniale en de Neuprick al sinds mensenheugenis kolen dolven, zich vanaf Kerkrade verder uitstreckte naar het westen. Op basis van die boringen waren bij de Staat dertig vergunningen aangevraagd voor de winning van steenkool, waarvan bijna de helft in de jaren 1860 en 1870 werd gehonoreerd. Door meerdere partijen concessie te verlenen hoopte de overheid mijnbouw via de markt te kunnen stimuleren.² Die opzet mislukte. Niet alleen waren de concessies te klein en de infrastructuur volstrekt ontoereikend, ook de economie zat tegen. Bovendien ontbrak het de concessiehouders aan voldoende financiële middelen en aan mijnbouwtechnische kennis. De Limburgse kolen zaten simpelweg te diep in de grond.³

De omslag kwam in 1889, toen de spoorwegingenieurs H. Sarolea en J. Cluysenaer de oprichting van de Zuider Spoorwegmaatschappij bekend maakten en een plan indienden voor de aanleg van een spoorweg van Sittard naar Herzogenrath. De overheid zag wel brood in de plannen, vooral omdat Sarolea en Cluysenaer zich via een partnerschap met de familie Honigmann en de Financiële Maatschappij voor Nijverheidsondernemingen verzekerd hadden van een surplus aan technische kennis en kapitaal. Toen de firmanten te kennen gaven hun spoorwegplan te willen ondersteunen met de bouw van één of meerdere steenkoolmijnen, leek eindelijk een doorbraak bereikt.⁴ In de loop van 1890 en 1891 besloot minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid ir. Cornelis Lely, tien van de dertien mijnbouwconcessies in te trekken. Terstond

² *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw I*: Delfstoffen Energie Chemie (Zutphen 2000) 29-31.

³ C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkoolmijnbouw in Limburg* (Assen: 1974) 111-116.

⁴ Roland Bisscheroux, *Sarolea en de gebroeders Honigmann. Grondleggers der moderne steenkoolmijnbouw in Nederland 1888-1898* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1994) 25-31.

dienden Sarolea en zijn partners aanvragen in voor de overname van zes vervallen concessie terreinen, om vervolgens de NV Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen op te richten. Op 2 mei 1893 werden de concessies verleend, als één geheel, onder de naam Oranje-Nassau. Minister Lely sprak van een belangwekkend experiment. Om de Oranje-Nassaumijnen een kans te geven zich te bewijzen, beloofde hij voorlopig geen nieuwe concessieaanvragen meer in behandeling te nemen. In oktober van dat jaar werd onder leiding van Friedrich Honigmann bij Heerlen begonnen met de aanleg van een eerste mijnschacht. Honigmann maakte daarbij voor de eerste keer gebruik van een door hem zelf ontwikkeld procédé, dat moest afrekenen met de problemen van het waterhoudend dekterrein. De verwachtingen waren hoog gespannen. De Ingenieur der Mijnen rapporteerde aan zijn bazen in Den Haag dat hij ervan overtuigd was dat het werk in 1896 kon zijn afgerond. Door technische problemen en ongelukken raakte die einddatum echter steeds verder uit beeld en de Honigmanns hulden zich in stilzwijgen. Het Staatstoezicht vermoedde boze opzet en het duurde niet lang, of de roep het monopolie van de Oranje-Nassaumijnen op te heffen resoneerde op het Binnenhof. Het ongeduld was groot want de conjunctuur vertoonde een stijgende lijn en de behoefte aan steenkool werd van steeds grotere urgentie.⁵ Terwijl hier en daar al voorzichtig werd gepleit voor staatsexploitatie, kreeg de in Brussel gevestigde *Société Anonyme des Charbonnages Néerlandais Willem-Sophia* in 1898 toestemming de braakliggende mijnvelden Willem en Sophia te ontginnen. Nauwelijks een jaar later maakte een ander Belgisch gezelschap zich meester van de concessies Laura en Vereeniging⁶ en hadden zich nog eens twintig kandidaten, meest buitenlanders, gemeld voor het nog niet vergeven deel van de Limburgse mijnvelden. De regering kon haar afwachterende houding niet langer handhaven. Niet alleen vreesde zij nieuwe chaos rond de verdeling van concessies, de mijnstreek dreigde vooral een speelbal te worden van economische krachten uit het buitenland. Nadat een staatscommissie positief had geantwoord op de vraag of een deel van het Limburgse steenkoolbekken van staatswege ontgonnen zou moeten worden, ging de Tweede Kamer met de aanneming van de Mijnwet van 1 mei 1901 nog een stap verder. Laura en Vereeniging was na de Oranje-Nassaumijnen en de Willem-Sophia het laatste particuliere mijnbedrijf in Limburg. Voortaan zou alleen de Staat nog mijnen bouwen.⁷

In 1903 werd met de aanleg van de Staatsmijn Wilhelmina begonnen. In 1906 opende de Staatsmijn Emma de poorten, gevolgd door de Hendrik in 1911 en de Maurits in 1915. Het aantal mijnwerkers, sinds 100 jaar vrijwel stabiel, groeide nu snel. In 1895 hadden de Domaniale mijn en de Neuprick nauwelijks meer dan 300 ondergronders in dienst. In 1900 werd het duizendste personeelslid

⁵ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* II, 31-35.

⁶ Beide concessies uit de jaren zeventig waren niet vervallen omdat de Duitse eigenaren, de *Eschweiler Bergwerksverein* en het *Vereinigungsgesellschaft für Steinkohlenbau im Wurmrevier* de door de Nederlandse regering geëiste borgsom hadden betaald.

⁷ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* II, 35-37; Raedts, *De opkomst*, 134-135.

verwelkomd. In 1910 waren er al 5.000 ondergronders; zes jaar later was dit aantal verdubbeld. Tegen het einde van de jaren twintig werkten onder- en bovengronds bijna 38.000 mensen bij de mijnen. Pas in de jaren vijftig zou dit aantal wezenlijk worden overschreden. In 1958 telden de Limburgse mijnen het hoogste aantal werknemers in hun geschiedenis. Bijna 60.000 mensen verdienen toen hun brood met de winning en verwerking van 'het zwarte goud'. Nog eens 30.000 anderen werkten in bedrijven die op enigerlei wijze met de mijnen verbonden waren. Direct na 1958 begon de neergang.⁸

Onder Belgische vlag

De *Société des Charbonnages Réunis Laura et Vereeniging S.A.* werd op 26 juni 1899 opgericht, op initiatief van de Belgische koloniaalentrepreneur luitenant-kolonel Albert Thijs (1849-1915). Grootste aandeelhouder was de *Banque d'Outremer*, een kort daarvoor door Thijs opgerichte zakenbank waarin hij zijn in de Belgische Kongo opgebouwde vermogen onderbracht en aanwendde voor de oprichting van nieuwe industriële ondernemingen. Tot de voornaamste deelnemers behoorden verder de Amsterdamse Bank, het bankiershuis Oppenheim uit Keulen, de *Eschweiler Bergwerksverein* en het *Vereinigungsgesellschaft für Steinkohlenbau im Wurmrevier*. Beide laatst genoemde gezelschappen waren sinds 1887 de gezamenlijke eigenaren van de Nederlandse mijnbouwconcessies Laura en Vereeniging. De vennootschap werd gevestigd in Brussel en kreeg een administratieve zetel in Eygelshoven, onder de naam 'Maatschappij tot exploitatie der Steenkolenmijnen Laura & Vereeniging'.⁹ Albert Thijs werd voorzitter van de Raad van Beheer en bleef dat tot zijn dood in 1915; de dagelijkse leiding kwam in handen van de Maastrichtse mijnningenieur Raymond Pierre, voorheen directeur bij de Ombilinkolenmijnen op Midden-Sumatra.¹⁰ In 1910 kreeg hij assistentie van commercieel directeur Willem Schweitzer en *ingénieur en chef* Jacques Gadiot.

Een van de eerste werkzaamheden betrof de aankoop van terreinen langs de Menweg, de beoogde bouwplaats van de mijn Laura, even ten westen van de kom van Eygelshoven. De benodigde zestien hectare bleken in handen van 48 verschillende eigenaren en ieder van hen probeerde zijn grond zo duur mogelijk van de hand te doen. Directeur Pierre zette zich ondertussen aan een grondige inventarisatie van de concessie. Hij schatte de hoeveelheid winbare steenkool

⁸ De cijfers fluctueren per auteur, zie: Ben Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2004) 207-208, 299; W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen III* (Assen 1983) 236-237; L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940* (Assen/Maastricht 1986) 559, 560; *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw III*, 65.

⁹ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 71, kopie oprichtingsakte.

¹⁰ Het Ombilin kolenveld op de Padangse Hooglanden van Midden-Sumatra werd in 1868 ontdekt. Ondanks belangstelling van particuliere zijde werd bij wet van 28 december 1891 bepaald dat de Nederlandse Staat als exploitant zou optreden. Tot omstreeks 1914 werd er uitsluitend met dwangarbeiders gewerkt. J.L. Chuysemaer, de latere president-commissaris van de Oranje-Nassaumijnen, ontwierp de spoorlijn die de Ombilimijnen verbonden met de kust.

Albert Thys, vleugeladjudant en vertrouwing van de Belgische koning Leopold II. Thys liet namens zijn broodheer de binnenlanden van Congo ontsluiten en vergaarde fortuinen met de stichting van grote koloniale ondernemingen die de natuurlijke rijkdommen van het land exploiteerden. Na zijn militaire carrière was hij voornamelijk actief als financier van industriële ondernemingen in Europa. Foto: *L'illustration Européenne*, 18 augustus 1869.

tot een diepte van 350 meter, op circa zeventien miljoen ton. Voldoende om de Laura een mooie toekomst te garanderen.¹¹ In januari 1900 werd de nieuwe Maatschappij geïntroduceerd op de beurs van Amsterdam. In het prospectus dat bij die gelegenheid werd uitgegeven, rekende Albert Thijs zijn toekomstige aandeelhouders een jaarlijks rendement voor van gemiddeld 14 procent voor de eerste dertig jaar en van 6,25 procent voor de volgende dertig jaar.¹² De Raad van Beheer zag de komst van een groot staatsbedrijf niet als een bedreiging: 'als die wet (de Mijnwet) wordt aangenomen, dan zullen we voor de toekomst vanzelf minder concurrenten te vrezen hebben en krijgt onze concessie een aanzienlijke meerwaarde'.¹³ De intentie was immers de Staatsmijnen te creëren als een vetkolenmijnbedrijf, actief op industriële markten en met een uitgebreid bovengronds bedrijf rond cokesovens. De mijnvelden van Laura en Vereeniging bevatten vooral magere kolen bestemd voor de veel stabielere huisbrandsector. In veredeling hoefde de Maatschappij geen geld te steken.

¹¹ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 11, jaarverslag 1899-1900

¹² SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 71, typoscript prospectus, 10 januari 1900.

¹³ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 11, jaarverslag 1899-1900.

De Maastrichtse mijningenieur Raymond Pierre deed ervaring op als directeur van de Ombilinkolenmijnen op Midden-Sumatra. Hij leidde Laura en Vereeniging door de moeilijke beginjaren. Foto: De Mijn, 1957.

De Laura

Investeren in de Limburgse mijnbouw gold als een riskante zaak. Vanwege de diepe ligging van de kolenlagen en de slappe, waterhoudende deklagen erboven, was de aanleg van schachten een tijdrovende en kostbare aangelegenheid. Datzelfde gold voor de bouw en uitrusting van de ondergrondse laadplaatsen, pompenkamers, magazijnen en steengangen. Het duurde meestal jaren voor de eerste kolen aan het daglicht kwamen en voor inkomsten zorgden. Ook hadden kolenmijnen een beperkte horizon: alle kapitaalsinvesteringen dienden vóór de nadering van de uitputtingsgrens te zijn afgeschreven. Bovendien heerste in het mijnbedrijf voortdurend onzekerheid over het behoud van de installaties.

Om de risico's zo klein mogelijk te maken én een goede rentabiliteit te garanderen kozen de bewindvoerders van Laura en Vereeniging ervoor hun mijn te bouwen en in te richten volgens de laatste stand van de techniek. Net als hun collega's bij de Willem-Sophia vóór hen, omarmden zij de bevriesmethode als de meest geschikte manier om schachten aan te leggen in de Limburgse bodem. Deze in 1883 ontwikkelde techniek gold rond de eeuwwisseling nog als een noviteit, maar zou snel aan populariteit winnen. Het werk werd gegund aan de *Eismaschinen und Internationale Tiefbau-Gesellschaft Gebhart und König* uit Nordhausen die al verschillende mijnen op deze manier had gebouwd, zij het nog nooit tot de diepte op dat moment vereist.¹⁴ In acht maanden werd met behulp van boorgaten, bevriesbuizen en koude vloeistoffen, een ronde ijsmuur

¹⁴ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 2028, afschrift contracten met Gebhart & König (17 mei 1900).

in de aarde gemaakt. Op 29 april 1901 was de vriesmuur stevig en startte een man of negen met hakken en scheppen. Dag en nacht, in drieploegendienst. *Betriebsführer* H. Kuhlmeier telde kalm de dagen af in zijn journaal.¹⁵ Zonder al te veel problemen daalden zijn mannen wekelijks ruim acht meter verder af in de bevroren bodem. Na drie maanden bereikten zij op bijna 100 meter diepte het carboon. Vlak daarop welde een grote waterstroom op uit het sterk gekloofde gesteente en ging het werk vrijwel geheel teniet. Kuhlmeiers' zakelijke verslag van de strijd tegen het water krijgt reliëf wanneer men zich realiseert voor welke klus hij stond. Zijn mannen werkten als bezeten om te voorkomen dat de ijsmuur smolt. Ze dekten de schachtbodem af met een dikke laag cement en creëerden tegendruk door de schacht gedeeltelijk met water te vullen. De bevroeringsmachines bleven al die tijd in bedrijf. Vervolgens boorden ze 23 nieuwe bevroeringsgaten, elf binnen de schachtruimte en twaalf erbuiten. Nadat het water en het meegevoerde zand bevroren waren, konden de werkzaamheden worden hervat. Toen de schacht een diepte had bereikt van 102,50 meter, werden de wanden tot aan de waterspiegel bekleed met immense gietijzeren ringen en afgedicht. Verder afgedaald in het vaste gesteente, braken eind dat jaar opnieuw grote hoeveelheden water door en verdrongen de stoompompen. Het duurde tot december 1903 eer schacht I met behulp van twee ijzeren tonnen was leeggeschept. Aan het eind van 1904 had de schacht een diepte bereikt van 223 meter en waren tien kolenlagen aangetroffen. De toevloed van water bleef onder controle, zodat op de 180 en 220 meter verdieping de eerste steengangen konden worden uitgezet.¹⁶

Het afdiepen van schacht II, begonnen in oktober 1903, verliep niet minder problematisch. Op 3 oktober 1905 werden drie schachtbouwers gedood bij een onverwachte, hevige waterdoorbraak. Een jaar later brak het water door de vloer van de gloednieuwe pompenkamer op de 220-meter verdieping en verdrong de mijn opnieuw. Door dit alles liep de inbedrijfstelling van de Laura grote vertraging op. Pas na de aanleg van een groot onderaards waterreservoir, de installatie van damdeuren en de plaatsing van een aantal gloednieuwe elektrische centrifugaalpompen, was het meeste leed geleden. In 1907 kon voor het eerst van een geregelde productie worden gesproken, ofschoon ook in de twee daaraan voorafgaande jaren bescheiden hoeveelheden kolen aan de oppervlakte kwamen. Zij werden gedeeltelijk gebruikt als brandstof voor het ketelhuis en gedeeltelijk voor het vormen van een reserve. Midden 1907 had de firma 627 arbeiders in dienst, waarvan 431 ondergronds; de dagproductie bedroeg ongeveer 500 ton.¹⁷

Vanaf 1908 ontwikkelde het bedrijf zich voorspoedig, mede door de introductie van moderne middelen en nieuwe werkmethoden. Immense ventilatoren zogen mijnmassen en verbruikte lucht naar buiten, voerden verse buitenlucht aan en maakten zo kolenwinning op grote diepte mogelijk. Elektrische kabels

¹⁵ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 116, dagrapporten afdiepen schacht I en II.

¹⁶ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 11, jaarverslag 1903/1904; inv.nr. 117, verslag afdiepen schachten door R. Pierre, geplaatst in *Glückauf* van 23 mei 1903.

¹⁷ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 11, jaarverslagen 1905/1906, 1906/1907.

en persluchtbuizen brachten licht en kracht tot in de verste uithoeken van het mijnveld. De bovengrondse voorzieningen hielden gelijke tred met de werkzaamheden ondergronds. Tussen 1900 en 1902 werden een aantal magazijnen, een ketelhuis met een 55-meter hoge schoorsteen, de directeurswoning 'Villa Glückauf' en een viertal beambtenwoningen gebouwd. De elektrische centrale en de elektrische ophaalinstallatie vormden in 1903 een belangrijke aanwinst voor het bedrijf. In 1905 startte de *Maschinenbau-Anstalt Humboldt* uit Keulen met de bouw van een zeefinrichting en een kolenwasserij. De gewassen fijnkolen werden vanaf 1917 in een eigen brikettenfabriek verwerkt tot industriebriketten en eierkolen. De schachtbokken vormden de meest in het oog springende gebouwen van het bovengrondse bedrijf. In 1909/1910 werden de houten constructies vervangen door ijzeren van het Westfaalse type. De schachtbok van schacht I werd voorzien van een elektrische trommelophaalmachine, die van schacht II van een stoomophaalmachine met Koepeschijf.

Ondanks de onbekendheid met het product, werden de magere Laura-kolen op de Nederlandse, Belgische, Duitse en Franse markten goed ontvangen. In 1908 streken de aandeelhouders in de Maatschappij voor het eerst een bescheiden dividenduitkering op. Nauwelijks vijf jaar later stelde de raad van beheer in haar jaarverslag vast, dat de afschrijvingen al 23 procent van de aanlegkosten bedroegen en de reserveringen reeds 16 procent van het kapitaal.¹⁸ De mobilisatie voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog, zorgde voor een tijdelijke terugval van de productie maar bleek nauwelijks van invloed op de bedrijfsresultaten. Hoewel er in vergelijking met het voorafgaande boekjaar 15 procent minder kolen waren gedolven, steeg de nettowinst per ton steenkool tussen april 1914 en maart 1915 met 24 procent. Ook in de daaropvolgende jaren leverden de exploitatierekeningen van de Laura steeds grotere overschotten op. Als gevolg van de oorlog was steenkool een schaars product geworden, waarvoor forse prijzen werden betaald. Over het boekjaar 1919-1920 bereikte het dividendpercentage met liefst 40 procent een maximum.¹⁹ De bijzonder hoge winsten maakten het bovendien mogelijk grote bedragen te reserveren voor verbetering en uitbreiding van het productieapparaat. De Maatschappij was al jaren voornemens een tweede mijnzetel aan te leggen achter de zogenaamde 'Feldbiss', de geologische storing die haar concessiegebied in tweeën sneed. Er diende bovendien fors te worden geïnvesteerd in de uitbreiding van de waterij en de elektriciteitscentrale, terwijl ook de bouw van arbeiderswoningen steeds meer geld opslokte.

De Julia

De 'Feldbiss'-storing vormde vanaf één een obstakel van formaat. Niet alleen was zij sterk waterhoudend, de steenkoollagen achter de breuklijn lagen meer dan 200 meter dieper en dat maakte het concessieveld 'Vereeniging' vanuit de Laura vrijwel onbereikbaar. Daar kwam nog eens bij dat een deel

¹⁸ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 11, jaarverslag 1912/1913.

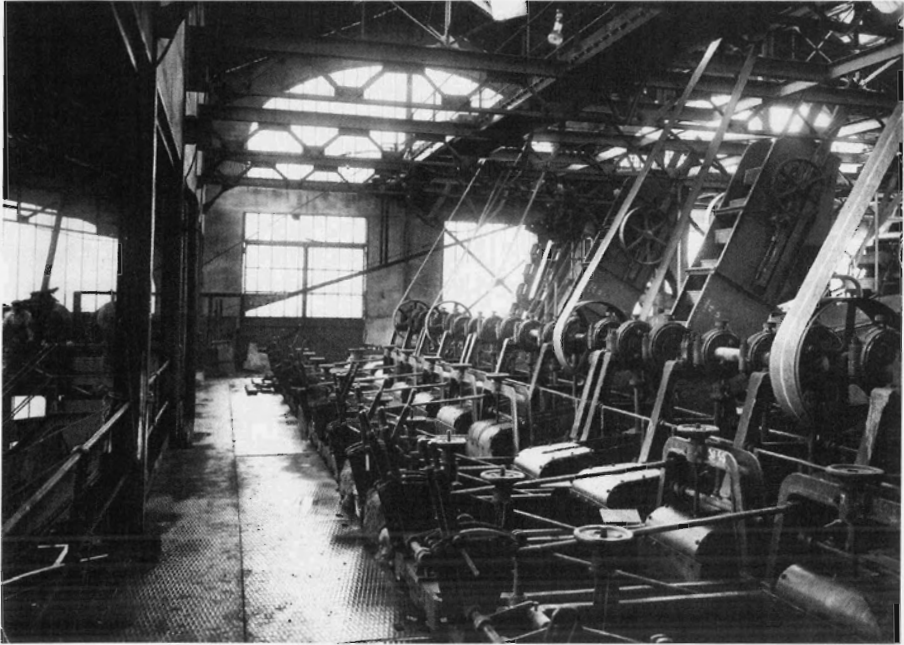
¹⁹ Idem, jaarverslagen 1914/1915 en 1919/1920.

van de steenkolen achter de 'Feldbiss' een hoger gehalte aan gas bevatten en het bovengrondse bedrijf van de Laura niet was geëquipeerd om meerdere steenkoolsoorten te verwerken. Dit alles maakte de bouw van een tweede mijnzetel, compleet met bovengrondse werken, onvermijdelijk. Wilde die tweede mijnzetel echter rendabel kunnen produceren, dan diende het concessiegebied te worden uitgebreid. Een eerste verzoek daartoe dateerde al van 1903, maar was van overheidswege onbeantwoord gebleven. Het terrein grenzend aan de concessie 'Vereeniging' werd tot teleurstelling van Laura en Vereeniging in 1911 toegewezen aan de Staatsmijnen, onder de naam 'Eendracht'. Na jaren onderhandelen bleek het staatsbedrijf in 1921 bereid 299 hectare van dit voor haar perifeer gelegen mijnveld af te staan. De hoge vraagprijs van bijna 900.000 gulden moest garanderen dat Laura en Vereeniging de nieuwe mijnzetel ook daadwerkelijk zou realiseren. Die bede werd snel verhoord. De concurrentie op de kolenmarkt was na de schaarste van de oorlogsjaren scherp toegenomen en groei was voor Laura en Vereeniging van levensbelang. Reeds in november 1921 startte de *Société Anonyme Belge d'Entreprise de Forage et de Fonçage Foraky* uit Brussel, op nog geen kilometer buiten de poorten van de Laura met de aanleg van de schachten. Als eerbetoon aan de stichter en eerste president van de Maatschappij, wijlen Albert Thijs, werd de nieuwe mijn vernoemd naar diens echtgenote Julia.²⁰

Bij de bouw van de Julia trokken de ingenieurs van de Maatschappij alle registers open. De mijn moest de modernste worden in zijn soort, opgebouwd volgens 'een logisch, harmonisch geheel, streng doorgevoerd en gebaseerd op de nieuwste eisen van moderne exploitatie'.²¹ Het afdiepen van de schachten, net als bij de Laura met behulp van de bevriesmethode, verliep vrijwel geheel probleemloos. Hetzelfde gold voor de aanleg van de hoofdtransportverdieping op 365 meter diepte en de zich van daaruit vertakkende gangen en galerijen. De Julia werd van onder tot boven geëlektrificeerd; de benodigde stroom werd geleverd door de centrale van de Laura. Het vervoer rond de los- en laadplaatsen geschiedde geheel automatisch, terwijl het sleeptransport in de buurt van de werkposten zoveel mogelijk aan banden werd gelegd door de inzet van lieren en zogenaamde treinvormers. Het gebruik van de elektrische locomotieven kon daarom worden beperkt tot de steengangen. Omdat de afbouw van de mijn zo geconcentreerd mogelijk geschiedde – er werden alleen lange pijlers toegepast – waren de steengangen ruim bemeten en geschikt voor een intensief transport. Vijf elektrische pompen hielden de mijn droog en voerden het mijnwater af naar een ondergrondse watergalerij, die dusdanig was ingericht dat een waterdoorbraak vrijwel was uitgesloten. De schachtinstallatie haalde per 'trek' acht volle mijnwagens naar boven en bracht tegelijk een aantal lege wagens naar beneden. Dankzij de snelle wijze van ontladen en beladen van de 'kooien', konden per uur ruim 400 mijnwagens vanuit de diepte naar de oppervlakte worden vervoerd. Eenmaal boven de grond, werd de ruwe steenkool per transportband

²⁰ G. Brouns, *Uit de geschiedenis van Laura & Vereeniging* (Eygelshoven 1975) 36, 37.

²¹ M.I. Edixhoven en W.I. Bauduin, 'Mijn Julia', in: *Mijnwezen* 7 (oktober 1929) 179-202.

Direct na de opening gold de Julia als de meest moderne kolenmijn van zijn tijd. Om buitenstaanders een kijkje te gunnen in het bedrijf, liet de directie alle gebouwen en installaties door een professionele fotograaf vastleggen op de gevoelige plaat. Deze foto toont een klein gedeelte van de kolenwasserij. Collectie SHCL, foto-archief Laura en Vereniging.

langs de 'leesjongens' naar de klasseerzeverij gevoerd. Van daaruit werden de op grootte geselecteerde kolen en kooltjes naar de wasserij getransporteerd, in enorme waskasten van ongerechtigheden ontdaan en gestort in voorraadbunkers. En dat alles met minimale inzet van mankracht. In 1926 werden de eerste Juliakolen gedolven, zo'n 42.000 ton. Amper vier jaar later bereikte de Julia al een productie van meer dan 700.000 ton, bijna evenveel als de Laura.

Vallen en opstaan

De Laura verkocht haar steenkolen voornamelijk in de directe omgeving, aan beide kanten van de grens. De *Eschweiler Bergwerksverein* was de grootste afnemer. De meeste kopers kwamen naar de mijn toe en vervoerden hun kolen zelf, op paarden, in kruiwagens en karren. Voor de levering aan afnemers buiten de eigen regio werd gebruik gemaakt van een in 1901 gereedgekomen aansluitspoor dat de mijn verbond met het station Kerkrade-Rolduc. Met het groeien van de productie breidde het afzetgebied zich geleidelijk uit naar België, Frankrijk en Zwitserland. De fijnkolen van de Laura werden er zeer gewaardeerd. Parijs behoorde tot de grootste afnemers, naar het schijnt door de activiteiten van V. de Wolf, die per 1 april 1908 was aangesteld als agent voor Frankrijk, België en

Luxemburg. De verkoop in Zwitserland liep via de *Eschweiler Bergwerksverein*.²² In eigen land vonden de Laura-kolen weinig aftrek. Aanvankelijk werden alleen in Maastricht en in Noord-Brabant nieuwe afnemers gevonden en werd ook het Staatsspoorwegbedrijf een gewaardeerde klant. De rest van Nederland bleek moeilijker te overtuigen. De Nederlandse steenkolenmarkt werd van oudsher voorzien van Belgische, Duitse en Engelse kolen. De importeurs namen een machtige positie in en probeerden nieuwkomers te weren. De vertegenwoordiger van de Duitse mijnen in Nederland, de Steenkolen Handels Vereniging, trachtte zelfs met dwangmiddelen haar groothandelaren van de verkoop van Limburgse steenkool af te houden. Door omslachtige spoorverbindingen en het ontbreken van goede waterwegen waren de vrachtkosten bovendien zo hoog, dat de Laura in eigen land nauwelijks kon concurreren met de veel goedkopere buitenlandse kolen.

In augustus 1914 bracht de Eerste Wereldoorlog een abrupt einde aan de bevoorrechte positie van buitenlandse steenkool op de Nederlandse markt. De uitvoer uit Duitsland nam sterk af, de import van Belgische kolen viel geheel weg en de toevoer vanuit Engeland werd ernstig bemoeilijkt. Laura en Vereniging zag zich weliswaar van haar klanten in België en Frankrijk beroofd, Nederland en Duitsland schreeuwden om brandstof en elke brok steenkool was bij voorbaat verkocht. Door de lange duur van de oorlog en de steeds groter wordende kolenschaarste, zag de Nederlandse regering zich in 1916 genoodzaakt tot distributie over te gaan. Tot 1921 verkocht de Maatschappij al haar beschikbare voorraden, tegen vastgestelde prijzen, aan een Rijkskolendistributiekantoor, dat de brandstof vervolgens over het land verdeelde. Het spreekt vanzelf dat onder die omstandigheden van een eigen commercieel beleid geen sprake kon zijn. Maar dat probleem was relatief: de productie steeg met sprongen en het bedrijf floreerde.²³

Meteen na opheffing van de kolendistributie trad de concurrentie opnieuw in alle hevigheid op. Laura en Vereniging richtte weer haar volle aandacht op de vooroorlogse afzetgebieden in België en Frankrijk en probeerde intussen haar positie op de Nederlandse markt te consolideren. Het boekjaar 1923 kon onverwacht met een flinke winst worden afgesloten. De mijnwerkers in het Roergebied hadden het werk langdurig gesaboteerd uit protest tegen de Franse bezetting en de Laura kon haar voorraden dichtbij, tegen verhoogde prijzen, van de hand doen. In 1925 had zij echter al weer grote moeite haar kolen tegen kostprijs af te zetten. Na de aftocht van de Fransen werd ons land opnieuw overspoeld met goedkope brandstof uit Duitsland, terwijl de Limburgse kolen maar met moeite de Duitse grens konden passeren.²⁴ Het grootste deel van de nog steeds stijgende productie moest in Frankrijk en België aan de man

²² SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 1517, verkoopboek debiteuren 1906-1910.

²³ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 1397, exploitatiestatistieken 1914-1921; inv.nr. 1015, 1016, balansen 1914-1921.

²⁴ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 172, klacht aan het Ministerie van Buitenlandse zaken over de Duitse weigering Nederlandse steenkool toe te laten, 3 september 1924.

worden gebracht. Door waardevermindering van de Franse en Belgische franc, werden de opbrengsten echter sterk gedrukt. Om de verkoop van haar producten te bevorderen startte Laura en Vereeniging met de opbouw van een netwerk van verkoopkantoren en agentschappen in Nederland, België, Duitsland en Frankrijk en wist zich zo nog redelijk te handhaven.²⁵ In 1926 verschaftte een maandenlange staking in de Engelse mijnen de Maatschappij weer even lucht, maar toen een jaar later de Julia in geregelde productie kwam hoopten de voorraden zich weer op. Alleen door drastische loonsverlagingen en een strikte reorganisatie van de koolwinning en het mechanisch transport, wisten de Laura en de Julia het hoofd boven water te houden.

Dat werd in de jaren 1930 steeds moeilijker. Eerst werd met behulp van zogenaamde *Feierschichten* getracht de productie te beperken. Vanaf de zomer van 1931 verviel nagenoeg elke zaterdagdienst en in 1932 werden slechts 261 werkdagen genoteerd.²⁶ Toen de crisis bleef voortduren en het bedrijf de kapitaalreserves moest aanspreken, konden ontslagen niet langer uitblijven. De hoofdingenieurs kregen van hogerhand opdracht werknemers voor te dragen voor ontslag.²⁷ Tussen 1931 en 1935 nam het aantal personeelsleden af van 3.988 tot 2.553 en daalde de productie met meer dan 400.000 ton. Tot in de verste uithoeken van de mijnterreinen lagen de voorraden opgetast, zo'n 600.000 ton.²⁸

Na 1936 gloorde voor Laura en Vereeniging weer licht. De Nederlandse regering was eindelijk overgegaan tot contingentering van buitenlandse steenkool, cokes en steenkoolbriketten en devalueerde de gulden. Ook bood een nieuw handelsverdrag met Duitsland goede vooruitzichten op herstel. Met inzet van alle middelen werd de productie van de Laura en de Julia in korte tijd sterk opgevoerd. Een gloednieuwe elektrische centrale bij de Julia zorgde voor de benodigde stroom. In 1937 hadden beide bedrijven 2794 werknemers in dienst die samen 1.548.900 ton steenkool produceerden, een nooit meer geëvenaard record. Internationale spanningen verhoogden de afzet; Laura en Vereeniging maakte weer winst. Door aanpassingen aan markt en prijs, waarvoor met name van de mijnwerkers grote offers waren gevraagd, had het bedrijf de crisisjaren betrekkelijk ongedeerd kunnen overleven.

De mechanisering van het transport

Industrialisatie en modernisering zijn belangrijke thema's in de geschiedschrijving van de twintigste eeuw. De rol van techniek wordt daarbij vaak gereduceerd tot de voorstelling van een klein aantal 'sleuteltechnieken' als de aandrijvers van grote veranderingen. Hebben we niet allemaal geleerd dat de

²⁵ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 1594, rayonindelingen en agentschappen in binnen- en buitenland, 1925-1951.

²⁶ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 569, Richtlijnen, bekendmakingen en instructies 1931; inv.nr. 11, jaarverslag 1932.

²⁷ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 594, correspondentie van en met hoofdingenieur H. Bauduin, van de mijn Julia, brief 3 mei 1933; inv.nr. 749, brieven van en aan de geschillencommissie, 1933.

²⁸ Brouns, *Laura & Vereeniging*, 86.

stoommachine, de spoorweg en de cokesoven de Industriële Revolutie hebben ingeluid? Zien we onze eigen 'moderne tijd' niet aangebroken met de opkomst van elektriciteit, de verbrandingsmotor, nieuwe communicatietechnieken en synthetische chemie? Belangrijker dan de opkomst van een aantal nieuwe sleuteltechnieken is echter, dat het idee van modernisering en moderniteit door tijdgenoten zelf werd gehanteerd en nadrukkelijk werd gekoppeld aan nieuwe techniek en aan rationalisering. Innovatie vond plaats over een breed front: in de medische sector, in de landbouw, in de stad en op het kantoor en werd niet alleen voortgestuwd door probleemoplossing, betere prestaties en economie, maar ook door idealen. Idealen over schaalvergroting, over de rol van kennis, over een betere maatschappelijke ordening en over de bijzondere taak die bepaalde beroepsgroepen daarbij dienden te vervullen. Vooral ingenieurs portretteerden zichzelf graag als de herauten van de moderne tijd en op grond van hun specifieke kennis en kwaliteiten, kregen zij ook bijna als vanzelfsprekend een voortrekkersrol in de zich moderniserende Nederlandse samenleving. Eén van de terreinen waarop ingenieurs zich nadrukkelijk manifesteerden, was de Limburgse steenkolenmijnbouw. Het doel: versterking van de concurrentiepositie door verhoging van de productie en de arbeidsproductiviteit.²⁹

Een toename van de productie van een mijn impliceerde een toename van het aantal posten waar mijnwerkers steenkool houwden. Aan het begin van de twintigste eeuw was het zowel in de Laura als in de andere Limburgse mijnen nog gebruikelijk om nieuwe pijlers op grote afstand van de bestaande werkpunten aan te leggen. De kolenvelden waren verdeeld in stroken van een paar meter breed. Elke strook had zijn winplaats, waar ongeveer vier man werkten. Zij kerfden de kolenlagen, sloegen de brokken steenkool los met de hak en schepten ze vervolgens met de platte schop in een gereedstaande mijnwagen. De postsleper bracht de volle mijnwagens naar de remhelling en liet deze met behulp van spierkracht, lieren en remschijven afdalen naar de afvoergalerij. Door de ruime opzet van de ondergrondse werken was de benodigde infrastructuur wijdvertakt en relatief duur. Vooral de kosten van het transport drukten zwaar. Kostenreductie was de drijvende kracht achter de introductie van de schudgoot, een innovatie die uiteindelijk leidde tot een geheel nieuwe wereld ondergronds.

In 1912 maakten de ondergrondse arbeiders van de Laura kennis met de schudgoot, een gemotoriseerde variant op de halfronde goten die werden gebruikt in steile lagen om brokken steenkool naar de mijnwagens te laten glijden. Vanaf dat moment veranderde niet alleen het transport bij het kolenfront, maar ook de vorm van de pijler en het werk erin. In de schudgootpijlers kwamen houters naast elkaar te werken. Aanvankelijk vijf, al gauw tien, twintig en meer. De schudgoot had dezelfde functie als de remhelling, maar bracht het collectief vervoer direct achter de rug van de houters. Voorheen had

²⁹ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw VII: Techniek en modernisering. Balans van de twintigste eeuw* (Zutphen 2003) 26-30, 197-202.

elke werkgroep zijn eigen aan- en afvoerweg en ging veel tijd verloren met het omscheppen van de steenkool tot de plek waar een wagentje stond. Die tijd kon nu worden besteed aan het hakken van kolen, de eigenlijke winning. De goten werden aan elkaar gekoppeld tot een gotentoe; 50 meter was aanvankelijk het maximum. Naarmate men de problemen de baas werd en er betere motoren en transportbanden op de markt verschenen, nam de lengte van het front toe tot wel 450 meter. In dergelijke pijlers werkten soms wel 80 houwens op een rij. Juist die concentratie van arbeid gaf de gemiddelde productiviteit een flinke stimulans. Rond 1930 waren de Oranje-Nassau II, de Domaniale en de Willem-Sophia meer 'traditionele' mijnen, met veel kleine pijlers en slechts enkele grote. In elk van die mijnen produceerden zo'n vijf man 30 ton steenkool per dag. Bij de Staatsmijnen, de andere Oranje-Nassaumijnen, de Laura en de Julia waren grote pijlers, met een gemiddeld hogere productie, meer verbreed.³⁰

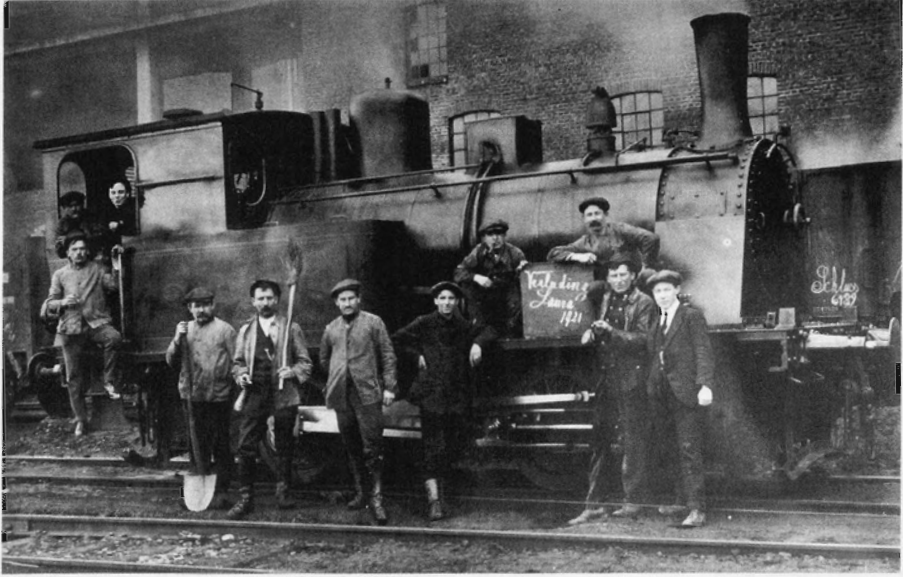
De schaalvergroting van het ondergrondse bedrijf had ook consequenties voor het vervoer van de mijnwagens van en naar de afbouwpijlers. Al in 1908 reden de eerste benzinelocomotieven door de gangen en tunnels van de Laura. Toch werd nog lang gerekend op de spierkracht van paarden. Aan het begin van de jaren 1920 waren in de Laura nog zeker 45 mijnpaarden werkzaam: kleine pony's die maximaal tien volle mijnwagens konden voorttrekken. In 1925 stelde een van de bedrijfsingenieurs voor achttien paarden, inclusief de bijbehorende paardenjongens, te vervangen door een locomotief. Het leverde naast tijdwinst, een maandelijkse besparing op van meer dan elfhonderd gulden.³¹ Een in april 1931 uitgevaardigde richtlijn aan het ondergrondse personeel doet overigens vermoeden dat het leven van een mijnpaard niet over rozen ging. Op het 'ongemotiveerd aanraken' of plagen van paarden zouden voortaan strenge sancties volgen.³² Pas tegen het eind van 1936 geschiedde het vervoer in de Laura, net als in de Julia, geheel per schudgoot, lier, kettingsleper en locomotief. De gangenstelsels van beide mijnen strekten zich toen al over vele kilometers uit.

Een belangrijk aspect van de schaalvergroting die het schudgootbedrijf met zich bracht, was de toenemende onderlinge afhankelijkheid. Een gelijkmatig vooruitgaan en gelijkmatig opvullen van de ontkoolde posten werden belangrijk. Omdat het kolenfront opschoof, moesten ook de complete schudgootinstallaties opschuiven en diende het leidingennet te worden verlengd. De oplossing werd gevonden in uitbreiding van de bedrijfstijd en in arbeidsdeling. De dag werd ingedeeld in drie diensten: een kooldienst, een omlegdienst en een vul- en roofdienst (het weghalen van de ondersteuning). Niet alleen moesten de activiteiten van een groep van eenzelfde dienst goed op elkaar zijn afgestemd, maar ook die van groepen die op dezelfde plek tijdens verschillende diensten werkten. Mijnningen zochten voortdurend naar manieren om improductieve arbeid te reduceren en het aandeel van de houwens te vergroten. In de dagelijkse cyclus was in feite slechts één dienst productief. In 1922 probeerden

³⁰ Ben Gales, 'De techniek ondergronds', *Weet je nog koempel? De Mijnen in Limburg 7* (Zwolle 2004) 162-163.

³¹ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 2028, voorstellen betreffende het transport, 17 maart 1925.

³² SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 569.

Met gepaste trots poseerden de mannen van de afdeling Verlading in 1921 rond de blinkend gepoetste locomotief 'Hohenzollern'. Collectie SHCL, fotoarchief Laura en Vereniging.

de ingenieurs van Staatsmijn Emma voor het eerst een nieuwigheid uit: de breukpijler. In plaats van de pijlers handmatig met stenen te vullen, lieten de mijnwerkers in de breukpijler het gesteente boven de ruimte waar de steenkool was weggehaald neerstorten door het gecontroleerd wegnemen van de ondersteuning. Door als het ware de natuur te laten vullen, werd het voortschrijden van het steenkolenfront verdubbeld en ging het rendement per etmaal sterk omhoog. Vanaf 1926 verspreidde deze werkwijze zich over de andere Limburgse mijnen.³³ Tot de introductie van de breukbouw – het exacte moment kon niet worden achterhaald – maakte men in de Laura en de Julia vooral gebruik van een techniek die men 'blazend vullen' noemde. Daarbij werden wasstenen via een buisleiding naar de pijlers getransporteerd en met behulp van perslucht in de ontkoolde ruimten geblazen.

Aanvankelijk was kostenreductie niet evident. Langere kolenfronten eisten veel ondersteuning en hout was duur. Vanaf 1917 investeerde Laura en Vereniging veel geld in de aankoop en het beheer van bospercelen in het noorden van Limburg en in Noord-Brabant.³⁴ Ook de aandrijving van de schudgoten vergde veel kapitaal. Er waren twee alternatieven: elektriciteit of perslucht. Vonkende elektromotoren en kwetsbare kabels vormden een gevaar in gasrijke kolenvelden. Daarom kozen de ingenieurs van de Laura en de meeste andere Limburgse mijnen ervoor de schudgoten te mechaniseren met behulp van

³³ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw II: Delfstoffen Energie Chemie* (Zutphen 2000) 49-50.

³⁴ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 1202 en 1203, correspondentie over aankoop en beheer van landgoederen, 1917-1943.

perslucht. Perslucht was niet alleen veilig, het had als bijkomend voordeel dat de leidingen gemakkelijk konden worden gedemonteerd door laaggeschoolde werknemers. Bovendien hield het gebruik van perslucht beloften in voor verdergaande mechanisatie. Al rond het midden van de negentiende eeuw waren pneumatische boren en hamers ontwikkeld bij de aanleg van de grote verkeerstunnels onder de Alpen. Zij kwamen ook goed van pas in het mijnbedrijf. Nog vóór 1914 vonden in de Limburgse mijnen de eerste experimenten plaats met pneumatische boren en hamers. Ze werden het eerst gebruikt bij het drijven van steengangen, vervolgens ook bij de kolenwinning. Wanneer deze apparaten voor het eerst in de Laura opdoken, is moeilijk te achterhalen. Duidelijk is wel dat zij na de Eerste Wereldoorlog de handboor en de kolenhak snel verdrongen; de schudgoot was toen al wijdverbreid. Veel verder dan de toepassing van gemotoriseerde schudgoten en pneumatische handwerktuigen ging de mechanisatie van de kolenwinning in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog niet.³⁵

Een geoliede machine

In de jaren 1920 en 1930 ging de meeste aandacht van de mijningenieurs uit naar de organisatie van de arbeid. Arbeidskosten maakten meer dan 50 procent van de totale kosten in het mijnbedrijf uit. Toen de competitie op de kolenmarkt toenam, was snel en ingrijpend bezuinigen op deze kostenpost moeilijk omdat de Limburgse mijnen zich nog in een fase van expansie bevonden. De ingenieurs zochten de oplossing in een meer rationele bedrijfsvoering, de opstelling van gedetailleerde bedrijfsplannen en de systematische verzameling van productiegegevens. In de mijn kon het arbeidstempo niet afhankelijk worden gemaakt van één centrale machine, zoals de montageband in de auto-industrie. Daarom schiepen de ingenieurs een organisatie als een virtuele lopende band, waarbij de houwer werd ingebed in een strak gereguleerd productiesysteem. Bij de Staatsmijnen ging men daarin het verst. Op de verschillende mijnzetsels werden zogenaamde 'Instituten voor Bedrijfscontrole' opgericht, die de stroom van informatie van het kolenfront moesten vertalen in plannen en werkorders. Met behulp van *micro-motion* studies bepaalden de controleurs de maximale tijdsduur van vrijwel elke arbeidshandeling. Boetes moesten garanderen dat de mijnwerkers de normen naleefden. Ingenieur Ch. Groothoff, de latere president-directeur van Staatsmijnen, was één van de initiators van dit 'wetenschappelijk bedrijfsbeheer'. Hij vergeleek het mijnbedrijf graag met een militaire organisatie: 'De bedrijfsleider is als een veldheer, die met zijn leger een onbekend land binnenvalt. [...] Hij ontplooit zijn verkenningstroepen en zijn voorbereidingscolonnes, krijgt steeds meer gegevens, om tenslotte op het juiste oogenblik tot den aanval over te gaan'. Maar de 'veldheer' kon alleen slagen, aldus Groothoff, wanneer 'den goeden geest van den troep' was verzekerd. Daartoe achtte hij 'opvoeding' en disciplineren een eerste vereiste.³⁶

³⁵ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw II: Delfstoffen Energie Chemie* (Zutphen 2000) 48-49.

³⁶ SHC, brochurecollectie, *Voordracht gehouden voor de St. Augustinusvereniging te Heerlen op 12 december 1928 door Dr. Ir. Ch. Th. Groothoff*, 2-13.

De organisatorische veranderingen in de bedrijfsvoering waren niet alleen een reactie op de problemen veroorzaakt door de schaalvergroting van de kolenvinning, zij hadden ook te maken met het grote gebrek aan ervaren opzichters. In het mijnbedrijf namen opzichters van oudsher een centrale plaats in. Niet alleen onderhandelden zij met de ploegen in de pijlers over het 'akkoord' (het stukloon), ze hielden ook toezicht en waakten over de algemene veiligheid. Zij beschikten daarnaast over alle relevante informatie in de hen toegewezen pijlers en waren de ogen en oren van de bedrijfsleiding. Het aantal opzichters nam in de jaren tussen de twee wereldoorlogen sterk toe. Een commissie van bedrijfsingenieurs moest echter al in 1919 constateren dat een groot deel van de opzichters in de Limburgse mijnen 'jeugdig, onervaren' was, niet beschikte over 'de noodige menschenkennis en zelfbeheersching' en daardoor bij door de wol geverfde houwens weinig gezag genoten.³⁷ Terwijl het werken in grote ploegen en lange pijlers de behoefte aan hiërarchie en toezicht juist versterkte. Door een deel van de verantwoordelijkheden van de opzichter te verplaatsen naar een controlebureau en de productie administratief te bewaken, hoopten de bedrijfsleiders hun greep op het bedrijf te verstevigen. Dat betekende wel dat het uitgeoefende toezicht in omvang en intensiteit toenam en door veel mijnwerkers als drukkend werd ervaren.

Werd het 'minutenstelsel', een term die door de mijnwerkers werd gehanteerd, ook in de Laura en de Julia toegepast? De speurtocht in de archieven leverde tot nog toe slechts één directe aanwijzing op dat dit inderdaad het geval was, verstopt in een krantenartikel over de jaarvergadering van de Algemene Bond van Christelijke Mijnwerkers van 1926: 'Is er eigenbelang in het spel, dan gaat het ook om afschaffing van het zoogenaamde minutenstelsel, zoals op Emma en Laura toegepast. Dan gaat het tegen het gejaag naar steeds groter quantum kolen, terwijl er in de wereld overvloed van kolen is'.³⁸ Indirecte aanwijzingen vindt men in de oprichting van een controlebureau (datum onbekend), de enorme uitbreiding van de productieadministratie en de aanscherping van het boetestelsel.³⁹ In 1919 werden hogere straffen aangekondigd op dienstverzuim, te laat komen, het leveren van onzorgvuldig werk en roken in de ondergrondse gangen en tunnels. Een in april 1922 uitgevaardigde richtlijn duidt erop dat er ook meer van de mijnwerkers werd geëist. Vanaf die datum mocht geen enkele volle mijnwagen een per kolenlaag vastgesteld maximum aan stenen bevatten. Werd dat maximum overschreden, dan was elke arbeider op de post een schadevergoeding van één gulden verschuldigd.⁴⁰ De werkdruk nam duidelijk toe. Maar ook de onderlinge competitie die inherent is aan een werkverband van louter mannen. Goede houwens zochten elkaar op, vormden vaste ploegen en

³⁷ L. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandsche steenkolenmijnen, 1900-1940* (Assen/Maastricht 1986) 262-264.

³⁸ *De Christelijke Mijnwerker* 19, nr. 25 (20 juni 1926).

³⁹ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 171, stukken over de verbouwing van het controlegebouw aan de Laurastraat; inv.nr. 1402-1404, dagstaten winning en productie 1925-1929 (voorheen maandelijks exploitatiestatistaten); inv.nr. 569, bekendmakingen 1917-1962.

⁴⁰ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 569, Richtlijnen, bekendmakingen en instructies, 1919 en 1922

sloten scherpe akkoorden. Wie zijn door de opzichter toegewezen stuk er geheel 'uitsloeg', en méér, kon vóór de crisisjaren goed geld verdienen. Vooral jonge mijnwerkers die wensten te trouwen, promotie wilden maken of spaarden voor één van de premiewoningen die Laura en Vereeniging beschikbaar stelde, ontzagen zich niet. Zij stelden zo de norm voor andere ploegen in de pijler.⁴¹

Er werd veel geklaagd over de akkoorden. Individuele akkoorden in plaats van groepsakkoorden zetten houwens tegen elkaar op. De saamhorigheid van ondergronders kwam onder druk te staan. Sommige koempels vonden de akkoorden te hoog gesteld, moesten boven hun macht werken; anderen presteerden meer en vonden hun akkoord soms te laag. Vanaf 1920 konden alle werknemers van Laura en Vereeniging hun klachten over beloning of bejegening voorleggen aan een interne geschillencommissie. Aanvankelijk bestond dit orgaan uit vier ervaren mijnwerkers: twee opzichters die waren voorgedragen door het bedrijf en twee ervaren houwens namens de vakbonden. De vier commissieleden werden terzijde gestaan door een secretaris. Elke klacht werd door hen ter plekke onderzocht en na enig wikken en wegen in vergadering beoordeeld. De uitspraken van de commissie waren bindend voor alle partijen. Soms werden arbeiders terechtgewezen, soms floot de commissie opzichters terug. Vanaf 1922 is een geleidelijke toename van het aantal ernstige arbeidsconflicten te constateren. Steeds vaker legden arbeiders die wegens ondermaats presteren, vermeend wangedrag of ongeoorloofd verzuim waren beboet, gedegradeerd of ontslagen, hun zaak voor aan de geschillencommissie. Steeds vaker ook bleek de commissie hopeloos verdeeld en niet in staat tot meerderheidsbesluiten te komen.⁴² Op 22 februari 1924 deelde hoofdingenieur H. Edixhoven, de man achter het rationalisatieproces in de Laura en de Julia, de commissieleden persoonlijk mee dat de grenzen van zijn geduld waren bereikt: 'Toen indertijd de Commissie voor Geschillen in 't leven werd geroepen, heeft spreker zijne instemming hiermede betuigd, omdat hij meende, dat zij nuttig werk zou doen. Hetgeen de Commissie echter den laatsten tijd te zien geeft, is van dien aard, dat alle sympathie voor dit instituut zou verloren gaan. De beslissingen worden doorgaans genomen met twee stemmen tegen twee, hetgeen hem bewijst, dat de zaak niet behoorlijk en onpartijdig wordt onderzocht, doch dat ieder zijn partijbelang bij de beoordeling van een geschil op den voorgrond blijft stellen'.⁴³ Sinds januari 1922 was het gebruikelijk dat de commissievoorzitter de klachten onderzocht en waar mogelijk op eigen gezag via bemiddeling afhandelde. Na de interventie van de hoofdingenieur kwam dit laatste steeds meer voor, mogelijk doordat het voorzitterschap vanaf dat moment nog uitsluitend werd bekleed door opzichters, en deze over meer 'overredingskracht' beschikten. Dat betekende overigens niet dat voortaan alle beslissingen in het voordeel van de leiding uitvielen. Gerechvaardigde klachten tegen opzichters werden ook nadien gehonoreerd.

⁴¹ SHC, brochurecollectie, *Voordracht gehouden voor de St. Augustinusvereniging te Heerlen op 12 december 1928, door Dr. Ir. Ch. Th. Groothoff*, 4-5.

⁴² SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 747, Notulen geschillencommissie Laura, 24 augustus 1920; 16 juni 1921; 11 en 18 januari 1922; 4 februari 1924.

⁴³ Idem, 22 februari 1924.

Dat de directie van Laura en Vereniging langdurig heeft geworsteld met het vraagstuk 'arbeidersparticipatie', blijkt uit de enorme verzameling krantenknipsels en artikelen die het over dit onderwerp verzamelde. Naast de geschillencommissies beschikte het bedrijf sinds 1907 over zogenaamde arbeiderscommissies. Deze waren bij wet verplicht gesteld en hadden tot taak wensen, bezwaren en klachten betreffende de veiligheid, de gezondheid en de arbeid ter kennis te brengen van de bestuurders van de onderneming. Begin jaren 1920 was algemeen-directeur Willem Schweitzer van mening dat de arbeiderscommissies waren gekaapt door 'de vakbonden', wier 'antagonisme daadwerkelijk contact met de arbeiders' in de weg stond. Hij overwoog de oprichting van een, zoals hij het zelf noemde, 'comité voor vriendschappelijk overleg' en vroeg oud-minister van arbeid P.J.M. Aalberse om raad. Aalberse raadde Schweitzer aan om vóóraf openhartig met de vakbonden te gaan praten en hen duidelijk te maken dat het geenszins zijn bedoeling was de bonden en de bestaande overlegorganen te omzeilen. Hij had immers slechts een informeel praatclubje op het oog waarin arbeiders, beampten en leiding kennis konden nemen van elkanders standpunten, wensen en noden.⁴⁴ Schweitzer's comité is er nooit gekomen. Had dit te maken met het feit dat de gewraakte arbeidscommissies zich geleidelijk gematigder opstelden? Tot 1925 waren de commissieleden in meerderheid actief lid van de meer radicale Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond. Na 1925 werden de arbeiderscommissies vrijwel exclusief bemand door vertegenwoordigers van de Rooms-Katholieke Nederlandse Mijnwerkersbond.⁴⁵ Die waren doorgaans meer tot compromissen bereid.

Jagen en jachten

In de jaren 1920 en 1930 wisten de Limburgse mijnen een enorme productiviteitswinst te behalen door vervolmaking van wat eerder was ontwikkeld en door kleine aanpassingen. Internationaal gold de Nederlandse steenkolenmijnbouw als een model van efficiency. Onderzoek wees uit dat de productiviteit per arbeider tot de hoogste in Europa behoorde en dat de Limburgse mijnen haast volmaakt waren in hun modernisering.⁴⁶ Maar dat succes had zijn prijs. Tijdens een rechtstreekse radio-uitzending vanuit de Julia op 7 april 1931, gaf Laura-directeur Schweitzer voor de microfoon van de Katholieke Radio Omroepvereniging toe, dat de mechanisatie en de rationalisatie in de mijnbouw voor veel mijnwerkers onaangename gevolgen had. 'Voor hem [de arbeider] beteekent de vervanging van den meer persoonlijke arbeid, die veel overleg, kennis en ervaring eischt

⁴⁴ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 773, Stukken betreffende de instelling en de werking van het Comité voor Vriendschappelijk overleg, 1920-1927.

⁴⁵ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 774, stukken over de verkiezingen voor de Arbeiderscommissies, met uitslagen, uit de periode 1907-1931.

⁴⁶ Ben Gales, 'Himmel, Hergot, Sakremint! Nomdedju! Kool in de roets! Het begin van wetenschappelijk bedrijfsbeheer in de Limburgse mijnbouw in de jaren twintig', *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 10 (1993) 162.

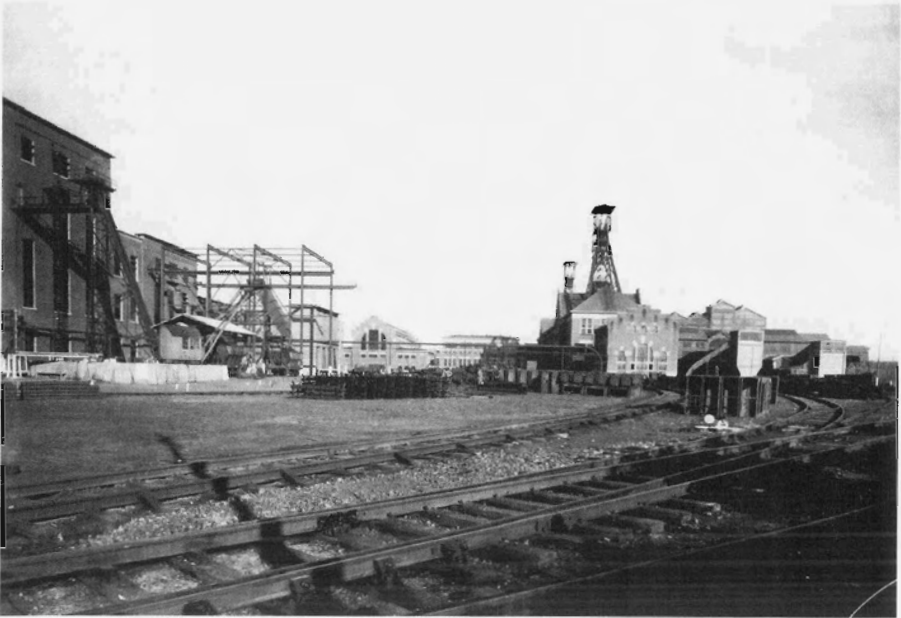
op kleine posten, door gemechaniseerden arbeid in groote groepen, waarbij de arbeidsverdeling scherp is doorgevoerd, eene verarming van het leven. Een nadeel, dat niet onderschat mag worden, doch anderzijds heeft het systeem de mogelijkheid geschapen den arbeidsduur te verkorten en den arbeider buiten zijn werktijd een beter bestaan te verschaffen'.⁴⁷ Dat kon hij in de jaren die volgden niet langer volhouden. Tijdens de crisisjaren gingen alle mijnbedrijven over tot wat de inspecteur-generaal van het Staatstoezicht op de Mijnen, W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht, een 'saneering van de fysieken toestand der bezetting' noemde. De mijnen ontsloegen tweemaal zoveel mensen als er arbeidsplaatsen verloren gingen. Met de regering was afgesproken buitenlanders te vervangen door jongeren uit de streek. Tegelijk waren de mijnen zeer succesvol in het creëren van een personeelsbezetting met gewenste eigenschappen. Mijnwerkers met veel ziekteverzuim of geringe prestatie werden tot 'praktisch invaliden' verklaard en onverwijld aan de poort gezet.⁴⁸ Wie bleef moest hard werken maar kon door de ingelegde verzuimdiensten amper rondkomen. In 1935 schreef Van Waterschoot van der Gracht in een van zijn rapporten dat menige kostwinnende mijnwerker minder verdiende dan 'een uitgetrokken kostganger die onder de crisissteunwet valt'.⁴⁹ Maar een bedrijfseconomisch onderzoek van de sector leerde hem dat de particuliere mijnen wel moesten bezuinigen, óók op de arbeidskosten: 'Men kan toch niet verwachten dat particuliere aandeelhouders uitsluitend zullen gaan werken voor werkverschaffing en tot het in stand houden van den levensstandaard in de Nederlandsche mijnstreek, zonder eenig uitzicht zelfs op rendement'. Meer produceren met minder mensen, was volgens Van Waterschoot een gerechtvaardigd antwoord op de problemen in de sector. Maar de grens was bereikt. Mocht de regering niets doen om de afzet van de Limburgse kolen te bevorderen, dan vreesde hij 'een hernieuwde verbitterde strijd om het bestaan tusschen de mijnen en de arbeiders'.⁵⁰ Een lid van de Tweede Kamer gooide olie op het vuur door op te merken dat de rationalisatie in het mijnbedrijf zo ver was doorgevoerd, dat de invaliditeit onder de arbeiders schrikbarend was toegenomen. De mijndirecties haastten zich tegenover de vertegenwoordigers van de vakbonden te verklaren, dat volgens hen van een werkverzwaring in het ondergrondse bedrijf geen sprake was. De vertegenwoordiger van de R.K. Nederlandse Mijnwerkersbond

⁴⁷ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 1818, afschrift toespraak directeur W. Schweitzer gehouden tijdens een radio-uitzending van de K.R.O. vanuit de mijn Julia op 7 april 1931.

⁴⁸ W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht, 'De menselijke arbeid in de mijn voorheen en thans', in: W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht, *Nota betreffende de mogelijkheden voor blijvende werkverruiming bij den steenkolenmijnbouw in Limburg (1939)*.

⁴⁹ W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht, *De moeilijkheden bij de Nederlandse steenkolenmijnbouw* (z. pl. 1934) 34.

⁵⁰ *Rapport over een bedrijfseconomisch onderzoek naar de toestanden en moeilijkheden bij den Limburgschen kolenmijnbouw, in het bijzonder bij de particuliere mijnondernemingen, ingesteld op verzoek van Mr. T.J. Verschuur, door Ir. A. Grootthoff lid van den Raad van Beheer der Ge. Mijnbouw Mij. 'Billiton' te Amersfoort en Mr. Dr. W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht, chef van het Staatstoezicht op de Mijnen te Heerlen (1935)* 57, 58.

Overzicht van het bovengrondse complex van de Julia, 1940. Collectie SHCL, fotoarchief Laura en Vereniging.

moest toegeven 'dat sommige arbeidsverrichtingen op zich zelf bij de nieuwe werkmethoden lichter zijn geworden'. Maar daar lag volgens hem ook niet het probleem. Het was vooral het sterk toegenomen arbeidstempo dat de mijnwerkers opbrak: 'in dezelfde tijdseenheid wordt meer van den arbeider gevegd dan voorheen. [...] Elke minuut wordt thans uitgebuit'.⁵¹

Waterschoots sombere voorspelling kwam niet uit. Na 1936 trok de economie aan en konden de mijn directeuren het argument van de bonden, dat 'de arbeiders het de bedrijven in de ongunstige jaren niet erg moeilijk hadden gemaakt, maar nu eenige verbetering intreedt hierin wenschen meede te deelen', niet langer negeren.⁵² De mijnen namen weer nieuwe arbeiders in dienst en de gepensioneerden konden reken op iets hogere uitkeringen. Pas later erkenden de bedrijfsingenieurs dat zij de rationalisatie wellicht te ver hadden doorgevoerd: 'met de menselijke factor bij de eigenlijke koolwinning [is] onvoldoende rekening gehouden, waardoor de mechanisatie van de schearbeid aan het front, die uiterst ongaarne wordt verricht, niet die technische ontwikkeling kreeg welke hij sociaal en economisch zo zeer verdiende'.⁵³

⁵¹ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 383, notulen van de Contactcommissie voor het Mijnbedrijf, 29 juli 1936.

⁵² Idem.

⁵³ A. van Aensbergen, 'Moderne mechanisatie-methoden aan het koolfront en op de steenposten in de Limburgse steenkolenmijnen', in: M. Kemp, *Mijn en spoor in Goud* (Heerlen 1952) 177.

Opnieuw oorlog

Hoewel men zich in Nederland vastklampte aan de hoop opnieuw buiten een Europese oorlog te kunnen blijven, werden er toch voorbereidingen getroffen om de storm te weerstaan. Aan het begin van 1939 stelde de regering een uitvoerverbod van alle soorten brandstoffen in, ten einde de kolenpositie van ons land veilig te stellen. Direct na de Duitse aanval op Polen werd een Rijkskolenbureau opgericht met de bevoegdheid alle maatregelen te nemen, die noodzakelijk waren voor een goede kolenvoorziening. De bedrijven kregen instructies hoe te handelen in oorlogstijd, maar die hadden niet meer om het lijf dan een aansporing het goede te doen en het slechte te laten. Ieder moest er maar het beste van maken en vertrouwen op de Voorzienigheid.⁵⁴ De oorlog kwam toch nog onverwacht. In de vroege ochtend van vrijdag 10 mei 1940, werden de burgers langs de oostgrens van Nederland ruw uit hun slaap gewekt door loeiende sirenes en de aanhoudende dreun van overvliegende bommenwerpers. Vijf dagen later capituleerde het Nederlandse leger en kon de schade worden opgemaakt. Afgezien van de vernieling van een aantal bruggen en spoorlijnen vielen de complete infrastructuur en alle bedrijven, inclusief de Limburgse mijnen, zo goed als intact in vijandelijke handen.

Aanvankelijk toonde de bezetter weinig belangstelling voor de Limburgse mijnindustrie. In vergelijking met de veel grotere kolenbekkens van Silezië, Tsjechoslowakije, Frankrijk en Duitsland zelf, stelde de kolenproductie in ons land weinig voor. Jaarlijks werden hier ongeveer twaalf miljoen ton kolen gedolven, amper voldoende om aan de binnenlandse vraag te voldoen. Wel kregen de Limburgse mijnen te maken met een *Verwalter*, maar die stelde zich aanvankelijk gematigd op en liet de directies binnenshuis enige speelruimte. Totdat Nederland als gevolg van afgedwongen kolenleveranties aan de Duitse oorlogsindustrie te kampen kreeg met steeds nijpender tekorten. Als reactie trachtte de bezetter de productie van de Limburgse mijnen zo hoog mogelijk op te voeren. Al eerder was de zaterdagdienst verlengd van zes tot acht uur. Halverwege 1941 meende de *Verwalter* de mijnwerkers ook ééns per maand op zondag naar de mijnen te kunnen lokken. Ondanks aantrekkelijke vergoedingen werkten slechts weinigen mee. In maart 1942 werden opnieuw zondagsdiensten ingelegd. Pas nadat meer dan 160 mijnwerkers waren opgepakt en gedeporteerd naar Duitsland, leek het verzet gebroken. Later dat jaar werden alle boven- en ondergrondse diensten opgetrokken van acht uur naar acht uur en drie kwartier.⁵⁵

Alle dwangmaatregelen ten spijt bleef de totaalproductie van de Laura en de Julia dalen, net als die van de andere Limburgse mijnen, terwijl het aantal mijnwerkers sterk steeg. In 1939 had Laura en Vereeniging ruim 2.800 werknemers op de loonlijst; zij produceerden 1.400.700 ton steenkool. Eind 1943 werden in de

⁵⁴ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 575, brandstoffenbeschikking 2 september 1939; idem, 23 september 1940.

⁵⁵ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 569, bekendmakingen 1940-1942.

Laura en de Julia bijna 3.500 mijnwerkers geteld en was de productie gedaald tot 1.290.500 ton.⁵⁶ Met stilzwijgende goedkeuring van de directie vonden vele honderden mannen die aan tewerkstelling in Duitsland trachtten te ontkomen, een toevlucht in de bedrijven en werden lijntrekken en sabotage geëigende middelen van stil protest. Het onbehagen flakkerde opnieuw op in de laatste dagen van april 1943. De bezetter maakte bekend dat alle voormalige militairen opnieuw in krijgsgevangenschap moesten. Het personeel van de Laura en de Julia, van alle andere mijnen en talloze andere bedrijven in het land, legde massaal het werk neer. Honderden mijnwerkers en beambten werden gearresteerd, drie van hen werden op 2 mei in Maastricht voor het standgerecht gebracht en nog diezelfde middag geëxecuteerd. Op 3 mei togen de meeste mijnwerkers weer aan het werk. Om de productie niet nog verder te laten dalen werden mijnwerkers met een militaire achtergrond niet naar Duitsland afgevoerd. Een klein succes, dat de verzetsgeest versterkte. Uit verhoren van opgepakte mijnwerkers bleek overigens dat velen het werk hadden neergelegd door voedselgebrek. Menigeen was de uitputting nabij en had de kans aangegrepen om even op adem te komen.⁵⁷

De moeilijkste periode van de bezetting brak aan toen de geallieerde legers in augustus 1944 Limburg naderden. Terugtrekkende Duitse troepen roofden de kolenvoorraden uit de mijnmagazijnen en bliezen de turbines in de elektrische centrale op. Als gevolg werd het werk in de Laura en Julia op 8 september geheel stilgelegd. Alle nog resterende Duitse personeelsleden namen de wijk naar hun vaderland. Velen die tijdelijk werk hadden gevonden in het bedrijf, namen hun vroegere werkzaamheden weer op. Anderen sloten zich aan bij het Amerikaanse leger, dat Eijgelshoven na vier dagen van verbitterde gevechten op 25 september wist te bevrijden.

Nieuwe arbeidsverhoudingen

Op 13 oktober 1944 kwamen de Laura en de Julia weer in bedrijf. De schade was geïnventariseerd, het herstelwerk zover gereed dat de mijnen weer konden produceren. Maar gewerkt werd er nauwelijks. Het bedrijf gonsde van de geruchten en in de ondergrondse werken broeide onrust. Op 24 oktober weigerde de ochtendploeg van de Laura naar de liften te gaan. Samengeschoold in het rumoerige badlokaal werd een aantal eisen geformuleerd. Naast invoering van een zesurendienst voor ondergronds personeel en de verstrekking van meer voedsel, verlangden de arbeiders de verwijdering van een aantal ingenieurs en opzichters die verantwoordelijk werden gehouden voor het gehate 'jaag- en drijsysteem' van voor de oorlog. De Commissie van Bijstand, op iedere mijn geformeerd om klachten over onpatriottisch en 'onsociaal gedrag' te onderzoeken, legde de zeven beambten een tijdelijke schorsing op en wist de stakers te bewegen het werk te hervatten. De ondergrondse arbeiders van de Julia

⁵⁶ Brouns, *Laura & Vereniging*, 89.

⁵⁷ Fred Cammaert, 'Tijdens de oorlogen', *Weet je nog koempel? De Mijnen in Limburg* 14 (Zwolle 2004) 338.

hadden zich solidair verklaard, zij staakten door. Toen de directie de volgende morgen geen gehoor wenste te geven aan de eis tot onmiddellijk ontslag van hoofdingenieur Edixhoven, drie bedrijfsingenieurs en de oud-hoofdopzichter van het ondergrondse bedrijf van de Laura, brak aldaar de staking opnieuw uit. De militair commissaris voor de Mijnstreek, tegelijk belast met het toezicht op de mijnen, zag zich genoodzaakt in te grijpen. Op 31 oktober ontzegde hij de betrokken functionarissen de toegang tot het bedrijf, in afwachting van een nader onderzoek. Het werk werd op 2 november hervat. In de andere Limburgse mijnen speelden zich dezelfde taferelen af en de mijnwerkersbonden, snel herrezen na de bevrijding, sponnen er garen bij. De Algemene Bond voor Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM), de nieuwe eenheidsvakbond, riep op tot de vorming van een sociaal rechtvaardige maatschappij. 'De verhoudingen zoals wij die voorheen gekend hebben zijn voorbij en mogen niet terug keren. Een nieuwe ordening moet komen, een ruimere erkenning en waardering zal het deel der werkers moeten zijn, erkenning en waardering van de arbeid als belangrijkste factor in het productieproces'.⁵⁸ De leiding van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) wist ook hoe: 'De allereerste en noodzakelijkste veranderingen moeten aangebracht worden in de leiding der bedrijven zelf. [...] Zij die leidinggevende functies bekleedden in 't verleden en blijk gaven wars te staan ten aanzien van sociale begrippen, moeten verwijderd worden. Eveneens zij die de zo nodige tact en kunde missen om met personeel om te gaan.[...] Dat verdroegen de werknemers in een periode van gedeeltelijke of algehele machteloosheid. Doch nu, bij het vormen en hervormen der bedrijven [...]worden dergelijke mensen niet meer geduld. [...] Dit is de grote schoonmaak of zuivering in de bedrijven'.⁵⁹

Onlangs merkte Wim van der Linde op, dat de Commissies van Bijstand in de dominerende informele gezagsstructuur van die dagen oppermachtig waren en dat door hun eigenmachtige optreden in de Mijnstreek, een chaotische situatie ontstond die tot ver in 1945 aanhield. Frans Dohmen, de voorzitter van de NKMB, gaf later toe dat de controle op de werking van de commissies tekort schoot. 'Als er iemand tijdens de oorlog een mijnwerker om welke zinnige reden dan ook op zijn nummer had gezet, dan was dat al voldoende om de man buiten de poort te zetten. Door het willekeurig buiten het bedrijf zetten van een aantal leidinggevende en toezichthoudende lieden kwam de angst er bij de resterende werkgevers en beampten zo hoog in te zitten dat zij 'ja en amen' zeiden op alles wat werd voorgelegd'.⁶⁰ Toch waren de Commissies van Bijstand de situatie lang niet altijd meester, zoals blijkt uit de gebeurtenissen op de Laura in maart 1945. Op 13 maart van dat jaar keerden twee gewraakte opzichters met instemming van de Commissie van Bijstand terug op het werk, nadat zij waren teruggezet tot hulpopzichter. Een tactische fout, want zoals één van de stakers verklaarde:

⁵⁸ *De Werker* 17, nr. 1 (2 december 1944).

⁵⁹ *De Mijnwerker* 37, nr. 5 (9 december 1944).

⁶⁰ Wim van der Linde, 'De naoorlogse zuiveringen in het mijnbedrijf als reactie op sociale en religieuze tegenstellingen', *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 49 (2004) 203.

'juist deze twee wilden de arbeiders per se niet zien, nu en nooit meer'.⁶¹ Prompt brak in het bedrijf een nieuwe wilde staking uit. De commissieleden en de leiders van de vakorganisaties probeerden de geesten te bezweren, maar vonden geen gehoor. Na drie dagen staken greep het Militair Gezag in en sommeerde de arbeiders, onder dreiging van sancties, het werk met ingang van 17 maart te hervatten. Zij weigerden opnieuw, waarop de verantwoordelijke gezagsdrager dertien arbeiders liet arresteren en afvoeren. Pas toen de beide opzichters zich op 18 maart uit eigen beweging terugtrokken, kwamen de gemoederen tot bedaren. Een dag later besloten de mijnwerkers van de Laura, zij het morrend, weer aan het werk te gaan.⁶²

Steunend op het corporatieve gedachtegoed, was ondertussen in katholieke vakbondskringen, commissies en studieclubs gewerkt aan een blauwdruk voor een nieuwe ordening van het sociaal-economische leven. Medezeggenschap in de bedrijven en een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) moesten nieuwe verhoudingen scheppen tussen werkgevers en werknemers. Tegenstellingen zouden zo in onderling overleg worden opgelost en de arbeidsvreugde terugkeren. Eén van de propagandisten van de PBO, mijnningenieur F.C.M. Wijffels, was in februari 1945 benoemd tot minister van sociale zaken en waterstaat in het tweede kabinet-Gerbrandy en in die hoedanigheid belast met mijn-aangelegenheden. Wijffels formeerde een speciale commissie onder leiding van de Nijmeegse hoogleraar F.J.Th. Rutten om advies uit te brengen over een mogelijke PBO in de mijnindustrie. Tegelijkertijd plaatste hij alle mijnen onder beheer van de staat, om zo de sterk gedaalde steenkoolproductie op te voeren. Staatsmijnendirecteur Ch. Groothoff werd tot beheerder benoemd omdat hij, in de woorden van een van de voormalige militaire gezagsdragers 'als enige van de mijn directeuren de nieuwe tijdgeest begrijpt'.⁶³ Op 9 mei, vier dagen na de bevrijding van West-Nederland en de capitulatie van de Duitse troepen, bood de Commissie Rutten haar eindrapport aan. Na enige wijzigingen werd het ontwerp voor een nieuwe organisatie van het mijnbedrijf bij Koninklijk Besluit van 20 juni 1945 als 'Mijnstatuut 1945' vastgesteld. Voortaan konden de vakbonden vertegenwoordigers aanwijzen in de Ondernemingsraden en in een in oktober 1945 ingestelde Mijnindustrieraad.⁶⁴

Voor het zover was, riep beheerder Groothoff alle arbeiders en beambten in het mijnbedrijf op de strijdbijl te begraven en alles in het werk te stellen de kolenproductie op te voeren. Die was door de recente onrust en het jarenlange 'lummelen' en 'traineeren' tijdens de bezetting tot een absoluut dieptepunt gedaald. 'Wij moeten niet vergeten, dat thans een begin wordt gemaakt met de verwezenlijking van onze bedrijfsorganisatie, die gebaseerd is op de gemeenschappelijk gedragen verantwoordelijkheid. Er mag dus geen tegenstelling van

⁶¹ *De Mijnwerker* 38, nr. 13 (31 maart 1945).

⁶² SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 2028, 'Stakingen in ons bedrijf', 31 juli 1945.

⁶³ W. Klaassen, *De mijnwerkersbonden in bevrijd Zuid-Limburg* (doctoraalscriptie KU Nijmegen 1974) 62.

⁶⁴ H.C.M.M. Tromp, 'Het mijnstatuut en zijn werking in de praktijk', overdruk uit: *Bestuurswetenschappen* (mei 1948).

belangen bestaan. De arbeiders mogen niet proberen om voor zoo weinig mogelijk werk zooveel mogelijk geld te krijgen; de bedrijfsleiding mag niet trachten voor zooveel mogelijk werk zoo weinig mogelijk geld te betalen; en de beambte moet niet zitten uitrekenen wat voor hem voordeliger of gemakkelijker is, in het gevlj komen van den arbeider of van de bedrijfsleiding. Wij zijn allen gemeenschappelijk verantwoordelijk en hebben gemeenschappelijk onzen plicht te doen, wil de bedrijfsorganisatie een succes worden. Dat beteekent, dat het de plicht van den arbeider is een redelijke prestatie te leveren; dat het de plicht van de bedrijfsleiding is daarvoor een redelijke belooning te betalen; en dat het de plicht van den beambte is, te zorgen, dat door beiden aan hun plichten wordt voldaan'.⁶⁵ Over wat 'redelijk' was, liet Groothoff geen twijfel bestaan. Elke houwer werd geacht ten minste 80 procent van de productie van 1938 te halen en kon daarvoor rekenen op een beloning van tien gulden per dienst. Generaal-accorden werden regel en meerwerk zou extra worden beloofd. Van de beambten verwachtte hij vooral een rechte rug, een vaste hand en een vriendelijk gezicht. Slechts op die manier kon worden bereikt waar heel het land om vroeg: meer steenkool.⁶⁶

Groothoff's oproep maakte aanvankelijk weinig indruk. Hoe kon het ook anders: het gebrek aan voedsel, kleding, schoeisel en tal van andere huishoudelijke producten, was nijpender dan ooit. Pas nadat de beheerder in samenwerking met de plaatselijke middenstand een Stichting Mijnwerkersvoorziening (SMV) tot stand wist te brengen en de arbeiders zich met korting van het nodige konden voorzien, leek de stemming in de Mijnstreek om te slaan. Toch was, ondanks eerdere toezeggingen, aan één grief van de mijnwerkers niet voldaan: de belabberde pensioenen. De vakbonden bleven in hun rol en probeerden alsnog via onderhandeling een verhoging van de toelages voor afgekeurde mijnwerkers uit het vuur te slepen. In de bedrijven van Laura en Vereeniging was de revolutionaire geest echter nog steeds niet geheel geweken. Om de pensioeneis kracht bij te zetten, legden de mijnwerkers van de Laura en de Julia begin mei 1946 opnieuw massaal het werk neer. Groothoff verloor zijn geduld en dreigde de stakers te ontslaan, maar de regering schrok terug voor de consequenties en stelde de mijnwerkers uiteindelijk een nieuwe pensioenregeling in het vooruitzicht. Op 15 mei keerde ook de laatste staker weer terug op zijn post.⁶⁷ Vanaf dat moment vertoonden de productiecijfers van Laura en Vereeniging weer een stijgende lijn. Op 25 oktober 1946 wisten de mijnwerkers van de Laura en de Julia met een dagproductie van 33.000 ton voor het eerst de '80-procentnorm' te halen. De beheerder liet weten de hervonden werklust te waarderen en verstrekte gratis pruimrollen en pakjes rooktabak.

Respect en waardering wierpen aanmerkelijk rijpere vruchten af dan het hanteren van de zweep. Dat bleek vooral tijdens de strenge winter van 1947.

⁶⁵ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 2028, toespraak ir. Groothoff tijdens de vergadering van de Adviescommissie voor Arbeidszaken, 14 september 1945.

⁶⁶ Idem, brief aan de beambten, 30 september 1945.

⁶⁷ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 569, Richtlijnen, bekendmakingen en instructies, mei 1946.

Het verzamelde beambtencorps van de mijn Julia: de bedenkers, controleurs en administrateurs van het door de mijnwerkers zo gehate proces van rationalisatie, circa 1940. Collectie SHCL, fotoarchief Laura en Vereniging.

Gesterkt door gratis bijvoeding uit eigen keukens, toeslagen op de lonen en de bonnen van de SMV, deden de mijnwerkers er voortdurend een schep bovenop. Eind 1947 kon ingenieur G. Edixhoven, in 1944 nog tijdelijk op non-actief gesteld maar sinds juli aan het hoofd van het bedrijf, het boekjaar tevreden afsluiten. Met een productie van meer dan een miljoen ton steenkool telde Laura en Vereniging weer mee.

Op 1 januari 1949 werd de beheerstatus van de particuliere mijnbedrijven opgeheven. Een half jaar eerder was een staatscommissie (de Commissie Couvée) tot de conclusie gekomen dat de directies hun bedrijven in het verleden in technisch, economisch én sociaal opzicht, hadden geleid op een wijze die volgens de toen geldende normen als verantwoord mocht worden beschouwd.⁶⁸

Op andere leest

Vóór en tijdens de oorlog waren er netwerken en relaties gevormd tussen overheid, bedrijfsleven en vakorganisaties waarop na 1945 kon worden voortgebouwd. Alle partijen waren het eens over het belang van doorvoering van een nationaal industrialisatiebeleid en een geleide loonpolitiek. De ideologie van

⁶⁸ *Rapport van de Staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 november 1946, No.1 (s-Gravenhage 1948) 17-18.*

zuinigheid, zo kenmerkend voor de periode van de wederopbouw, paste daar wonderwel bij en in amper vijftien jaar onderging het economisch leven in ons land een gedaanteverwisseling die weinigen voor mogelijk hadden gehouden. Schaalvergroting, nieuwe techniek en planning kregen nu alle ruimte, niet in het laatst in de mijnbouw. De hernieuwde inzet op modernisering leidde echter ook tot nieuwe ontwikkelingen die, eerder dan verwacht, voor de Limburgse steenkoolmijnen fataal zouden blijken.

Na de bevrijding concentreerden de bedrijfsleiders van Laura en Vereeniging zich op de mechanisatie van de kolenwinning. Niet alleen omdat het land schreeuwde om steenkool en de terugval in productie moest worden goedgemaakt, maar vooral als gevolg van ernstige rekruteringsproblemen. Het scheppen van steenkool in de pijler bleek meer en meer problematisch en de ingenieurs brachten dit rechtstreeks in verband met de groeiende afkeer van het ondergrondse mijnwerk: 'Wij mogen in de mijnbouw het zware werk niet eenvoudig als een vaststaand feit en als onveranderlijk beschouwen. De ingenieur heeft dit op alle gebieden van de techniek met succes bestreden. Waarom zou het niet ook in de mijnbouw mogelijk zijn. De betekenis van de vooruitgang in de techniek is de bevrijding van de zwaarte van de arbeid'.⁶⁹

Toch had 'harde' techniek na 1945 minder status dan na 1918. In de jaren veertig stond de 'menskundige bedrijfsvoering' op de eerste plaats en daarbij werd de hulp van de psycholoog, de pedagoog en de socioloog niet geschuwd. Het Psychologisch Centrum van de Nederlandse Steenkoolmijnen gaf als eerste het lijfblad van de bedrijfspsychologen, 'Mens en Onderneming', uit. De aandacht voor de mens kreeg bij Laura en Vereeniging speciale nadruk in de instructies aan de toezichthoudende beambten. In 1949 stuurde het bedrijf zijn meesteropzichters op cursus; de bijbehorende *reader* laat geen twijfel over het doel: 'Het blijft inderdaad een groot vraagstuk, hoe de mensen ertoe te krijgen, hun best te doen en zich voor de volle honderd procent te geven. De beste oplossing is: Geef ze een moeilijke taak, maar zorg wanneer ze die taak goed vervullen, voor eer en beloning. Er zijn in de mijn geen gemakkelijke baantjes, maar de mensen die weten te vechten en te overwinnen, worden geëerd en beloond. Geef als meesteropzichter ook hierin het goede voorbeeld, dan zullen uw ondergeschikten van hun kant hun beste beentje voor zetten. [...] Een meesteropzichter is niet alleen leider, maar ook opvoeder. Driekwart van zijn tijd moet besteed zijn aan het opvoeden van zijn ondergeschikten'.⁷⁰ De inzet van 'zachte' technieken was er op gericht de ervaren mijnwerkers voor het bedrijf te behouden en de nieuwkomers te verzoenen met het harde bestaan onder de grond. Ogenscheinlijk was er niet veel aan de hand: tussen 1945 en 1950 steeg het aantal werkkrachten in dienst van Laura en Vereeniging van 2.618 tot 3.766.⁷¹ Maar die cijfers zijn misleidend: vele tientallen oudgedienden verlieten het bedrijf en de nieuw-

⁶⁹ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 518, rapport van ir. H.J. Bardoul, getiteld: 'Personeelsverloop in het ondergrondse bedrijf der mijn Julia', 1958.

⁷⁰ SHC, archief Laura en Vereeniging, inv.nr. 606.

⁷¹ Brouns, *Laura & Vereeniging*, 55.

komers – politieke delinquenten, ontheemden, Poolse en Italiaanse immigranten – waren weinig honkvast, onervaren en soms ronduit ongemotiveerd. Een ervaren mijnwerker legde de vinger op de zere plek: 'Voor ons zijn slechts zij "mijnwerkers", die voor de oorlog reeds in het bedrijf werkten. Allen, die na de bevrijding hier naar toe gekomen zijn vallen dus niet onder dit begrip. Zij moeten nog "mijnwerker" worden, niet alleen wat betreft hun geschooldheid doch ook wat betreft hun mentaliteit. Het is juist zo dat 80 procent van deze nieuwelingen zich wat hun plicht betreft aan schromelijk verzuim schuldig maken. Gaat men de lijst van willekeurige verzuimen na, dan overtreft hun percentage vele malen dat van de werkelijke mijnwerkers'.⁷² De jaarlijkse productiecijfers gaven hem gelijk. Die gingen wel omhoog, maar de winst per houwer was marginaal. 'Zachte' technieken alléén konden het schepprobleem niet oplossen, daarvoor was ook 'harde' techniek noodzakelijk.

De mechanisatie van het koolfront

Tussen 1947 en 1950 reisden de ingenieurs van Laura en Vereniging met grote regelmaat naar de mijnstreken van Duitsland, België, Groot-Brittannië en Frankrijk, om er de nieuwste machines, technieken en werkmethoden te bestuderen. Dichter bij huis leerden zij vooral van hun collega's bij de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen waar al sinds 1946 met afbouwinstallaties werd geëxperimenteerd.

De ingenieurs konden kiezen uit twee modellen: een Brits en een Duits model. De Britten zochten de oplossing vooral in het gebruik van zaag- of freesmachines, die een metersdiepe snee in de kolenwand maakten en de steenkool vervolgens in één keer losmaakten en verwijderden. Die wijze van afbouwen bleek niet erg geschikt voor toepassing in de Laura, de Julia en de andere Limburgse mijnen. De logge machines eisten een bijna stijlenvrij front, terwijl de kolenpijlers in de Limburgse mijnen juist vroegen om veel ondersteuning als gevolg van het slechte dakgesteente. In Duitsland werd vooral geëxperimenteerd met schraap- of schaafinstallaties die de steenkool in dunne laagjes van de pijlerwand pelden. Die machines eisten veel minder ruimte en konden, met een spaarzamer gebruik van stijlen, ook in Limburg worden toegepast. De Nederlandse ingenieurs kozen daarom voor de Duitse wijze van mechanisering, maar voor het zover was werd eerst driftig geëxperimenteerd met het gebruik van stalen stijlen en kappen. Die waren sterker dan de gebruikelijke houten stijlen en lieten meer tussenruimte toe. In de Laura en de Julia waren de eerste, samendrukbare metalen stijlen (typen Gerlach en Schwarz) al in 1936 geïntroduceerd, maar pas na de oorlog verdrongen zij het mijnhout snel. Een ander probleem was de mechanisatie van de afvoer van de steenkool. Het vervoer in de pijler was een combinatie van schop en schudgoot of transportband. Door het gebruik van afbouwmachines zouden de af te voeren hoeveelheden steenkool sterk toenemen. De ideale machine maakte de steenkool los én reduceerde het

⁷² J.H. de Wever, 'Prestatie en produktie in de kolenmijnbouw', *Socialisme en Democratie* 6 (Juni 1949) 347.

schepwerk tot een minimum. De Staatsmijnen vonden de oplossing in de ontwikkeling van een eigen versie van de schraperbak, een van oorsprong Duitse machine die zij door scheepsbouwer *Gusto* in Schiedam lieten bouwen. Het werd het begin van de vestiging van *Gusto Mijnbouw* in Geleen. De schraperbak, een bak met tanden die aan een kabel langs de kolenwand werd getrokken, verenigde het losbreken en het transport van steenkool in één apparaat. De machine werd in 1947 in de Maurits uitgetoet. In de Oranje-Nassau I werd op dat moment geëxperimenteerd met een alternatief apparaat: de schaafploeg, ontdekt en aangekocht in Tsjecho-Slowakije. De ingenieurs van de Laura en de Julia namen regelmatig een kijkje in de proefpijlers van beide mijnen.⁷³

Kolenploeginstallaties bestonden uit twee onderdelen: een schaafapparaat en een transportband die de kolen opving en verwijderde. De machine werd een ploeg genoemd, omdat zij de kool in één beweging losmaakte en omkiepte. Vanwege de hoogte van de schaaf, bijna 150 centimeter, was de eerste generatie schaafploegen alleen geschikt voor dikke kolenlagen. De Staatsmijnen kwamen al snel met een multischaaf en in Duitsland verschenen de eerste snelschaven; beiden waren inzetbaar in dunne kolenlagen.

Na lang wikken en wegen liet de technische staf van Laura en Vereniging eind 1949 zijn keus vallen op de snelschaaf van de Duitse firma *Westfalia* in Lünen. De schraperbakken van *Gusto* waren weliswaar verder uitontwikkeld, maar de Geleense firma kampte met leveringsproblemen en bood naar verluidt een slechte service.⁷⁴ Vooruitlopend op de ingebruikname van de snelschaven, hadden de ingenieurs op diverse plaatsen in de ondergrondse bedrijven organisatorische veranderingen doorgevoerd en nieuwe hulpmiddelen in gebruik genomen. Zo kocht het bedrijf een aantal hypermoderne boorwagens, mechanische laadschoppen en betonpompen, oefenden de schietmeesters met een nieuwe schietmethode voor de aanleg van steengangen en werd geëxperimenteerd met het injecteren van water in de kolenlagen. Begin 1950 kwam de eerste *Westfalia* snelschaaf in gebruik in de Julia, iets later ook in de Laura. Al naar gelang de ervaringen werden de machines in eigen huis voortdurend aangepast en gemodificeerd. Dat gold eveneens voor de ondersteuning die door de versnelde vooruitgang in de kolenlagen, aan steeds hogere eisen moest voldoen. Omstreeks het midden van de jaren 1950 schakelde Laura en Vereniging over op een verbeterde kolenploeginstallatie, eveneens geleverd door de firma *Westfalia*. Uitgerust met een krachtige elektromotor en een gepantserde transportband die kon worden verlengd tot 200 meter, was deze zogenaamde Löbbe-Hobel uitermate geschikt voor gebruik in lange pijlers.⁷⁵

De mechanisering onder de grond had ook belangrijke gevolgen voor de bovengrondse bedrijven. Door de inzet van machines trad niet alleen een sterke

⁷³ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 943, Stukken van de Mechanische Commissie, rapport 'mechanische afbouw met schraperbakken', door ir. P. Satijn (21 juli 1947); idem, verslag van een bezoek aan Staatsmijn Maurits (25 oktober 1949).

⁷⁴ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 943, 'Verslag van een bezoek gebracht aan de mechanische pijler op de O.N. I, uitgerust met schilschraperbakken op 19 oktober 1949'.

⁷⁵ SHC, archief Laura en Vereniging, inv.nr. 943, diverse stukken uit de periode 1950-1955.

vergruizing van de steenkool op, er kwam ook steeds meer steen naar boven. Dat maakte een complete vernieuwing van de bovengrondse installaties noodzakelijk. In de eerste helft van de jaren 1950 werd de capaciteit van de wasserijen en de zeefinrichtingen sterk opgevoerd. Vervolgens werd de briketfabriek van de Laura onder handen genomen en werden beide mijnen uitgebreid met nieuwe slik- en fijnkooldrooginstallaties. In 1960 werd schacht I van de Laura, inmiddels 753 meter diep, voorzien van een nieuwe ophaalinstallatie. Tussen 1961 en 1965 werden ook de ophaalinstallaties van de Julia vernieuwd.⁷⁶

De volmechanische winning van steenkool leek rond 1955 een plafond te bereiken, voornamelijk als gevolg van ondersteuningsproblemen. De machines konden alleen in pijlers worden ingezet waar het dakgesteente een stijlenvrij front toeliet. Bovenal was het een probleem hoe te voldoen aan de eis dat de ondersteuning de machinale winning gemakkelijk volgde. De mechanisatiegraad hing daarnaast ook af van het enthousiasme van de bedrijfsleiding. Ondanks de aarzelende start liepen de Laura en de Julia voorop. In 1955 kwam meer dan 50 procent van de productie van Laura en Vereeniging uit volledig gemechaniseerde pijlers.⁷⁷ Bij de Staatsmijnen was 30 tot 40 procent van de koolwinning gemechaniseerd.

Hydraulische stijlen vormden het eerste onderdeel van de oplossing van het ondersteuningsprobleem en de opmaat voor een tweede mechanisatiegolf. Ze hadden een hoog draagvermogen en waren eenvoudig 'te roven'. Omdat met weinig steunpunten kon worden volstaan kwam er steeds meer ruimte voor afbouwachines. Hydraulische stijlen werden voor het eerst in de Julia toegepast, in juli 1958. In het volgende stadium leerden zij wandelen. Twee maal twee achter elkaar staande stijlen werden onderling verbonden en konden als paar ten opzichte van elkaar bewegen. Eén helft werd drukloos gemaakt en naar voren gebracht, daarna kon de schaaf ontkolen en als het stijlenvrije front te breed werd, drukten cilinders de andere helft naar voren. Wandelondersteuning waren imponerende machines, zwaargewichten die passen van ruim een meter konden maken. Ze werden al in maart 1960 in de Julia toegepast.⁷⁸

Met kolenschaven en wandelondersteuning was het werk van de ondergronders onherkenbaar veranderd. In plaats van de houwer, werd de pijler bevolkt door personen die de voortgang van machines reguleerden. Het aantal technische specialisten nam sterk toe, maar aan puur mijnbouwkundige kwaliteiten bleef nog lang behoefte. Het eindpunt, de manloze pijler, werd nooit bereikt. De beheersing van het dakgesteente was nog niet optimaal en de kosten maakten een manloze pijler oneconomisch. In 1964 haalde Laura en Vereeniging bijna 87 procent van zijn productie uit mechanische pijlers.⁷⁹ Toch waren de machines en al het technisch vernuft niet in staat de Laura en de Julia te redden van sluiting.

⁷⁶ Brouns, *Laura & Vereeniging*, 34-35, 42-43.

⁷⁷ *De Mijn* 2 (1956-1957) 20.

⁷⁸ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw II: Delfstoffen Energie Chemie* (Zutphen 2000) 60.

⁷⁹ *De Mijn* 8 (1964) 26.

Begin jaren 1960 gold de wandelondersteuning als het summum van ondergrondse mijnstechniek. Collectie SHCL, fotoarchief Laura en Vereniging.

De weg naar het einde

Anno 1957 leek de steenkolenmijnbouw nog een industrie in volle ontwikkeling. De regering had de winning van steenkool kort tevoren nog tot een van de prioriteiten van haar industrieel beleid verklaard. Besloten was dat in Vlodrop Staatsmijn Beatrix zou worden aangelegd en er werd druk gespeculeerd over de ontsluiting van de kolenvoorraden in de Peel. Laura en Vereniging werkte ondertussen met volle kracht aan de modernisering van haar mijnen. Onverwacht snel veranderde het klimaat. Terwijl goedkope buitenlandse olie de brandstofmarkt overspoelde werd de Europese mijnindustrie in 1958 overvallen door een afzetcrisis. Het jaar daarop prikte de Nederlandse Aardolie Maatschappij in de gasbel van Slochteren. Terwijl het vertrouwen in de steenkolenindustrie begon af te nemen, nam de daling van het arbeidersbestand in de mijnen dramatische vormen aan. Met name bij de Staatsmijnen. Het waren vooral de jongste en krachtigste houwens die de Limburgse mijnen verlieten. Ook het aantal leerlingen van de diverse mijnscholen daalde snel. Het hoofaccent van het wervingsbeleid in de mijnindustrie werd dan ook grotendeels afgestemd op het aantrekken van buitenlandse arbeiders. De levensvatbaarheid van de Limburgse mijnen kwam echt ter discussie te staan toen Staatsmijnen in de rode cijfers belandde. Dat was in 1962. In 1964 werd door de hoofddirectie van het staatsbedrijf nog een laatste maal fundamenteel gediscussieerd over de toekomst. Een werkgroep boog zich intussen over de vraag of het mijnbedrijf nog toekomst had. In oktober hakte de hoofddirectie de knoop door. Sluiting van de staatsmijnbedrijven was, hoe spijtig ook, onvermijdelijk en diende zo

spoedig mogelijk te gebeuren. De toenmalige minister van Economische Zaken J.E. Andriessen, weigerde die uitkomst te aanvaarden. Korte tijd later viel het kabinet en nam J. M. den Uyl het ministerie over. Den Uyl besepte dat de mijnen reddeloos verloren waren, maar nam de tijd om een verantwoord sociaal beleid uit te denken. Op 17 december 1965 presenteerde hij zijn Eerste Mijnota in een bomvolle zaal van de Heerlense stadsschouwburg. Het doek voor het mijnbedrijf leek gevallen. De directies van de particuliere mijnen geloofden nog in de veerkracht van hun bedrijven. Ze maakten immers nog steeds winst. Nederland wenste echter over te stappen op aardgas. Alle plannen gingen uit van een snelle en diepe penetratie van de huishoudelijke markt, het domein van de particuliere mijnen. Dit kon des te sneller als de ondergronder meteen en definitief bovengronds kwam.⁸⁰

Begin 1967 werd op initiatief van Laura en Vereniging de Stichting Werkvoorziening Particuliere Mijnen opgericht. Met steun van de regering startte de onderneming met nieuwe industriële activiteiten, die op termijn moesten leiden tot een omschakeling van de werkzaamheden en vervangende werkgelegenheid voor haar personeelsleden. In februari van dat jaar kwam Steenfabriek Nievelstijn in bedrijf. In oktober startte Laura Motoren met de productie van bromfietsmotoren. Laura Metaal opende in 1968 de deuren en in mei 1969 begon Pionier-Laura met het vervaardigen van afdichtingsringen voor de auto-industrie. De sluiting van de Laura was op dat moment al op handen. 's Ochtends was het er stil aan de poort; bijna al het personeel was naar de Julia overgebracht. De werkpunten in het Lauraveld waren vanuit de Julia bereikbaar via een verbindingsteengang op de 365-meter verdieping. In 1970 werden de laatste Laura-kolen 'getrokken' en sloot de directie definitief de boeken. De Julia bleef nog vier jaar in bedrijf. Op 20 december 1974 kwam de allerlaatste wagen kolen boven. Alleen de elektriciteitscentrale bleef nog tot halverwege de jaren 1980 in gebruik, maar toen waren de steenkolenmijnen van Laura en Vereniging al geschiedenis.

Besluit

Het heeft lang geduurd voor in Nederland de idee rijpte dat er vooruitgang mogelijk was voor iedereen. Dat daarvoor instituties als een representatieve democratie en een rechtstaat nodig zijn. Dat daar een bepaalde houding bij hoort: van nieuwsgierigheid, punctualiteit en efficiency. Van het besef dat sociale veranderingen onontkoombaar zijn, zoals gelijke rechten voor mannen en vrouwen en respect voor individuele vrijheid. De Limburgse steenkoolindustrie heeft in dat proces, tegen wil en dank, een voorname rol gespeeld. Zij vormde één van de arena's waarin het nieuwe botste op het oude.

Lange tijd gold in de geschiedschrijving van de Limburgse mijnbouw het beeld dat de mijndirecties, de politiek en de kerk gemene zaak hadden gemaakt en de emancipatie van de mijnwerkers in de weg stonden. Zelfs de arbeider ging niet

⁸⁰ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw II: Delfstoffen Energie Chemie (Zutphen 2000)* 61-65.

vrijuit: het ontbrak hem aan klassenbewustzijn en aan strijdbaarheid. Wat men de propagandisten van deze visie voor de voeten kan werpen, is dat de arbeider in hun ogen altijd slachtoffer is gebleven. Ze zijn nooit in staat geweest hem gewoon als mens te zien. Of te beseffen dat er behalve strijd en leed ook liefde, humor en ontspanning bestond in het leven van de arbeidersklasse. Wie voor een dubbeltje geboren werd, zou inderdaad niet snel een kwartje worden. Maar daarmee is niet gezegd dat het leven als dubbeltje minder de moeite van het leven waard was dan het leven van een kwartje.

Mensen maken keuzes en wanneer we maar goed genoeg naar de omstandigheden kijken waarin deze gemaakt worden, blijken ze vaak verrassend rationeel te zijn. Een mijnwerker moest brood op de plank brengen en had niet altijd belang bij het lidmaatschap van een radicale bond. Veel arbeiders vonden bovendien dat zij de vakbond niet nodig hadden. Zij hadden een andere strategie: hard werken, in een goed blaadje komen bij de baas, promotie maken als het even kon. De mijn directeur moest een bedrijf 'runnen' en zijn aandeelhouders dienen, zonder het werkvolk al te zeer van zich te vervreemden. En de burgemeester en de pastoor zochten naar wegen om 'de boel bij elkaar te houden'. Onlangs trok Ben Gales een streep onder de discussie: 'Hoe moeilijk het ook vaak verliep, corporatistisch onderhandelen zorgde voor meer stabiliteit en voorspelbaarheid en dat vergrootte het vertrouwen in een tijd van onzekerheid. [...] Niet alleen aanpassing stond op de agenda maar ook constructie'.⁸¹

Als het waar was, zoals George Orwell in zijn boek *The Road to Wigan Pier* schreef, dat in de jaren dertig 'nylon kousen, zalm in blik, goedkope chocola, films, radio, sterke thee en de voetbaltoto samen een revolutie hebben voorkomen'⁸², dan zou men kunnen stellen dat de materiële ontwikkelingen van de jaren vijftig en daarna, een revolutie 'van onderop' voorgoed onmogelijk hebben gemaakt. Dankzij de vrije markt lag het bezit van luxegoederen als auto's en televisies binnen het bereik van de velen. Huishoudelijke apparaten werden van luxeartikelen tot gewone gebruiksvoorwerpen en bevrijdden de mens van zware en tijdrovende dagelijkse besommeringen. De sociale woningbouw gaf ook de arbeider de kans te wonen in een ruime woning, met een badkamer en een toilet in huis. Vanaf de late jaren 1950 leefde de arbeider in een voorheen voor ondenkbaar gehouden weelde. Dankzij de nieuwe sociale wetgeving was hij er bovendien van verzekerd dat deze nieuwe welstand hem niet zomaar zou komen te ontvallen, zelfs als hij door ziekte of ouderdom niet langer in staat zou zijn om te werken. De mijnsluitingen brachten het bouwwerk van de verzorgingsstaat weliswaar aan het wankelen, het bleef overeind.

⁸¹ Ben Gales, 'Houwen en stof bijten? Maakbaarheid in een mijnstreek', *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 45 (2000) 45.

⁸² George Orwell, *The Road to Wigan Pier* (London 1971) 80, 81.

Wim Derks

De arbeidsmarkt in Limburg 1960 – 2005: is de sluiting van de mijnen verwerkt?

De afgelopen 100 jaar werd de sociaal-economische ontwikkeling van Limburg mede bepaald door de ontwikkelingen rond de steenkolenmijnen. In de eerste 60 jaar van de vorige eeuw zijn de mijnen opgebouwd. In de laatste 40 jaar zijn de mijnen gesloten en moest het sluitingsproces worden verwerkt. De beslissing over de sluiting werd in 1965 genomen. Het sluitingsproces is in 1975 afgerond, maar de gevolgen van deze grote sociaal-economische verandering werkten nog vele jaren door. Zijn die gevolgen nu nog waarneembaar?

Voorliggende rapportage richt zich op de periode 1960-2005. De sociaal-economische veranderingen komen duidelijk tot uitdrukking in de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Over de arbeidsmarkt is bovendien voldoende informatie beschikbaar om de kwantitatieve ontwikkelingen sinds 1960 in beeld te brengen. Voor deze periode van 45 jaar zijn de huidige definities terugerekend en is een aantal ontbrekende cijfers geraamd. De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt in Limburg worden geschetst in vergelijking met de ontwikkelingen in Nederland als geheel. Omdat de mijnen en daarmee de gevolgen van de mijnsluiting geconcentreerd zijn in Zuid-Limburg worden binnen Limburg twee deelgebieden onderscheiden: Noord- en Midden-Limburg enerzijds en Zuid-Limburg anderzijds.

In de jaren zestig van de vorige eeuw, toen de beslissing werd genomen om de mijnen te sluiten, was de werkloosheid laag, omdat er een tekort was aan arbeidskrachten. Daarna volgde een lange periode van hoge werkloosheid en ruim aanbod van arbeidskrachten. Er zijn duidelijk aanwijzingen dat we nu aan de vooravond staan van een periode van een algemene vermindering van het arbeidsaanbod en tekort aan arbeidskrachten in bepaalde sectoren.

Arbeidsmarkt

De arbeidsmarkt neemt een zeer belangrijke plaats in als het gaat om de sociaal-economische ontwikkeling. Mensen krijgen inkomen, ontplooiingsmogelijkheden, een sociaal netwerk en status via betaalde arbeid. Bedrijven en instellingen hebben arbeidskrachten nodig voor de productie van goederen en diensten. Op de arbeidsmarkt is, zoals bij elke markt, sprake van aanbod, vraag en discrepanties tussen aanbod en vraag.

Het aanbod van arbeidskrachten komt voort uit de aanwezige bevolking, al dan niet aangevuld met migranten. Daarnaast kan, zeker regionaal, pendel een rol spelen. Over het algemeen verloopt de ontwikkeling van het aanbod vrij structureel, met geleidelijke veranderingen.

De vraag naar arbeidskrachten komt van bedrijven en instellingen. De economische conjunctuur en mede als gevolg daarvan de schommelingen in de beschikbare financiële middelen bij de (semi-)overheid veroorzaken sterke

veranderingen in de ontwikkeling van de omvang van de vraag naar arbeidskrachten. Overheidsbeleid, zoals bij de sluiting van de mijnen, kan de omvang van de vraag ook beïnvloeden.

Omdat aanbod en vraag meestal niet geheel op elkaar aansluiten treden er discrepanties op. Het aanbod kan kleiner zijn dan de vraag, zoals in de jaren zestig van de vorige eeuw. Na de jaren zestig was tot nu toe echter het aanbod overwegend groter dan de vraag. Deze situatie komt tot uitdrukking in hoge werkloosheid. Ook als aanbod en vraag kwantitatief even groot zijn kunnen er kwalitatieve discrepanties zijn, waardoor er altijd enige werkloosheid is. Bij aanwezigheid van (grote) discrepanties tussen aanbod en vraag zullen evenwichtherstellende processen optreden zoals bijvoorbeeld vergroting of verkleining van aanbod door migratie en pendel.

Deze drie invalshoeken (aanbod, vraag en discrepanties op de arbeidsmarkt) komen hierna achtereenvolgens aan de orde.

De aanbodzijde

De bevolking

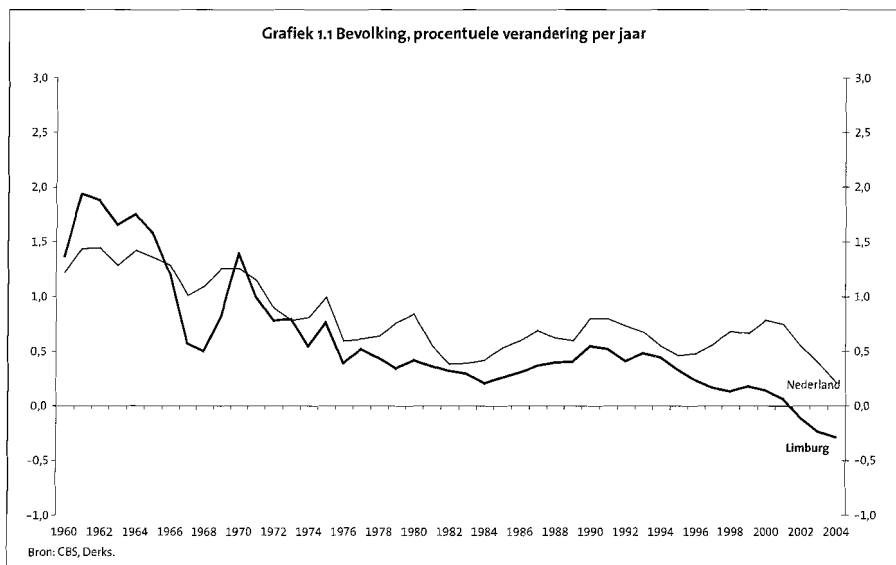
Voor de ontwikkeling van de omvang het aanbod van arbeidskrachten in een regio is de ontwikkeling van het aantal inwoners van groot belang. Bij de verandering van het aantal inwoners (grafiek 1.1) kunnen twee componenten onderscheiden worden: de natuurlijke aanwas (het saldo van geboorte en sterfte, grafiek 1.2) en het migratiesaldo (inkomende min uitgaande migratie, grafiek 1.3). De natuurlijke aanwas bepaalt vooral de meer structurele ontwikkeling van het aantal inwoners. Het migratiesaldo is vooral verantwoordelijk voor de schommelingen op korte termijn.

Staat 1 Bevolking	Niveau		Aandeel		Ontwikkeling 1960-100			
	1960	2005	1960	2005	1960	1997	2002	2005
Nederland	11.417.000	16.292.000	100	100	100	136	141	143
Limburg	876.400	1.136.000	7,7	7,0	100	130	130	130
Noord- en M.-Limburg	345.900	512.400	3,0	3,1	100	144	148	148
Z.-Limburg	530.500	623.500	4,6	3,8	100	120	119	118

Bron: CBS; Derks.

Van 1 januari 1960 tot 1 januari 2005 is het aantal inwoners van Limburg gestegen van 876.000 tot 1.136.000 (staat 1). Dat is een groei van 30 procent.¹ Landelijk is het aantal inwoners in die periode gestegen met 43 procent. De geringere groei in Limburg wordt zowel veroorzaakt door een geringere natuurlijke aanwas (sinds het midden van de jaren zeventig) als door een lager migratiesaldo. Uit

¹ Hierbij is gecorrigeerd voor de grenswijzing met Duitsland in het begin van de jaren zestig.

grafiek 1.1 blijkt dat de bevolkingsgroei zowel in Limburg als Nederland tot 1975 duidelijk groter was dan daarna. In Limburg is de groei in 2002 zelfs overgegaan in een daling. In Limburg werd in januari 2002 het hoogste aantal inwoners bereikt: 1.143.300. Dit is naar verwachting het begin van een blijvende daling.² Voor Nederland als geheel wordt de daling pas over ongeveer 30 jaar verwacht. Limburg is de eerste provincie van Nederland met een definitieve daling van het aantal inwoners.³ Elders in Europa komt dit verschijnsel al wel voor.

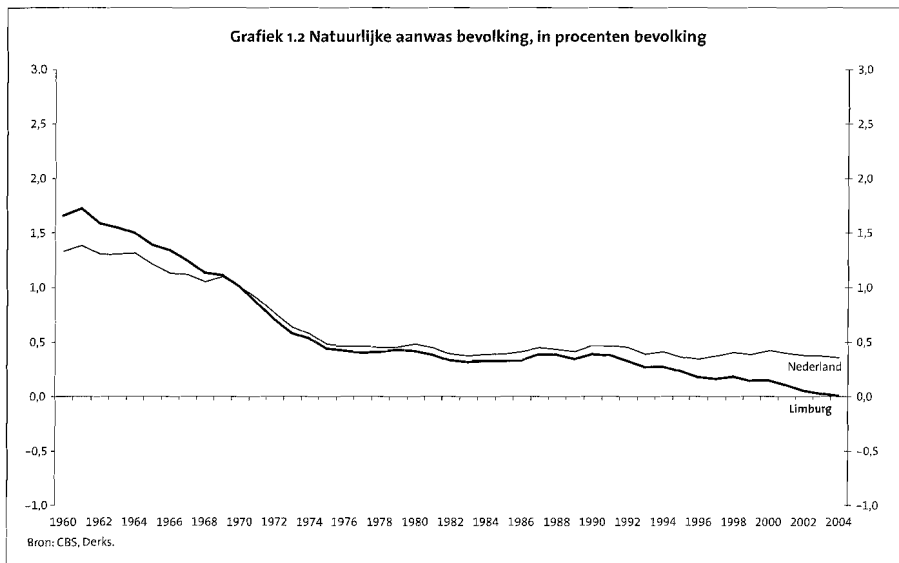
In de afgelopen 45 jaar is de bevolking in Noord- en Midden-Limburg meer gegroeid (48 procent) dan landelijk (30 procent). In Zuid-Limburg was de groei veel minder (18 procent). Daar is de bevolkingsdaling al in 1997 begonnen.

Aan de basis van de bevolkingsdaling ligt een sterke daling van het aantal geboorten. In de daling van de natuurlijke aanwas van 1960 naar 1975 in grafiek 1.2 komt deze daling van het aantal geboorten tot uitdrukking. Minder geboorten geeft minder jongeren en dus een ontgroening van de bevolking. Deze ontgroening is vooral tussen 1970 en 1990 opgetreden. De grote generaties uit het verleden geven een sterke toename van het aantal ouderen. Het proces van vergrijzing is in volle gang en gaat nog tientallen jaren door.

In Limburg worden met ingang van 2004 minder kinderen geboren dan er mensen overlijden. De natuurlijke aanwas is kleiner dan nul geworden (grafiek 1.2). Ten aanzien van de demografische ontwikkeling zijn er in de afgelopen 45 jaar dus grote veranderingen opgetreden. De toekomst, met een dalend aantal inwoners, zal ook weer geheel anders worden.

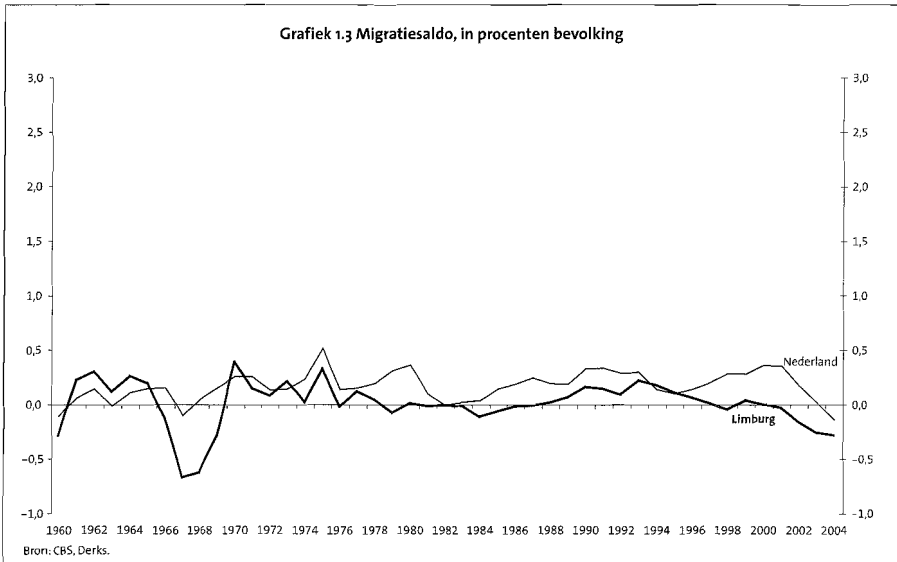
² W.M. Derks, J.C.G. Hensgens en J.M.M.J. Nieuweboer, *Bevolking Limburg 2004 – 2035*. (Maastricht 2003).

³ W. Derks, 'Vergrijzing en regionale markten', *ESB* 89 (2004) 65-66.

De migratie

Aan migratiestromen liggen diverse oorzaken ten grondslag zoals studie (met name hogere opleidingen), werk, wonen, huwelijk en asiel. In verhouding tot de stromen van immigratie en emigratie is het saldo gering, omdat de inkomende en uitgaande stroom elkaar vaak ongeveer in evenwicht houden. Gemiddeld over de periode 1960-2004 was het migratiesaldo van Limburg gelijk aan nul. Voor Nederland als geheel was het migratiesaldo in die periode gemiddeld per jaar gelijk aan 0,17 procent van de bevolking. De bijdrage van het migratiesaldo aan de groei van het arbeidsaanbod is daarmee gemiddeld over een langere periode gering. Voor een kortere periode kan het migratiesaldo wel een duidelijke invloed hebben op de ontwikkeling van het aanbod van arbeidskrachten. In grafiek 1.3 is het begin van de mijnsluiting in de tweede helft van de jaren zestig duidelijk zichtbaar in een emigratiesaldo van Limburg. De komst van rijksdiensten naar Limburg (zoals het ABP en het CBS) als compensatie van de mijnsluiting gaf een top in het immigratiesaldo in het begin van de jaren zeventig. Nationaal hangt de top in het midden van de jaren zeventig samen met de onafhankelijkheid van Suriname en de daaraan voorafgaande migratiestroom naar Nederland. Het economisch dal in het begin van de jaren tachtig geeft opnieuw een uitgaand migratiesaldo. Het hogere immigratiesaldo in de eerste helft van de jaren negentig valt samen met een economisch dal en heeft dan ook geen relatie met een grotere vraag naar arbeidskrachten. De grote toestroom van asielzoekers is daarvan de belangrijkste oorzaak. In de meest recente jaren 2003 en 2004 is het migratiesaldo in Limburg historisch gezien zeer laag, lager dan in de afgelopen 30 jaar. Naast het economisch dal en het stringenter asielbeleid speelt hier de woningmarkt een rol. In de afgelopen tientallen jaren kwamen Duitsers in Limburg wonen, omdat hier de huizen goedko-

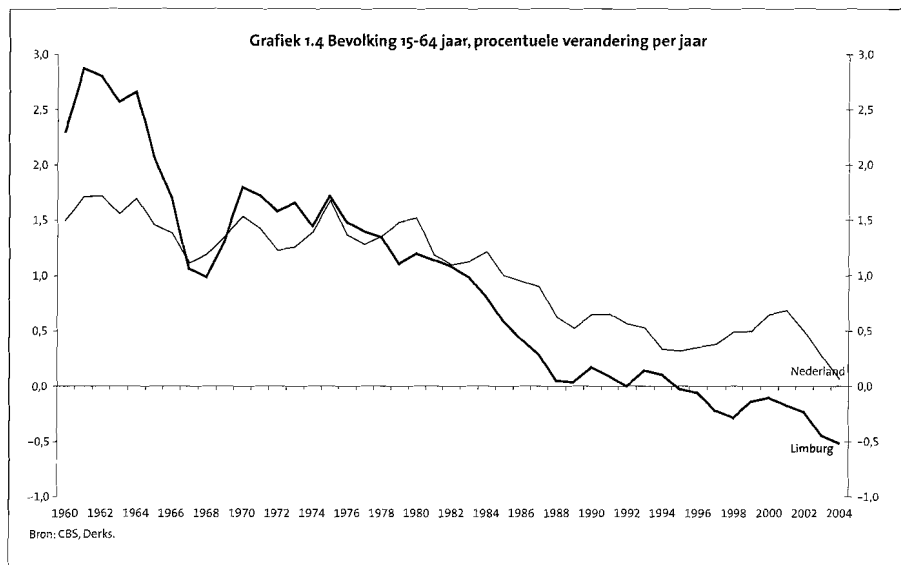
per waren. Sinds enkele jaren zijn de verhoudingen omgekeerd. De huizen zijn hier duurder dan in Duitsland. Duitsers komen hier niet meer wonen en gaan terug. Door de mogelijkheid van Nederlanders om de aftrek van hypotheekrente ook in het buitenland te laten gelden is bovendien de verhuisbeweging naar het buitenland vergroot.

Gezien over een wat langere termijn is de bijdrage van het migratiesaldo aan de groei van het aanbod van arbeidskrachten dus gering. In een periode van schaarste aan arbeidskrachten zullen wel wat arbeidskrachten van elders aangetrokken worden. Maar niet-regio gebonden bedrijven kunnen hun activiteiten ook verplaatsen naar gebieden met voldoende arbeidskrachten, waar de lonen meestal veel lager zijn.

Bij de opstelling van de Limburgse bevolkingsprognose in 1996 was de veronderstelling over het migratiesaldo een zwaar punt van discussie. De verwachte bevolkingsdaling op basis van de natuurlijke aanwas, was voor bepaalde beleidsinstanties zeer moeilijk de aanvaarden. In de rapportage van de achtereenvolgende bevolkingsprognoses (1996, 2000 en 2003) is daarom uitgebreid aandacht besteed aan de migratie. Inmiddels is bevolkingsdaling in Limburg realiteit geworden en was er vrijwel geen discussie meer over de veronderstellingen ten aanzien van het migratiesaldo bij het opstellen van de nieuwe prognose in 2003. De structurele ontwikkeling van het aantal inwoners van Limburg wordt bijna helemaal bepaald door de dalende natuurlijke aanwas (grafiek 1.2).

De bevolking in de leeftijdsgroep 15-64 jaar

Voor de ontwikkeling van het aanbod van arbeidskrachten is de bevolking van 15-64 jaar, de zogenaamde potentiële beroepsbevolking, van belang. Tot het eind van de jaren tachtig, toen de naoorlogse geboortegolf instroomde in deze leef-

tijdsgroep, groeide de potentiële beroepsbevolking snel (grafiek 1.4). Sinds het begin van de jaren negentig is de groei gering en in (Zuid-)Limburg is in 1995 zelfs een daling begonnen. In Noord- en Midden-Limburg is de daling in 2003 ingezet. In Nederland is er nog wel een duidelijke groei. Zodra de naoorlogse geboortegolf met ingang van 2011 uit deze leeftijdsgroep gaat stromen, versnelt de daling in Limburg. Ook in Nederland valt dan de groei weg, maar de echte daling begint waarschijnlijk zo'n tien jaar daarna.

De beroepsdeelneming

Niet iedereen in de leeftijd van 15-64 jaar biedt zich aan op de arbeidsmarkt. Veel scholieren en studenten werken niet. In het verleden was het niet gebruikelijk dat vrouwen betaalde arbeid verrichtten. Daardoor is de deelname aan beroepsarbeid van vrouwen boven de 50 jaar nog steeds gering. Er is nu echter ook nog een deel van de jonge moeders dat tijdelijk afziet van betaalde arbeid. Sinds de jaren zeventig was er vooral bij de mannen een toenemende uittreding uit de arbeidsmarkt voor hun 65-ste door gebruik van regelingen voor arbeidsongeschiktheid en vervroegde uittreding.

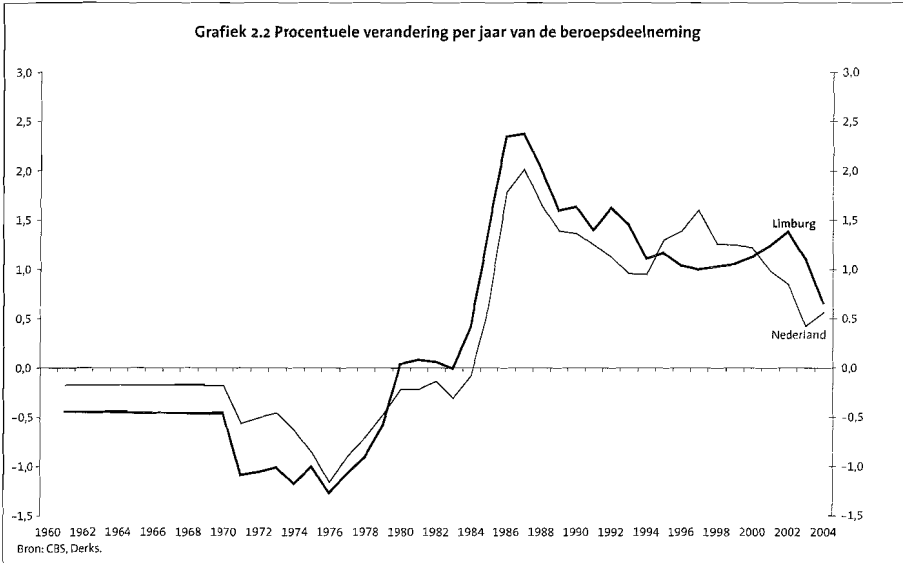
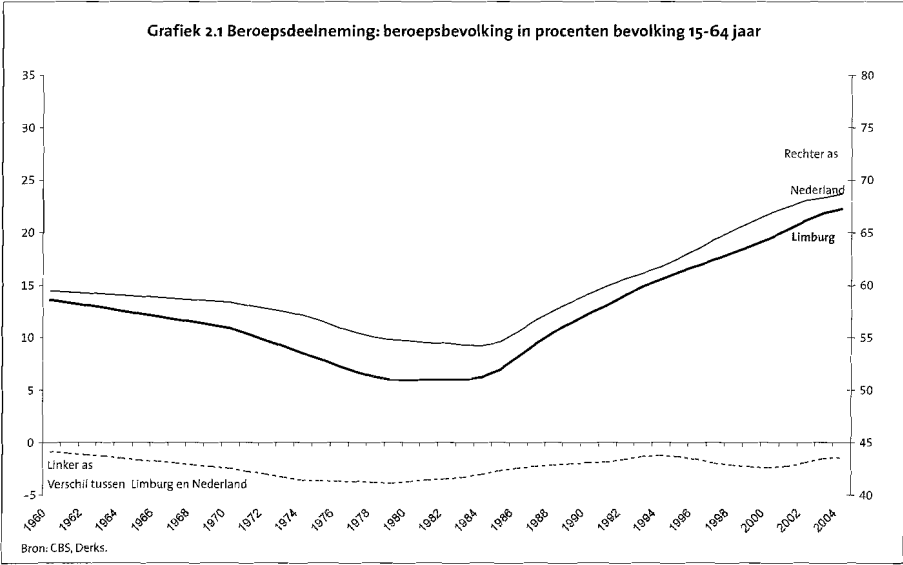
Personen die minimaal twaalf uur per week betaalde arbeid verrichtten of dat willen doen worden tot de beroepsbevolking gerekend. Wanneer het aantal beroepspersonen in de leeftijd van 15-64 jaar wordt gerelateerd aan de betreffende bevolking levert dat de beroepsdeelneming (grafiek 2.1). De beroepsdeelneming is in Limburg lager dan landelijk. Het verschil tussen Limburg en Nederland is in grafiek 2.1 met een stippellijn aangegeven. Als oorzaken van die relatief lage beroepsdeelneming in Limburg kunnen de volgende zaken genoemd worden. Traditioneel was de beroepsdeelneming bij vrouwen in het katholieke Limburg lager dan het landelijke gemiddelde. Bovendien stop-

ten mijnarbeiders voor hun 65-ste met werken. Bij het sluiten van de mijnen zijn veel personen extra vroeg met pensioen gegaan. Bij het oplopen van de werkloosheid in de jaren zeventig en begin jaren tachtig hebben in Limburg extra veel mensen via de arbeidsongeschiktheid de arbeidsmarkt verlaten. In Limburg zijn binnen de leeftijdsgroep van 15-64 jaar relatief meer ouderen dan landelijk. Bij ouderen is de beroepsdeelneming lager dan bij jongeren. Al deze factoren samen zorgen ervoor dat ook nu nog de beroepsdeelneming in Limburg duidelijk lager is dan landelijk.

Staat 2 Beroepsdeelneming (beroepsbevolking in procenten van bevolking van 15-64 jaar)						
	Niveau			Verskil met Nederland		
	1960	1983	2005	1960	1979	2005
	%					
Nederland	59	54	69			
Limburg	58	51	68	-0,9	-3,9	-1,4
Noord- en						
Midden-Limburg	62	54	69	2,4	-1,0	0,4
Zuid-Limburg	57	49	66	-2,8	-6,0	-3,0

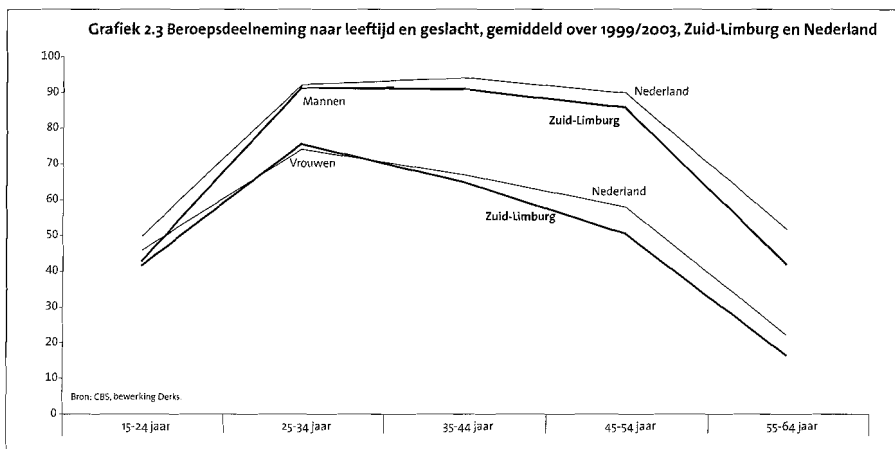
Bron: CBS; Derks.

Het verschil in beroepsdeelneming tussen Limburg en Nederland is van 1960 naar 1979 toegenomen en is daarna afgenomen. Gezien het voorgaande is dit een voor de hand liggende ontwikkeling. Het is echter zeer opmerkelijk dat de afname van het verschil in 1994 stopt. Vanaf dat jaar wordt het verschil zelfs (tijdelijk) weer iets groter. Een nadere analyse laat zien dat het verschil bij vrouwen wel verder verkleint, maar bij mannen niet. De stijging van de beroepsdeelneming bij oudere mannen gaat in Limburg langzamer dan landelijk. Binnen Limburg is dat met name in het zuiden het geval, de regio waar de meeste mijnwerkers woonden. Cijfers over beroepsbevolking en daarmee ook over beroepsdeelneming hebben een relatief grote onzekerheidsmarge, omdat ze gebaseerd zijn op een (beperkte) steekproef. Daarom is in grafiek 2.3 het gemiddelde genomen over vijf jaar (1999 tot en met 2003). Uit die grafiek blijkt dat in Zuid-Limburg in de leeftijd boven 35 jaar de beroepsdeelneming zowel bij mannen als vrouwen nog steeds duidelijk lager is dan het landelijke gemiddelde. Bij de leeftijdsgroep 55-64 jaar is de beroepsdeelneming bij mannen in Zuid-Limburg een vijfde lager dan landelijk. Wat betreft de beroepsdeelneming heeft Zuid-Limburg dus ook nu nog een achterstand, niet alleen bij de vrouwen, maar vooral ook bij de mannen. Ten aanzien van de beroepsdeelneming zijn de gevolgen van de mijn(sluiting) dus nog zichtbaar. Dit is zeer opmerkelijk. Dit zal op zijn minst voor een deel samenhangen met een hogere arbeidsongeschiktheid. In een van de laatste paragrafen wordt daar nader op ingegaan.

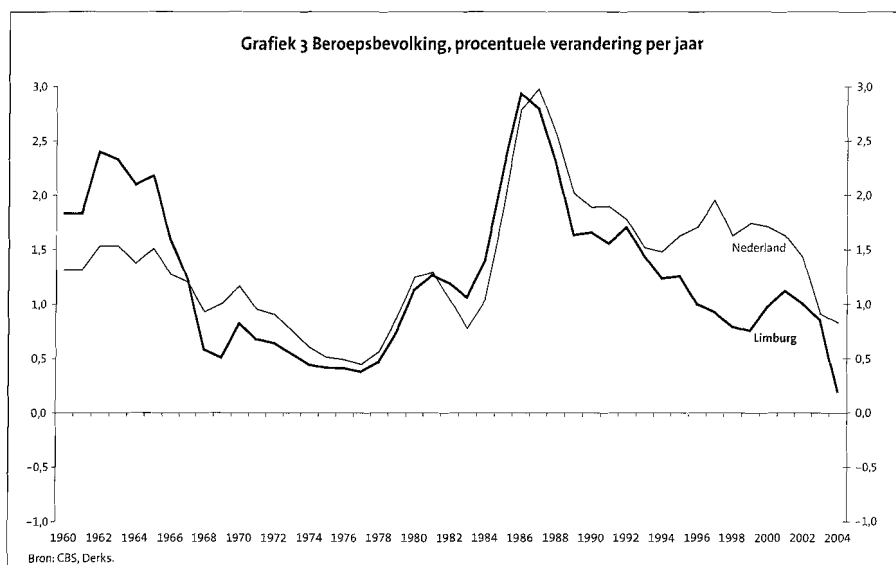
De stijgende lijn in de beroepsdeelneming sinds het midden van de jaren tachtig, zoals die in grafiek 2.1 zichtbaar is, wordt vooral veroorzaakt door de toenemende beroepsdeelneming van vrouwen. Door het cohort-effect (de aankomende 50-plus vrouwen hebben een hogere beroepsdeelneming dan de huidige 50-plus vrouwen) zal de beroepsdeelneming voorlopig nog blijven stijgen, maar wel in steeds mindere mate.

Als de procentuele verandering van de beroepsdeelneming in beeld wordt gebracht (grafiek 2.2), dan is de afvlakkende trend in de stijging van de beroepsdeelneming al duidelijk zichtbaar.

De beroepsbevolking

De combinatie van de ontwikkeling van de bevolking van 15-64 jaar (grafiek 1.4) en de beroepsdeelneming (grafiek 2.2) geeft de ontwikkeling van de beroepsbevolking (grafiek 3).⁴ De relatief snelle stijging van de beroepsdeelneming in de tweede helft van de jaren tachtig gaf een sterke groei van de beroepsbevolking. Daarna werd de stijging van de beroepsdeelneming relatief steeds geringer. De bevolking van 15-64 jaar ging bovendien steeds minder groeien en in Limburg zelfs dalen. De groei van de beroepsbevolking is daardoor in 2004 op een laag niveau gekomen. Door het economisch dal van de afgelopen jaren is de stijging

⁴ Het geringe aantal beroepspersonen boven de 65 jaar wordt hierbij buiten beschouwing gelaten.

van de beroepsdeelneming extra afgezwakt. Bij het herstel van de economische groei kan de stijging van de beroepsdeelneming mogelijk tijdelijk wat versnellen, waardoor de beroepsbevolking in 2005 en volgende jaren tijdelijk wat meer toeneemt dan in 2004. Meer trendmatig zal de stijging van de beroepsdeelneming echter steeds minder worden. In combinatie met een dalende (in Limburg) of geringer wordende groei (in Nederland) van de bevolking van 15-64 jaar zal de beroepsbevolking geleidelijk minder groeien en op den duur gaan dalen. Ten opzichte van het verleden zal in de toekomst de groei van het aanbod van arbeidskrachten dus veel minder zijn.

De vraagzijde

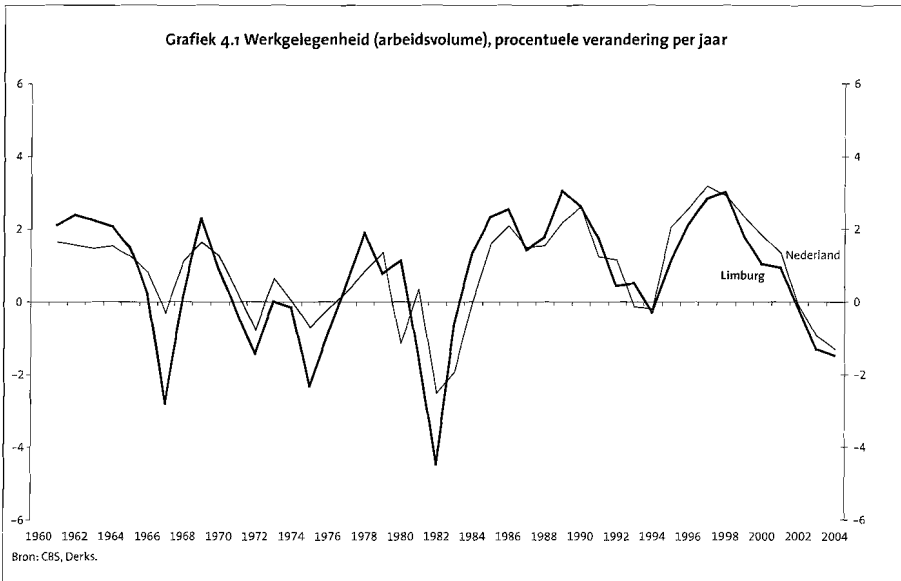
De werkgelegenheidsontwikkeling totaal

De vervulde vraag naar arbeidskrachten komt tot uitdrukking in de werkgelegenheid. Het is in Nederland gebruikelijk om de werkgelegenheid te meten als arbeidsvolume. Deeltijdarbeid wordt daarbij omgerekend naar voltijdseenheden.

Onder invloed van de economische conjunctuur vertoont de werkgelegenheid een wisselend verloop (grafiek 4.1). Perioden met groei worden afgewisseld met (korte) perioden van daling. Het conjunctureel dal in het begin van de jaren tachtig was zo diep dat landelijk de werkgelegenheid daalde naar het niveau van midden jaren zestig (staat 3). Als gevolg van de mijnsluiting was de omvang van de werkgelegenheid in (Zuid-)Limburg in het begin van de jaren tachtig lager dan in het midden van de jaren zestig. Na 1983 gaat de werkgelegenheid sterk stijgen. In Limburg wordt de werkgelegenheid in 1987 weer hoger dan de top van 1965. In Zuid-Limburg wordt in 1996 het niveau bereikt van de top van 1965. De verschillen tussen de regio's in totale groei van de werkgelegenheid in de afgelopen 45 jaar, zoals gegeven in staat 3, komen globaal overeen met de verschillen in de groei van de bevolking (staat 1).

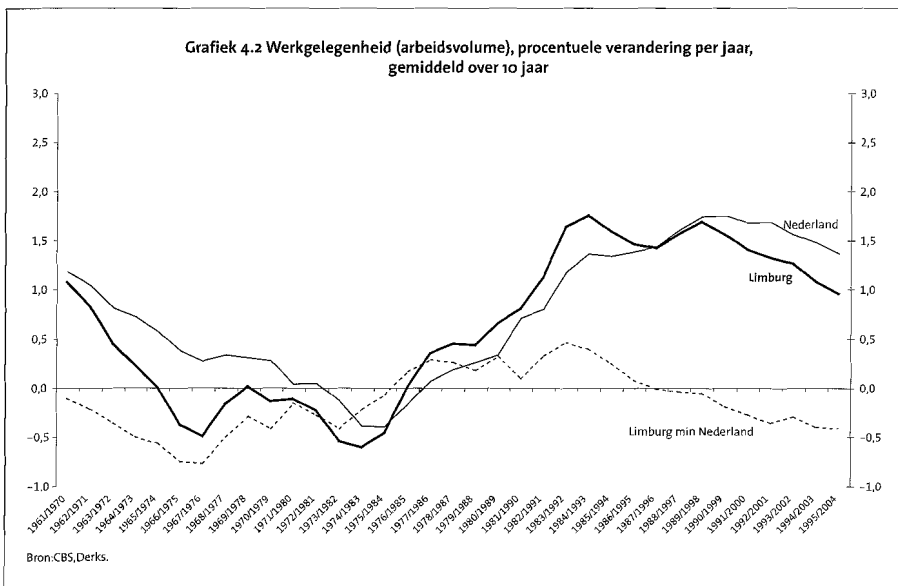
Staat 3											
Werkgelegenheid (arbeidsvolume)											
1960=100	Niveau						Ontwikkeling				
	1960	1965	1983	1987	1996	2005	1960	1965	1983	2005	
x 1.000											
Nederland	4.494	4.835	4.861	5.113	5.808	6.449	100	108	108	144	
Limburg	308	340	316	340	386	417	100	111	103	135	
Noord- en Midden-Limburg	110	131	145	157	177	195	100	119	131	174	
Zuid-Limburg	197	209	170	183	209	223	100	106	86	114	

Bron: CBS; Derks.

Uit grafiek 4.1 blijkt dat de dalen van de conjunctuur in de eerste helft van de beschouwde periode (1967, 1975 en 1982) in Limburg wat dieper waren dan landelijk. Het herstel dat volgde op de dalen was in Limburg echter ook wat sterker. De Limburgse economie was conjunctuurgevoeliger dan het landelijk gemiddelde door het grotere aandeel van de industrie en waarschijnlijk ook door de grotere kwetsbaarheid als gevolg van de sluiting van de mijnen. Na de jaren tachtig lijkt de conjunctuurgevoeligheid van de Limburgse economie, voor zover die gevoeligheid tot uitdrukking komt in de ontwikkeling van de werkgelegenheid, niet of nauwelijks meer groter te zijn dan landelijk.

Om meer inzicht te krijgen in de meer structurele ontwikkeling van de vraag naar arbeid is in grafiek 4.2 de gemiddelde verandering over tien jaar gegeven (een periode van tien jaar bestrijkt een volledige conjunctuurcyclus). Het verschil tussen de ontwikkeling in Limburg en Nederland is met een stippellijn weergegeven. In de jaren zestig groeide het arbeidsvolume zowel in Limburg als Nederland als geheel met ruim 1 procent per jaar. Als gevolg van de mijnsluiting gaat de groei in Limburg in de jaren zeventig over in een daling. Vanwege het diepe economisch dal in het begin van de jaren tachtig werd ook Nederland als geheel geconfronteerd met een structurele daling van de werkgelegenheid. Met het economisch herstel na dit conjunctuurdal groeide de werkgelegenheid in Limburg structureel sneller dan landelijk. Het herstructureringsbeleid heeft daaraan mogelijk een bijdrage geleverd. Na de beëindiging van het herstructureringsbeleid in 1990 werd de werkgelegenheidsgroei in Limburg enkele jaren daarna echter structureel minder dan landelijk. Dit lijkt heel ongunstig, maar als de ontwikkeling van de beroepsbevolking in de beschouwing wordt betrok-

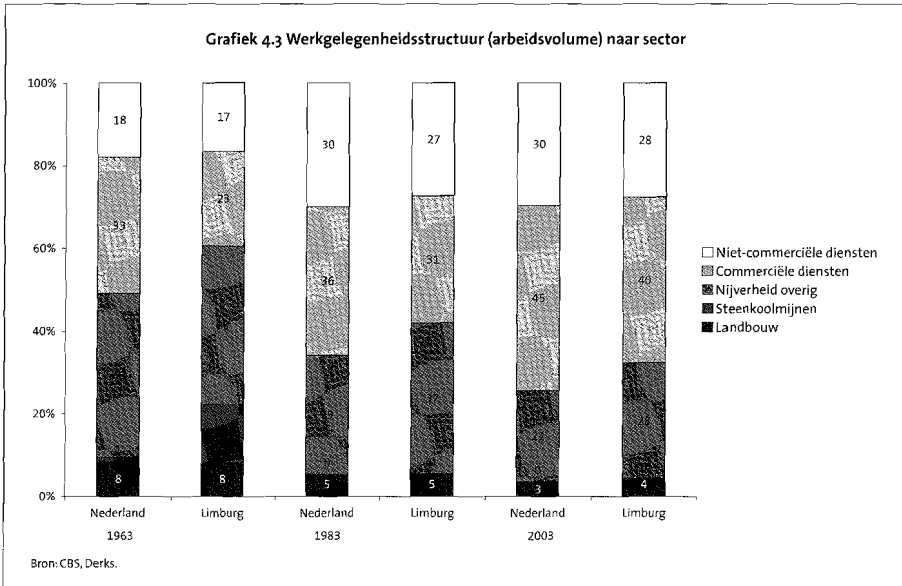
ken is het beeld genuanceerder, omdat ook het aanbod van arbeidskrachten in Limburg sinds het midden van de jaren tachtig duidelijk minder groeit dan landelijk. In het licht van de genoemde achterblijvende stijging van de beroepsdeelneming en een minder gunstige ontwikkeling van de werkloosheid (zie hierna), blijft de groei van de werkgelegenheid in Limburg echter te gering in vergelijking met de landelijke ontwikkeling.

Te verwachten is dat de werkgelegenheid in de nabije toekomst weer zal gaan toenemen, als gevolg van het herstel van de economische groei. Het herstel van de economische groei is in 2004 begonnen. Hernieuwde groei van de werkgelegenheid volgt minstens een jaar later. Grafiek 4.1 laat zien dat in het verleden een conjunctureel dal steeds gevolgd werd door een aanzienlijke groei van de werkgelegenheid. Als dat nu ook zal gebeuren, dan geeft dit in combinatie met een geringer wordende groei van de beroepsbevolking een snel oplopend tekort aan arbeidskrachten.

De werkgelegenheidsstructuur

Binnen de totale werkgelegenheid kunnen sectoren worden onderscheiden. Een gebruikelijke verdeling betreft de vier hoofdsectoren: landbouw, nijverheid (inclusief bouwnijverheid), commerciële diensten en niet-commerciële diensten (zoals overheid, onderwijs en zorg). Vanwege het belang van de steenkoolmijnen is in grafiek 4.3 de nijverheid gesplitst in steenkoolmijnen en overige nijverheid.

In de afgelopen 40 jaar is het aandeel van de landbouw in de totale werkgelegenheid gehalveerd. Ook het aandeel van de nijverheid is bijna gehalveerd. Het aandeel van de niet-commerciële diensten nam tot begin jaren tachtig toe

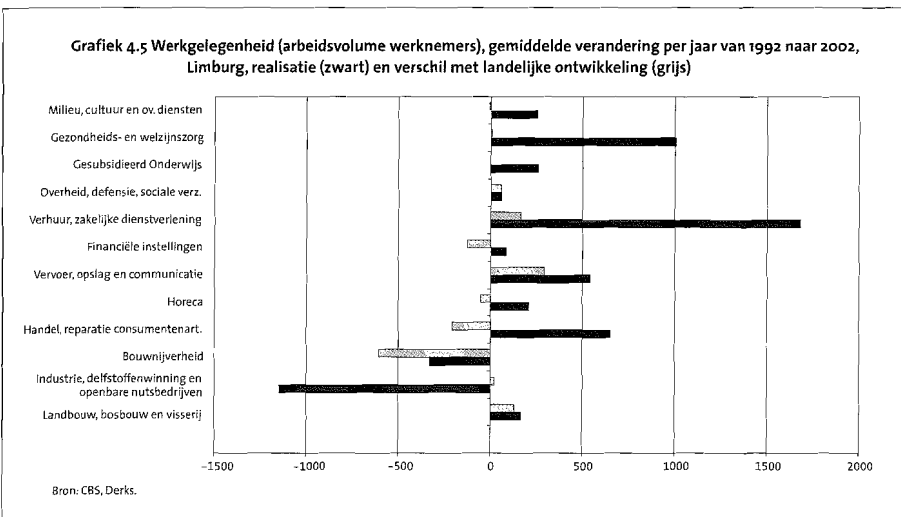
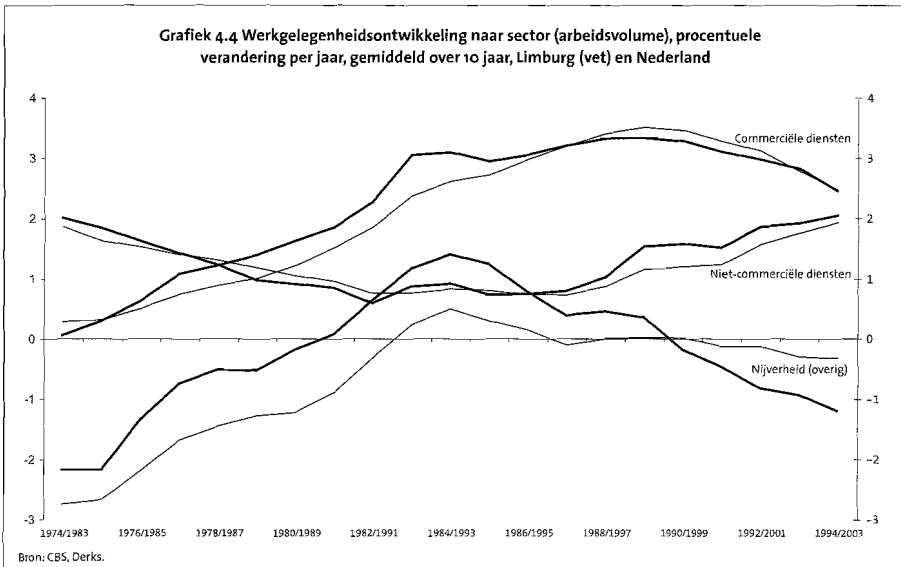

en is daarna vrij stabiel gebleven. De voortdurende groei is het aandeel van de commerciële diensten. Achter het dalend aandeel van de werkgelegenheid in de nijverheid en het stijgend aandeel van de werkgelegenheid in de commerciële diensten zitten een aantal processen. In de nijverheid stijgt de arbeidsproductiviteit sneller dan bij de diensten. Bij gelijke productiegroei zal de werkgelegenheid in de nijverheid daardoor minder toenemen dan in de diensten. Doordat bedrijven in de nijverheid zich steeds meer gingen concentreren op de kernactiviteiten is veel interne dienstverlening (schoonmaak, administratie, onderhoud enz.) extern geworden en is die werkgelegenheid in de dienstensector terechtgekomen. Verder is het zo dat bij de industrie meer (groei van de) productie naar het buitenland is verplaatst dan bij de diensten.

Grafiek 4.3 laat zien dat de nijverheid in Limburg sterker is vertegenwoordigd dan landelijk. Voor de (niet-)commerciële diensten geldt het omgekeerde. Na de mijnsluiting zijn deze verschillen tussen Limburg en Nederland naar verhouding redelijk stabiel gebleven, ondanks de daling van het aandeel van de nijverheid en de stijging van het aandeel van de commerciële diensten. Het aandeel van de nijverheid was in de jaren negentig ongeveer een derde hoger dan landelijk. Recent is het verschil wat kleiner geworden door de ongunstige ontwikkeling van de nijverheid in Limburg. Het aandeel van de commerciële diensten is in Limburg al tientallen jaren ruim een tiende lager dan landelijk.

De werkgelegenheidsontwikkeling naar sector

De landbouw kent een structurele daling van de werkgelegenheid. De directe invloed op de totale werkgelegenheidsontwikkeling is beperkt als gevolg van het geringe aandeel in het totaal. De meer structurele ontwikkeling in de

andere drie sectoren is gegeven in grafiek 4.4. De werkgelegenheid in de nijverheid daalde in de jaren zeventig en begin jaren tachtig. De daling is medio jaren tachtig overgegaan in een tijdelijke stijging. Inmiddels daalt in die sector de werkgelegenheid weer. De commerciële diensten vertonen een structurele hoge groei. De niet-commerciële diensten groeiden sterk in de jaren zeventig. Daarna was de groei beperkt, maar geleidelijk begint de groei wel weer op te lopen.

Het beschreven patroon geldt zowel voor Nederland als voor Limburg. Wel is het zo dat de ontwikkeling in de nijverheid in Limburg tot het midden van

de jaren negentig duidelijk gunstiger was en daarna duidelijk ongunstiger. De commerciële diensten groeiden de afgelopen tien jaar in Limburg even snel als landelijk. Bij de niet-commerciële diensten was de groei wat hoger. De oorzaak van de hiervoor geconstateerde geringere groei van de werkgelegenheid in Limburg in de afgelopen tien jaar kan wat betreft de vier sectoren dus gelokaliseerd worden in de nijverheid. In grafiek 4.5 wordt de ontwikkeling verder gedetailleerd naar economische activiteit (bedrijfstak). De grijze balken geven in absolute aantallen het verschil aan tussen de werkelijke ontwikkeling in Limburg en de ontwikkeling als het landelijke groeipercentage van toepassing was geweest. Daaruit blijkt dan dat binnen de nijverheid de bouwnijverheid volledig verantwoordelijk is voor de ongunstige ontwikkeling in Limburg. Terwijl de ontwikkeling in de commerciële diensten als geheel niet verschilt tussen Limburg en Nederland, zijn er wel onderdelen met een duidelijk lagere en hogere groei. Ten opzichte van landelijk is binnen de commerciële diensten in Limburg handel en reparatie van consumentenartikelen het meest ongunstig, en vervoer, opslag en communicatie het meest gunstig. Op basis van de ontwikkeling naar bedrijfstak, zoals gegeven in grafiek 4.5, kan de oorzaak van de ongunstige ontwikkeling in Limburg dus gelokaliseerd worden in bouw, handel en financiële instellingen. De ontwikkeling in deze activiteiten heeft een zekere samenhang met de bevolkingsontwikkeling. De geringere groei van de bevolking in Limburg kan dus een van de oorzaken zijn van de geringere groei in deze bedrijfstakken. Op basis van de snellere groei van het aantal ouderen in Limburg kon verwacht worden dat de zorg sneller zou groeien. Dat blijkt nog niet het geval in de periode 1992-2002.

Discrepanties

De werkloosheid globaal

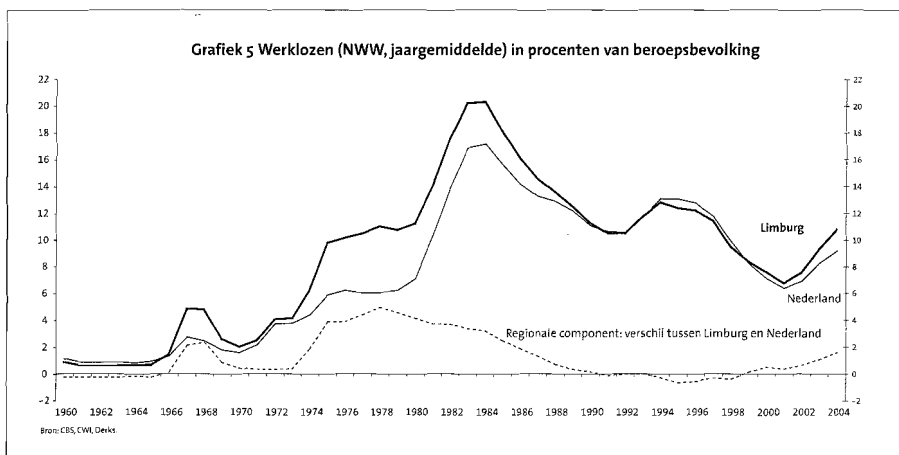
De ontwikkeling van de werkloosheid is een kernindicator voor de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. De ontwikkeling van het saldo van vraag en aanbod komt hierin tot uitdrukking.

In de jaren zestig was er sprake van een hoogconjunctuur met een tekort aan arbeidskrachten. De werkloosheid was laag en in Nederland werden van elders gastarbeiders aangetrokken. In Limburg begon in die periode de mijnsluiting. Met ingang van de jaren zeventig ontstond een nieuwe situatie. Toen was het aanbod van arbeidskrachten voortdurend groter dan de vraag en begon een lange periode van hoge werkloosheid. Eind jaren negentig kwamen de eerste signalen van het einde van deze periode van een ruime arbeidsmarkt. Er ontstonden de eerste aanbodtekorten op de arbeidsmarkt. Door het economisch dal van de afgelopen jaren is de komst van een nieuwe periode van een tekort aan arbeidskrachten echter uitgesteld. Gezien de geringer wordende groei en de verwachte daling van de beroepsbevolking zal die periode van aanbodtekort snel komen zodra de werkgelegenheids groei zich herstelt.

Definities van werkloosheid

Er zijn meerdere definities en meerdere meetmethoden van werkloosheid. In de loop van de tijd zijn definities gewijzigd. Het globale beeld van de ontwikkeling verschilt over het algemeen niet tussen de definities. Het is thans gebruikelijk om de regionale ontwikkeling van de werkloosheid te beschrijven met de ontwikkeling van de Niet Werkende Werkzoekenden (NWW) weergegeven. De basis daarvoor is de registratie van CWI (Centrum voor Werk en Inkomen). Deze definitie is terugerekend in de tijd.

Een belangrijke indicator voor het regionaal sociaal-economisch beleid was in een groot deel van de beschouwde periode de regionale component in de werkloosheid: het verschil tussen het regionale en het landelijke werkloosheidspercentage. De ontwikkeling van die regionale component is voor Limburg in grafiek 5 weergegeven met een stippellijn.

De werkloosheidsontwikkeling nader beschouwd

In een periode van zeer lage werkloosheid is in 1965 de sluiting van de steenkoolmijnen in Limburg begonnen. Het economisch dal in de tweede helft van de jaren zestig liet in Limburg meteen een zeer sterke stijging van de werkloosheid zien. Begin jaren zeventig is de werkloosheid in Limburg weer bijna terug op het landelijk niveau, maar dan begint een lange periode van stijging van de werkloosheid. De oliecrisis luidde een lange periode van dalende conjunctuur in. Overheidssteun aan bedrijven kon niet verhinderen dat de werkloosheid enorm steeg tot het einde van het diepe economisch dal in het begin van de jaren tachtig. Sinds het midden van de jaren tachtig is er echter een dalende trend in de werkloosheid. De conjuncturele dalen van begin jaren negentig en tien jaar later, kort na 2000, veroorzaakten wel een tijdelijke stijging van de werkloosheid.

In Limburg gold dat er geen mijn dicht ging zonder een oplossing voor de individuele personeelsleden van de mijnbedrijven. Die oplossing was vaak een

sterk vervroegde pensionering. Voor de werknemers die in toeleverende bedrijven werkten bestond een dergelijke garantie niet. In de regio was er bovendien onvoldoende groei van de werkgelegenheid om de nieuwkomers op de arbeidsmarkt een arbeidsplaats te bezorgen. De werkloosheid nam in Limburg dan ook veel sneller toe dan landelijk. De regionale component in de werkloosheid steeg tot 1978. Een zeer intensief herstructureringsbeleid met de creatie van veel extra (vaak tijdelijke) arbeidsplaatsen maakte toen echter een einde aan de stijging van de regionale component in de werkloosheid. Een centrale doelstelling van het herstructureringsbeleid werd het wegwerken van die regionale component. De daling daarvan met ingang van 1978 (ondanks oplopen totale werkloosheid) kon aanvankelijk vooral toegeschreven worden aan direct overheidsbeleid (onder andere creatie van arbeidsplaatsen), maar werd in de loop van de jaren tachtig, bij het economisch herstel, geleidelijk overgenomen door de relatief gunstige ontwikkeling in de marktsector, voor een deel als effect van het voorwaardenscheppend beleid van de overheid.

Na 25 jaar herstructureringsbeleid was in 1990 de regionale component in de werkloosheid in Limburg als geheel verdwenen. De werkloosheid was weer terug op het landelijke gemiddelde. In het herstructureringsgebied (Zuid-Limburg plus een deel van Midden-Limburg) was in 1990, bij het einde van het herstructureringsbeleid, de werkloosheid nog wel wat hoger dan landelijk. Verwacht werd toen dat ook in het herstructureringsgebied de werkloosheid binnen enkele jaren niet meer hoger zou zijn dan landelijk.⁵

In de jaren negentig was de werkloosheid in Limburg lager of even hoog als landelijk. In Zuid-Limburg en daarmee in het voormalige herstructureringsgebied bleef de werkloosheid hoger dan landelijk. Het is opmerkelijk dat sinds enkele jaren de werkloosheid in Limburg weer wat hoger is dan landelijk, ondanks de zeer geringe groei van het aanbod van arbeidskrachten in Limburg. Ook in de onderscheiden Limburgse deelregio's is de ontwikkeling van de werkloosheid sinds het midden van de jaren negentig ongunstiger dan landelijk. Het werkloosheidspercentage is in Zuid-Limburg in 2004 weer een kwart hoger dan landelijk, net zoals ruim vijftien jaar geleden (staat 4). Wat dit betreft lijken de gevolgen van de mijnsluiting dus nog zichtbaar in deze regio.

Wanneer bij de werkloosheid onderscheid gemaakt wordt naar duur van werkloosheid, dan blijkt dat in Zuid-Limburg de werkloosheid in 2004 over de volle breedte hoger is dan landelijk, maar dat het verschil bij de langdurig werklozen (langer dan 21 maanden) wel duidelijk groter te zijn dan bij de kortdurig werklozen.

Het werkloosheidspercentage is bij vrouwen hoger dan bij mannen. Maar de verschillen tussen de Limburgse deelregio's en het landelijke gemiddelde zijn bij vrouwen en mannen even groot. Tot in de jaren negentig was de situatie bij vrouwen in Limburg ten opzichte van landelijk ongunstiger dan bij mannen. Dat is nu dus niet meer het geval.

⁵ W.M. Derks, *Zuid-Limburg, 25 jaar herstructurering*. (Maastricht 1990).

Staat 4
Werklozen (NWW) in procenten van de beroepsbevolking

	Niveau				Verschil met Nederland			
	1960	1984	2001	2004	1960	1978	1995	2004
	%							
Nederland	1,1	17,1	6,4	9,2				
Limburg	0,8	20,3	6,7	10,7	-0,3	4,9	-0,7	1,2
Noord- en Midden-Limburg	0,8	17,4	5,6	9,6	-0,3	2,1	-2,4	0,5
Zuid-Limburg	0,8	22,7	7,7	11,7	-0,3	7,2	0,7	2,5

Bron: CBS; Derks.

Arbeidsongeschikten

Naast de (werkloze) beroepsbevolking zijn er ook nog de arbeidsongeschikten. Deze groep blijkt overigens voor een deel wel tot de beroepsbevolking te behoren, zeker waar het gaat om mensen die gedeeltelijk arbeidsongeschikt zijn. Ten aanzien van arbeidsongeschiktheid zijn nu drie wetten van kracht. De WAO (Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering) is er voor werknemers en bevat veruit het grootste aantal uitkeringsgerechtigden (ongeveer 80 procent van het totaal aantal arbeidsongeschikten). De WAZ (Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen) en Wajong (Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Jonggehandicapten) zijn de andere twee wetten. De doelgroepen van deze laatste twee (zelfstandigen en jonggehandicapten) vallen pas sinds 1976 onder een arbeidsongeschiktheidswet (toen de AAW). De sterke stijging van het aantal arbeidsongeschikten in dat jaar, zoals te zien is in grafiek 6.1, kan daarmee verklaard worden.

Reeds in 1970, het beginjaar van beschikbaarheid van cijfers van arbeidsongeschikten, was het aantal arbeidsongeschikten in Limburg naar verhouding groter dan landelijk. De ongezonde mijnarbeid kan daarvoor een belangrijke verklaring zijn. Met het sluiten van de mijnen en het oplopen van de werkloosheid steeg het aantal arbeidsongeschikten in Limburg sneller dan landelijk. Tot in het begin van de jaren tachtig werd de situatie op de arbeidsmarkt (de kans op werk gezien de mate van arbeidsongeschiktheid) meegewogen bij de beslissing over een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Mede daardoor steeg het aantal arbeidsongeschikten in Limburg sneller dan landelijk. Hier was immers de werkloosheid duidelijk hoger dan landelijk. Hoewel de beroepsdeelneming in Limburg sneller steeg dan landelijk (grafiek 2.1) en de werkloosheidsontwikkeling in Limburg minder ongunstig, dan wel gunstiger was dan landelijk, bleef het arbeidsongeschiktheidspercentage in Limburg van het eind van de jaren zeventig tot het begin van de jaren negentig even ver boven het landelijke gemiddelde. Dat blijkt uit de regionale component in grafiek 6.1. Pas in het midden van de jaren negentig werd het verschil enkele jaren achtereen kleiner, maar in de afgelopen vijf jaar is het verschil weer duidelijk toegenomen. Niet alleen de ontwikkeling van beroepsdeelneming en het werkloosheidspercen-

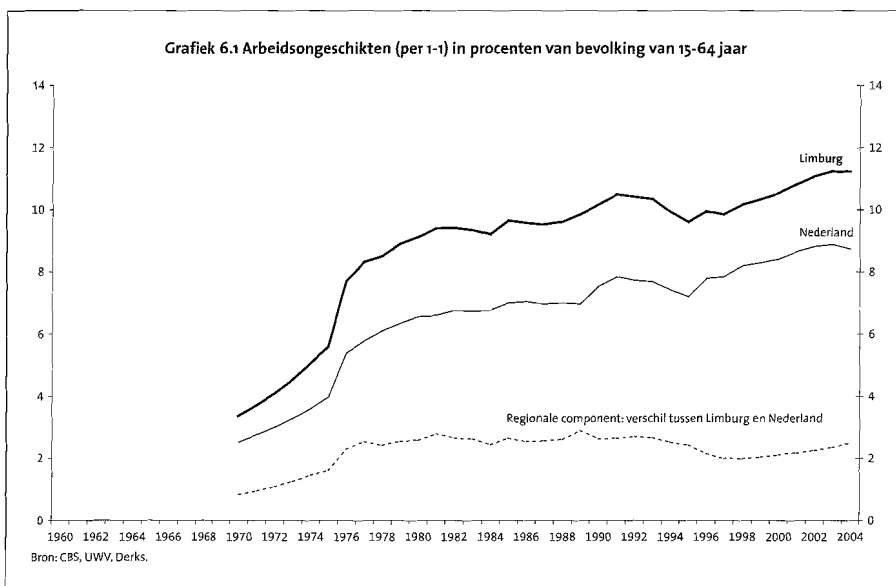
tage, maar ook de ontwikkeling van het arbeidsongeschiktheidspercentage is in Limburg in de afgelopen vijf jaar dus ongunstiger dan landelijk.

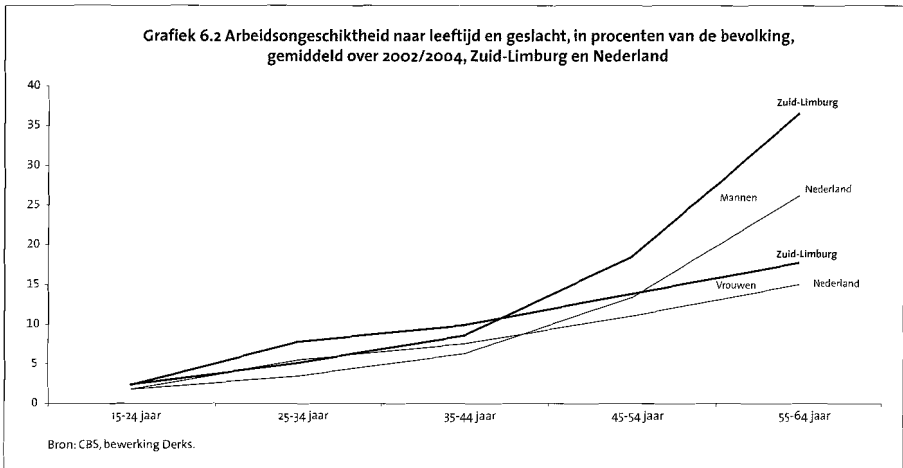
Het is zeer opmerkelijk dat de arbeidsongeschiktheid in Limburg nog steeds zoveel hoger is dan het landelijke gemiddelde en dat het verschil in de afgelopen jaren zelfs toegenomen is. Een nadere analyse naar geslacht, leeftijd en regio laat zien dat het arbeidsongeschiktheidspercentage in Limburg niet alleen bij de mannen hoger is dan landelijk (ongeveer een kwart hoger) maar ook bij de vrouwen (ongeveer een zesde hoger). Bovendien is het percentage in Limburg niet alleen bij de ouderen hoger, maar in alle leeftijdsgroepen boven de 25 jaar. Binnen Limburg wordt het verschil met Nederland voornamelijk bepaald door de situatie in het zuiden, zowel bij de mannen (een derde hoger dan landelijk) als bij de vrouwen (een kwart hoger dan landelijk; zie grafiek 6.2.). In de afgelopen vijf jaar is het verschil in arbeidsongeschiktheid tussen Limburg en Nederland bij de mannen nauwelijks of niet gedaald en is bij de vrouwen duidelijk toegenomen, vooral als gevolg van de ontwikkeling in Zuid-Limburg.

Als verklaring van de blijvend hoge arbeidsongeschiktheid in Zuid-Limburg is in het verleden wel het 'tweede-generatie-effect' genoemd. Arbeidsongeschiktheid was in veel families een voor de hand liggende positie. Niet alleen bij ouderen, maar ook bij jongeren is het arbeidsongeschiktheidspercentage in de regio nu nog steeds hoger dan landelijk. Moet er nu al van een 'derde-generatie-effect' worden gesproken?

De Wet Sociale Werkvoorziening (WSW)

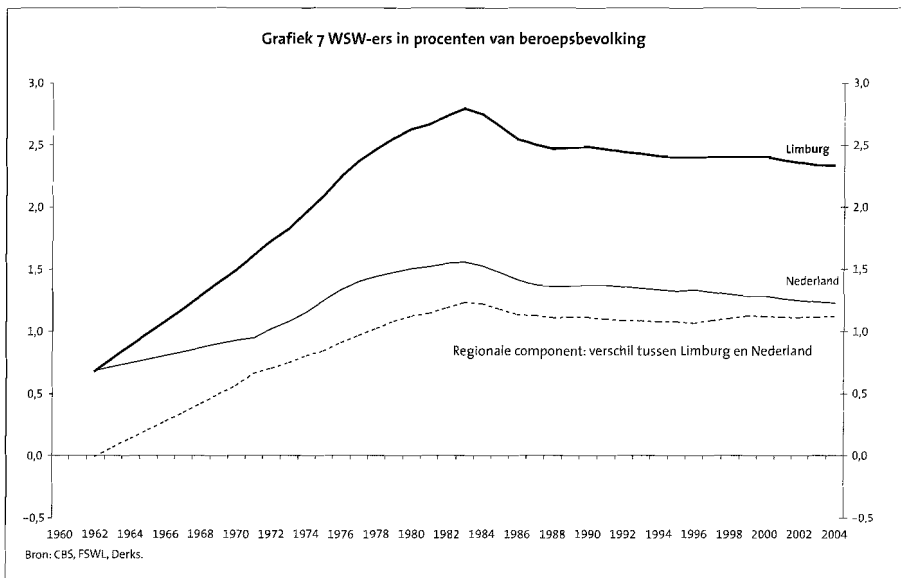
De sociale werkvoorziening is een voorziening die bedoeld is om een passende en volwaardige baan te bieden aan mensen, die vanwege ziekte of gebrek slech-

te kansen hebben op de arbeidsmarkt. De WSW-ers vallen binnen de definitie van beroepsbevolking.

In Limburg en met name in Zuid-Limburg is van deze voorziening veel gebruik gemaakt. Uit grafiek 7 blijkt dat de omvang van de WSW tot het begin van de jaren tachtig sterk is gestegen en dat de stijging in Limburg veel sterker was dan landelijk. Sinds het midden van de jaren tachtig steeg het aantal WSW-ers nog maar weinig. In verhouding tot de beroepsbevolking trad er een lichte daling op. In Limburg bleef het aantal WSW-ers relatief bijna het dubbele van landelijk. Het verschil wordt niet kleiner. Omdat een arbeidsplaats bij de WSW in Limburg veel voorkomt, wordt het niet als ongewoon ervaren. Men schaamt zich niet om bij de WSW te werken. Het aantal belangstellenden voor de WSW

blijft daardoor zeer groot. De veranderde wetgeving in de jaren negentig beoogde de toelatingseisen in heel het land gelijk te laten zijn. In tegenstelling tot elders in het land melden in Limburg waarschijnlijk vrijwel alle kandidaten zich aan⁶. Als verklaring voor het grote gebruik van de WSW in Limburg kan duidelijk gesproken worden van een tweede, en zelfs derde-generatie-effect.

Slotbeschouwing

Het sluitingsproces van de mijnen is in 1965 begonnen en in 1975 afgerond. Het intensieve herstructureringsbeleid zorgde in 1978 bij de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt voor een keerpunt ten goede (ten opzichte van Nederland). Na 25 jaar herstructurering stopte dat beleid in 1990. De herstructurering was weliswaar niet helemaal voltooid (de werkloosheid was in het betreffende gebied nog niet helemaal terug naar het landelijke gemiddelde), maar verondersteld werd dat de situatie op de Limburgse arbeidsmarkt door de in gang gezette positieve ontwikkelingen in combinatie met een relatief geringe groei van de beroepsbevolking binnen enkele jaren zou 'normaliseren'. Deze verwachting is niet uitgekomen. Ten opzichte van Nederland verbeterde de situatie op de arbeidsmarkt zich nog wel enkele jaren, maar in het midden van de jaren negentig begon een verslechtering. De stijging van de beroepsdeelneming bleef achter, de werkloosheid ontwikkelde zich minder gunstig, dan wel ongunstiger en het aantal arbeidsongeschikten nam sneller toe. Een verklaring voor deze opmerkelijke ontwikkelingen is niet direct voor handen. Zijn dit nog naweën van de mijnsluiting of is het een effect van het stoppen van het herstructureringsbeleid? Zullen deze relatief negatieve ontwikkelingen in Limburg in de komende jaren nog doorzetten?

Door de demografische ontwikkeling (zowel natuurlijke aanwas als migratiesaldo) groeide de beroepsbevolking in Limburg veel minder dan landelijk. Zodra de economische opleving in de komende jaren zal leiden tot structurele krapte op de arbeidsmarkt, mag in algemene zin verwacht worden dat die krapte in Limburg extra sterk zal zijn. De beroepsbevolking groeit immers veel minder en door de sterkere vergrijzing is de groei van de vraag naar zorg veel groter⁷. Mogelijk dat dan de situatie op de arbeidsmarkt weer opnieuw tendeert naar het landelijke gemiddelde wat betreft beroepsdeelneming, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid. Dit is opnieuw een positieve verwachting, zoals in 1990 bij het einde van het herstructureringsbeleid. Of die verwachte positieve ontwikkeling op macro-niveau evenwichtig zal worden gespreid over sectoren en bevolkingsgroepen is echter de vraag. Eerder zijn er op de Limburgse arbeidsmarkt structurele onevenwichtigheden te verwachten, als gevolg van de herstructureringen in de nijverheidssector. Voor het begeleiden van het her-

⁶ W. Derks en H. van Camp, *Arbeidskrachten LICOM. Mogelijke toekomstige ontwikkeling van het aantal en samenstelling*. (Maastricht 2001) 4.

⁷ Derks, 'Vergrijzing en regionale markten' en W. Derks, 'Zorgdruk op de provinciale arbeidsmarkt', *Kwartaalschrift Economie* 1 (2004) 109-114.

structureringsproces en de om- en bijscholing van met name het laag opgeleide deel van de beroepsbevolking zal intensief flankerend overheidsbeleid noodzakelijk blijven.

Bijlagen

1 Bronnen, definities, bewerkingen

Gebiedsindeling

De oorspronkelijke cijfers van Limburg zijn tot en met 1 januari 1963 inclusief Selfkant. Voor de periode 1960-1963 is een raming gemaakt van de aantallen exclusief Selfkant.

De deelgebieden Noord-, Midden- en Zuid-Limburg betreffen zogenaamde COROP-regio's. Door de samenvoeging van de gemeenten Echt en Susteren per 1 januari 2003 is Susteren verschoven van Zuid-Limburg naar Midden-Limburg. Alle cijfers zijn voor deze wijziging gecorrigeerd via de verhouding in het oudst beschikbare schakeljaar.

Bevolking

De cijfers van de bevolking zijn per 1 januari. De bron is CBS. De aantallen van de bevolking van 15-64 jaar voor de jaren 1960, 1961, 1962, 1964, 1966 tot en met 1969 zijn echter geraamd op basis van een inter- en extrapolatie van het aandeel in het totaal.

Beroepsbevolking

De cijfers van de beroepsbevolking betreffen jaargemiddelden. De bron is CBS. Vanwege de beperkte betrouwbaarheid is het gemiddelde genomen over drie of vijf jaar. Het betreft personen die minimaal twaalf uur per week werken plus de personen die dat niet doen, maar dat wel willen. De definitie is in de loop van de tijd enkele keren veranderd. De huidige definitie is teruggerekend op basis van de verhouding in de oudst beschikbare schakeljaren. De cijfers van 1961 tot en met 1969 zijn geraamd via interpolatie van de beroepsdeelneming. De cijfers van de meest recente jaren zijn geraamd op basis van extrapolatie van beroepsdeelneming. Deze cijfers van de recente jaren zijn dus nog voorlopig.

Werkgelegenheid, arbeidsvolume

In Nederland is het gebruikelijk om de werkgelegenheid te meten in arbeidsjaren. Deeltijdarbeid wordt daarbij omgerekend in voltijdseenheden. Van het arbeidsvolume (werkgelegenheid te meten in arbeidsjaren) zijn bovendien

tijdreeksen beschikbaar over een langere periode, ook regionaal. Wel is het zo dat regionaal alleen cijfers beschikbaar zijn van het werknemers en niet het totaal inclusief zelfstandigen. De bron is CBS. Bij de regionale CBS-cijfers van het arbeidsvolume is door CBS niet altijd uitdrukkelijk vermeld dat dit alleen werknemers betreffen. De huidige meting (sbi 93) is teruggerekend.

Met ingang van 1997 zijn regionale cijfers van het totale arbeidsvolume in de landbouw geraamd met de landelijke verhouding tussen totale arbeidsvolume en werkende beroepsbevolking (gemiddeld over drie jaar). Op basis van de verhouding in 1997 tussen deze cijfers en eerder door Etil geraamde cijfers van het totale arbeidsvolume in de landbouw is de reeks aangevuld met cijfers van voor 1997.

Met ingang van 1987 zijn regionale cijfers van het totale arbeidsvolume in de overige sectoren geraamd met de landelijke verhouding tussen totale arbeidsvolume en arbeidsvolume werknemers. Op basis van de verhouding in 1987 tussen deze cijfers en eerder door Etil geraamde cijfers van het totale arbeidsvolume in de landbouw is de reeks aangevuld met cijfers van voor 1987. Voor 1973 kon hiermee alleen 1963 geraamd worden. De ontwikkeling van het totale arbeidsvolume (dus niet naar sectoren) tussen 1963 en 1973 en voor 1963 is geraamd met de ontwikkeling van beroepsbevolking min werkloosheid.

Ten behoeve van een nadere analyse van de recente ontwikkeling naar bedrijfstak is gebruik gemaakt van CBS-cijfers van arbeidsvolume van werknemers, zonder ophoging met zelfstandigen.

Werkloosheid, NWW: Niet Werkende Werkzoekenden

Er zijn meerdere definities en meerdere meetmethoden van werkloosheid. In de loop van de tijd zijn definities gewijzigd. Het globale beeld van de ontwikkeling verschilt over het algemeen niet tussen de definities. Hier wordt uitgegaan van Niet Werkende Werkzoekenden (NWW). De basis daarvoor is de registratie van CWI (Centrum voor Werk en Inkomen). Het betreft jaargemiddelden. Deze definitie is teruggerekend in de tijd op basis van de verhouding in de oudst beschikbare schakel jaren. De cijfers van Limburg en deelgebieden voor 1960, 1961, 1963 en 1964 tot en met 1972 zijn geraamd via inter- en extrapolatie en nadere informatie van de regionale component (verschil tussen regio en Nederland) in het werkloosheidspercentage.

Arbeidsongeschikten: WAO/WAZ/Wajong

Ten aanzien van arbeidsongeschiktheid zijn nu drie wetten van kracht. De WAO (Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering) is er voor werknemers en bevat veruit het grootste aantal uitkeringsgerechtigden (ongeveer 80 procent van het totaal aantal arbeidsongeschikten). De WAZ (Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen) en Wajong (Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Jonggehandicapten) zijn de andere twee wetten. De doelgroepen van deze laat-

ste twee wetten (zelfstandigen en jonggehandicapten) vallen pas sinds 1976 onder een arbeidsongeschiktheidswet (toen de AAW). De sterke stijging van het aantal arbeidsongeschikten in dat jaar, kan daarmee verklaard worden. De cijfers zijn per 1 januari. De bron van de cijfers met ingang van 1999 is CBS. De oorspronkelijke cijfers van het CBS zijn per ultimo, zonder dat dit uitdrukkelijk vermeld wordt. De cijfers per ultimo jaar t zijn hier vermeld als per 1 januari van jaar $t+1$.

De cijfers van de jaren voor 1999 zijn afkomstig van LISV en daarvoor van GMD. Via de verhouding in het jaar 1999 zijn de cijfers in aansluiting op de CBS-cijfers aangepast.

Het aantal arbeidsongeschikten is in de tabellen gerelateerd aan de bevolking van 15-64 jaar.

Wet Sociale Werkvoorziening (WSW)

De cijfers van de WSW zijn omgerekend tot jaargemiddelden (het gemiddelde van het begin en het einde van het jaar). Tot 1996 waren de cijfers afkomstig van de Federatie Sociale Werkvoorziening. Recente cijfers zijn geraamd op basis van diverse bronnen, onder andere CBS. De cijfers van 1963 tot en met 1969 zijn geraamd via interpolatie.

Sophie Bouwens

*Werk in de marge? Grensarbeid vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de Euregio Maas-Rijn, 1960-2000*¹

Sinds het begin van het naoorlogse integratieproces beschouwen Europese autoriteiten grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit als een waardevolle bijdrage voor het bereiken van hun doelstellingen. Die zou onder andere moeten leiden tot een optimale allocatie van productiefactoren en een verhoging van de levensstandaard van de bevolking. Grensarbeid maakt substantieel deel uit van de beoogde grensoverschrijdende arbeidsstromen. Met diverse maatregelen heeft 'Europa' geprobeerd het werken over grenzen te faciliteren. Aan het eind van de jaren 1990 lijken de Europese autoriteiten daarin echter niet te slagen. Het aantal grensarbeiders in de EU was op dat moment minimaal. In 1999 betrof het niet meer dan 0,2 procent van de totale beroepsbevolking en 1,5 procent van de beroepsbevolking in grensgebieden.² Hoe is dit mogelijk? Is grensarbeid altijd zo'n marginaal verschijnsel geweest of heeft het zich ooit op grotere schaal voorgedaan? En welke rol spelen grenzen daarbij? In deze bijdrage wordt getracht deze vragen te beantwoorden voor de pendelstromen vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de Euregio Maas-Rijn tussen 1960 en 2000. Uit een analyse van de inbedding van grensarbeid in de regionale sociaal-economische context zal blijken dat het bestaan of uitblijven van grensarbeid in grote lijnen het resultaat was van een dynamische interactie tussen sociaal-economische en 'zachtere' sociaal-culturele factoren, die verbonden waren met de aanwezigheid van de grens.

Om de dynamiek van grensarbeid te begrijpen is het allereerst van belang meer over het fenomeen grenzen te weten. Daar wordt in deze bijdrage als eerste op ingegaan. Vervolgens worden diverse verklaringen voor het bestaan of uitblijven van grensarbeid besproken. De meeste aandacht zal uitgaan naar de ontwikkeling van de pendelstromen vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de Euregio Maas-Rijn tussen 1960 en 2000.

Grenzen als tweedimensionale verschijnselen

Binnen het domein van de grensstudies zijn twee belangrijke invalshoeken te onderscheiden. De eerste bestudeert grenzen als territoriale scheidslijnen tussen twee staten met hun eigen politieke en bestuurlijke systemen.³ Als gevolg van institutionele verschillen kunnen landen afwijkende ontwikkelingen

¹ Deze bijdrage is een vertaling van een artikel dat eerder onder de titel 'The dynamics of cross-border labor. Commuting from the Dutch to the German part of the Euregio Meuse-Rhine, 1960-2000', is verschenen in het *Journal of Borderlands Studies*, 19 (2004) 135-153.

² M. van der Velde en H. van Houtum, 'The power of labour market immobility', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geografie* 95 (2004) 100-107, cit. 102-103.

³ Th. Wilson en H. Donnan, *Border Identities. Nation and state at international frontiers* (Cambridge 1998) 2, 8; H. Donnan en Th. Wilson, *Borders. Frontiers of identity, nation and the state* (Oxford 1999) 14-16, 40-41.

vertonen op het gebied van bijvoorbeeld de economie, de infrastructuur en het onderwijs. Dit wordt ook wel de functionele, materiële of concrete betekenis van grenzen genoemd.⁴

De tweede benadering beschouwt grenzen als sociale en culturele constructies. Vanuit deze invalshoek worden zij als 'symbolen en processen van sociale in- en uitsluiting' gedefinieerd.⁵ Grenzen hebben en krijgen betekenis in en door het gedrag en de oriëntaties van mensen. Ze worden in het dagelijks leven geproduceerd en gereproduceerd. In deze symbolische, metaforische, affectieve of abstracte betekenissen hebben grenzen een aanzienlijke functie vervuld bij de vorming van nationale identiteiten.⁶ De inwoners van een natiestaat herkennen zich in de kenmerken die zij daaraan toeschrijven en ontwikkelen gevoelens van verbondenheid met hun land. Nationale identiteiten krijgen daarnaast vorm door zich van anderen te onderscheiden. Grenzen zijn daarbij van wezenlijk belang, omdat hun situering bepaalt wie wel en wie niet tot de betreffende natiestaat behoren. Bij de vergelijking met andere landen worden overwegend positieve kenmerken toegeschreven aan het eigen land en negatieve aan de andere landen. Met name ten opzichte van de buurlanden ontwikkelt zich daarbij een wij-zij-verhouding met bijbehorende stereotypen en vooroordelen.⁷

De materiële en de symbolische betekenis van grenzen staan niet los van elkaar. Zij zijn onderling verbonden en kunnen als twee samenhangende dimensies van grenzen worden gezien.⁸ De interactie tussen beide dimensies is van grote invloed op het leven in grensregio's. Vanwege de aanwezigheid en nabijheid van een grens kunnen grensbewoners zich in hun handelingen en oriëntaties niet alleen op hun eigen, maar tevens op het buurland richten. Of zij hier gebruik van maken is afhankelijk van de macht van de staat en de mate van open- of geslotenheid van de grens in beide betekenissen van het woord. Hierbij spelen centripetale en centrifugale krachten een rol, die mensen respectievelijk de staat in 'trekken' of juist de grens over 'drukken'. De porositeit van grenzen kan per context variëren.⁹ Terwijl de grens in de politieke en economi-

4 Wilson and Donnan, *Border identities*, 6; D. Newman en A. Paasi, 'Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography', *Progress in Human Geography* 33 (1998) 186-207; H. van Houtum, *The development of cross-border economic relations* (Tilburg 1998) 23-37 en 39-42; H. van Houtum, 'An overview of European geographical research on borders and border regions', *Journal of Borderlands Studies* 15 (2000) 57-83; H. van Houtum, 'Introduction: Current issues and debates on borders and border regions in European regional science', in: M. van der Velde en H. van Houtum, *Borders, Regions and People* (London 2000) 1-11.

5 Ibidem, 'Introduction', 7.

6 Zie: Newman en Paasi, 'Fences and neighbours in the postmodern world'; Wilson en Donnan, *Border identities*, 2; H. van Houtum, *The development of cross-border economic relations*, 23-37 en 39-42; idem, 'An overview of European geographical research on borders and border regions'; idem, 'Introduction'.

7 G. Rose, 'Place and identity: a sense of place', in: D. Massey en P. Jess (eds.), *A place in the world?* (Oxford 1995) 88-105; A. Paasi, *Territories, boundaries and consciousness. The changing geographies of the Finnish-Russian border* (Chichester 1996) 54-62; Van Houtum, *The development of cross-border economic relations*, 26-32; Newman en Paasi, 'Fences and neighbours in the postmodern world', 194-197.

8 Wilson en Donnan, *Border identities*, 2; Donnan en Wilson, *Borders*, 39-41.

9 Van Houtum, *The development of cross-border economic relations*, 16-2319; Wilson en Donnan, *Border identities*, 13.

sche sfeer relatief open kan zijn, kan zij in de culturele sfeer hermetisch gesloten zijn en andersom. Deze contextafhankelijkheid geldt ook voor de centripetale en centrifugale krachten.

Het dagelijks leven in grensregio's wordt dus in hoge mate bepaald door de aanwezigheid van en de wisselwerking tussen de materiële en de symbolische betekenis van de aanwezige grens(zen). In het fenomeen grensarbeid komt deze interactie bij uitstek tot uiting.

Over grenzen op de arbeidsmarkt

Werk is niet alleen een middel om geld te verdienen, maar ook een manier om het dagelijks leven op zinvolle wijze in te richten. Het bevindt zich op het snijvlak van het sociaal-economische en het sociaal-culturele. Grensarbeid raakt daarmee zowel aan de materiële als de symbolische dimensie van grenzen. Wat de materiële dimensie betreft kunnen ongelijke arbeidsmarktsituaties grensarbeid in de hand werken. De grens als scheidslijn tussen twee politieke systemen kan sociaal-economische verschillen veroorzaken, waardoor zij eveneens als brug kan fungeren. Dit fenomeen wordt ook wel de 'paradox van de grens' genoemd.¹⁰ Bovendien behelst grensarbeid in vergelijking met andere vormen van grensoverschrijdende interactie, zoals toerisme en winkelen, intensieve contacten met (de bevolking van) het buurland. Grensarbeiders brengen relatief veel tijd door aan de andere kant van de grens en hebben dagelijks contact met hun (plaatselijke) collega's. Om deze reden is grensarbeid nauw verbonden met de meer symbolische dimensie van grenzen, bijvoorbeeld via vooroordelen over (de bevolking van) het buurland.

Economische benaderingen verklaren het bestaan van grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit veelal uit factoren die met de materiële betekenis van de grens samenhangen. Grensarbeid komt dan tot stand doordat mensen rationeel reageren op *push*- en *pull*-factoren in hun omgeving. Arbeidsmarktomstandigheden aan beide zijden van de grens worden daarbij als cruciaal beschouwd. Daarnaast onderscheidt deze benadering interveniërende factoren die samenhangen met de aanwezigheid van de grens, zoals taal- en institutionele verschillen. Institutionele discrepanties kunnen de beschikbaarheid van informatie over vacatures aan de andere kant van de grens beperken en problemen veroorzaken ten aanzien van de erkenning van diploma's. Dergelijke obstakels kunnen tot gesegmenteerde arbeidsmarkten leiden, die moeilijk toegankelijk zijn voor buitenlanders. Niettemin kunnen institutionele verschillen zoals in sociale zekerheids- of belastingwetgevingen, ook voordelig uitpakken. De insti-

¹⁰ A. Knotter, Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVI* (2001) 159-174, cit. 161.

tutionele arrangementen van het buurland kunnen het werken over de grens zowel verhinderen als stimuleren.¹¹

Het beperkte aantal grensarbeiders in de EU aan het einde van de jaren 1990 is vanuit deze neoklassieke economische benadering lastig te verklaren. De werking van grenzen als institutionele barrières is door middel van diverse maatregelen verminderd en werken over grenzen kan substantiële voordelen bieden, zoals een betere betaling. Toch lijken de meeste Europeanen niet bereid in een ander land te gaan werken, zelfs als dit op een steenworp afstand ligt. Mensen blijken minder rationeel te zijn dan economen vaak aannemen.

Diverse onderzoeken beschouwen irrationele en onbewuste sociaal-culturele factoren als doorslaggevend bij het uitblijven van grensarbeid op grote schaal in het 'grenzeloze' Europa van de jaren 1990.¹² De geografen Van der Velde en Van Houtum gebruiken Bourdieu's concept *habitus* om dit te verklaren. De *habitus* komt voort uit de sociale positie en eerdere ervaringen van mensen, en werkt als een praktisch bewustzijn dat hen helpt betekenis te geven aan en te handelen in de sociale werkelijkheid. De *habitus* geeft dus vorm aan hun reacties op ontwikkelingen in de omgeving. Daarbij zijn mensen zich niet bewust van de precieze achtergronden van hun gedrag.¹³ Van der Velde en Van Houtum stellen dat Europeanen zich sinds het einde van de achttiende eeuw dusdanig sterk op hun eigen natie staat oriënteren, dat zij een nationale *habitus* hebben ontwikkeld, waardoor zij de mogelijkheid om over de grens te gaan werken vaak niet eens opmerken. Ze ervaren een bepaalde afstand ten opzichte van de andere kant van de grens en staan daardoor onverschillig tegenover eventuele vacatures daar. Indien deze nationaal gesocialiseerde *threshold of indifference*

¹¹ J. W. van Dam en A. de Grip, *De Euregionale arbeidsmarkt: van fictie naar werkelijkheid* (Maastricht 1991), 7-15, 22-23; P. de Gijssel, M. Janssen, H.-J. Wenzel en M. Woltering, 'Concepts and issues in European cross-border labour economics: An introduction', in: idem (red.), *Understanding European cross-border labour markets. Issues in economic cross-border relations* (Marburg 1999) 7-22; M. Janssen, 'Obstacles and willingness for cross-border mobility', in: ibidem 143-164; M. Janssen, 'Borders and labour-market integration: Where is the difference between interregional and cross-border mobility?', in: M. van der Velde en H. van Houtum (red.) *Borders, Regions and People* (London 2000) 47-68; J. Dagevos, S. Brouwers en P. Hulsinck, 'Grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit tussen België en Nederland: fictie of realiteit?', in: F. Boekema (red.) *Grensregio's en arbeidsmarkten. Theoretische en empirische perspectieven*. (Assen 2000) 39-57; M. Schack, 'Cross-border commuting and integration', in: L. Hedelund en B. Lindstroem (red.) *Northern European Baltic integration - Yearbook 2000 (NEBI)* (Berlin/New York 2000) 99-114.

¹² De Gijssel e.t al, 'Concepts and issues in European cross-border labour economics; M. van der Velde 'Searching for jobs in a border area: The influence of borders in a Dutch Euroregion', in: P. de Gijssel e.a., (red.) *Understanding European cross-border labour markets*, 165-181; M. van der Velde 'Grensoverschrijdend zoekgedrag op de arbeidsmarkt in de Euregio Rijn-Waal', in: F. Boekema (red.), *Grensregio's en arbeidsmarkten* (Assen, 2000) 95-107; M. Janssen, 'Obstacles and willingness for cross-border mobility'; M. Janssen, 'Borders and labour-market integration'; A. Strüver, 'Transnationale Arbeitsmärkte in der deutsch-niederländischen Grenzregion? Hemnisse der grenzüberschreitenden Integration', in: R. Hamm, M. Wenke (red.) *Europäische Grenzregionen - Brückenköpfe für die Integration regionaler Arbeitsmärkte?* (Aachen 2001) 43-163; idem 'Significant insignificance - Boundaries in a borderless European Union: Deconstructing the Dutch-German transnational labour market', *Journal of Borderlands Studies* 17 (2002): 21-36.

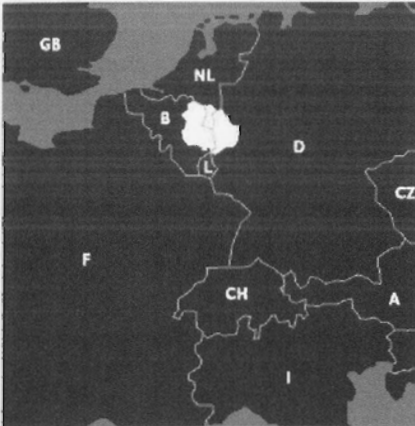
¹³ P. Bourdieu, *Outline of a theory of practice* (Cambridge 1977) 78-79; idem 'Vive la crise!', in: D. Pels (red.), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam 1989) 51-66.

(vrij vertaald als 'drempel van onverschilligheid') niet door iets anders wordt verdrongen, wordt grensarbeid niet eens als optie gezien.¹⁴

Van der Velde en Van Houtum's onderzoek is gebaseerd op de situatie aan het einde van de jaren 1990. Historisch onderzoek kan laten zien dat grensarbeid een dynamisch verschijnsel is. Ondanks de neiging van mensen om zich in hun identificatie en gedrag op de eigen natiestaat te richten, kunnen veranderende omstandigheden grensarbeid op grotere schaal teweegbrengen. De sociaal-economische situatie bijvoorbeeld kan dusdanig wijzigen, dat ze de *threshold of indifference* verdringt. Deze 'drempel' kan dus overschreden worden, waardoor grensarbeid op een ander moment op grotere schaal kon of kan plaatsvinden dan in de jaren 1990. Dit zal nu verder worden uitgewerkt aan de hand van de casus van de pendel vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de Euregio Maas-Rijn tussen 1960 en 2000. Daartoe wordt allereerst een beknopte beschrijving gegeven van deze Euregio en de pendelstromen in dit gebied.

Grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn

Euregio's zijn grensoverschrijdende samenwerkingsverbanden in de grensgebieden van de Europese Unie. Sinds de jaren 1990 worden zij als 'laboratoria van Europese integratie' gezien.¹⁵ Het zijn dan ook uitermate interessante gebieden om de ontwikkeling van grensarbeid in een periode van toenemende Europese eenwording te bestuderen. De Euregio Maas-Rijn (EMR) is in 1976 opgericht en is daarmee de op één na oudste van de ongeveer 75 Euregio's in Europa.¹⁶ Ze bestaat uit het zuiden van de Nederlandse provincie Limburg (tot en met Roermond), de Duitse regio Aken, de Belgische provincies Limburg en Luik en haar Duitstalige

Figuur 1 De Euregio Maas-Rijn in west-Europa (bron: www.euregio-mr.org)

¹⁴ Van der Velde en Van Houtum, 'The power of labour market immobility'; idem, 'Depoliticizing labour market indifference and mobility in the European Union'.

¹⁵ J.W. Scott, 'Euroregions, governance and transborder cooperation within the EU', in: M. van der Velde en H. van Houtum (red.), *Borders, Regions and People* (London 2000) 104-115, cit. 106.

gemeenschap, en bestrijkt daarmee een gebied van 10.748 vierkante kilometer met ruim 3,7 miljoen inwoners.¹⁷

Oorspronkelijk stelde de EMR zich ten doel grensoverschrijdende relaties te herstellen en de integratie van de bevolking te bevorderen. Momenteel werken de verschillende partners in de EMR onder andere samen op het gebied van de economie, mobiliteit, de arbeidsmarkt, veiligheid, het milieu en de samenleving.¹⁸ Net als in veel andere Euregio's ervoer de plaatselijke bevolking de EMR midden jaren 1990 echter nog als iets dat van bovenaf was opgelegd en waarbij zij zelf nog in onvoldoende mate werd betrokken.¹⁹

Vanaf de negentiende eeuw tot de Eerste Wereldoorlog bestonden de grensoverschrijdende arbeidsstromen in het gebied dat nu de EMR vormt vaak uit seizoensarbeid. Zo werkten Nederlanders en Belgen gedurende een deel van het jaar in de Duitse baksteenindustrie.²⁰ In de loop van de twintigste eeuw leidde de toenemende beschikbaarheid van nieuwe vormen van individueel en openbaar vervoer, zoals pendelbussen, ertoe dat de (seizoens)migratie aan belang inboette ten gunste van grensarbeid, waarbij men dagelijks of wekelijks naar de woonplaats in het eigen land terugkeert.²¹

Deze bijdrage concentreert zich op de grensarbeid vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de EMR. Aan het eind van de twintigste eeuw vormden deze pendelstromen de grootste van de EMR. In 1980 en 1990 betroffen zij bijvoorbeeld bijna 40 procent van het totale aantal grensarbeiders in de EMR.²² De arbeidsstromen tussen het Nederlandse en het Duitse deel van de EMR hadden een sterk eenzijdig karakter. Terwijl het tot het einde van de jaren 1950 hoofdzakelijk Duitsers waren die in Zuid-Limburg werkten, betrof het nadien vrijwel uitsluitend inwoners van Zuid-Limburg die in Duitsland werkzaam waren.²³ In 1960 werkten bijvoorbeeld ongeveer 3.800 personen uit het Nederlandse deel van de EMR in Duitsland, terwijl er slechts zo'n 600 Duitsers in Zuid-Limburg werkzaam waren; in 1970 was dit verschil gegroeid tot zo'n 11.100 Nederlandse en ongeveer 300 Duitse grensarbeiders.²⁴ Het zou tot het midden van de jaren

¹⁶ Algemene Rekenkamer, *Euregio's: grensoverschrijdend financieel beheer* (Den Haag 2002) 5.

¹⁷ Bron: <http://www.euregio-mr.org/N/N3/N32/N321.htm> (27 januari, 2005).

¹⁸ Euregio Maas-Rijn (EMR), *INTERREG IIIA Euregio Maas-Rijn 2000-2006* (Maastricht 2002) 52-65.

¹⁹ Scott, 'Euroregions, governance and transborder cooperation within the EU'; C. van Beek, *Samenwerking? Er zijn grenzen! Onderzoek naar de invloed van de culturele factor op het proces van economische en politiek-bestuurlijke integratie in de Euregio Maas-Rijn* (Rotterdam en Tilburg 1996) 102.

²⁰ S. Langeweg, 'Werken over de grens: Limburgers naar Duitsland, 1870-1914' *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVII* (2002) 27-48.

²¹ A. Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied' in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVII* (2002) 7-26.

²² A. Wolters, J. Meens, en C. de Neubourg, *Arbeid in beweging: Feiten en ontwikkelingen van de grensoverschrijdende pendel in de Euregio Maas-Rijn* (Maastricht 1996), 176-179 (berekening: SB).

²³ J. Th. Sillekens, *De Limburgse arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog* (Nijmegen 1974) 135-136.

²⁴ Bronnen: Districtsbureau de Arbeidsvoorziening in de Provincie Limburg (DBA), *Arbeidsmarktbeschrijving van de Provincie Limburg 1960* (Maastricht 1961) 53, 61 en 1970 (Maastricht 1971) tabel 2a en 3a.

1990 duren dat de discrepantie tussen het aantal Nederlandse en het aantal Duitse grensarbeiders echt begon af te nemen.²⁵

De pendel vanuit Zuid-Limburg naar de regio Aken is een interessant verschijnsel omdat het een nogal beladen grens betreft. De staatkundige grens tussen Zuid-Limburg en de regio Aken bestaat sinds 1815 en heeft zich vanaf het einde van de negentiende eeuw steeds meer in de richting van een sociaal-culturele scheidslijn ontwikkeld. Vooral gedurende de Tweede Wereldoorlog vormde zich tussen de Nederlanders en de Duitsers een wij-zij-verhouding, die over en weer negatieve gevoelens met zich meebracht.²⁶ Ondanks hun sterke regionale identiteit binnen Nederland nemen Limburgers ten opzichte van andere landen, zoals Duitsland, meestal een nationale identiteit aan. Dit is te verklaren vanuit de gelaagdheid van identiteiten, waarbij afhankelijk van de context steeds een andere identiteit kan prevaleren.²⁷ Vanwege de nationale oriëntatie en identiteit van de Limburgers ten opzichte van Duitsland is het niet aannemelijk dat de Duitslandpendel in de naoorlogse periode het gevolg was van een vanzelfsprekende oriëntatie op de Duitse arbeidsmarkt. In tegendeel, de Limburgers zullen eerder een meer nationaal of regionaal gebonden *habitus* hebben gehad, waardoor ze niet automatisch oog hadden voor een baan in Duitsland.

Pendel vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de EMR 1960-2000

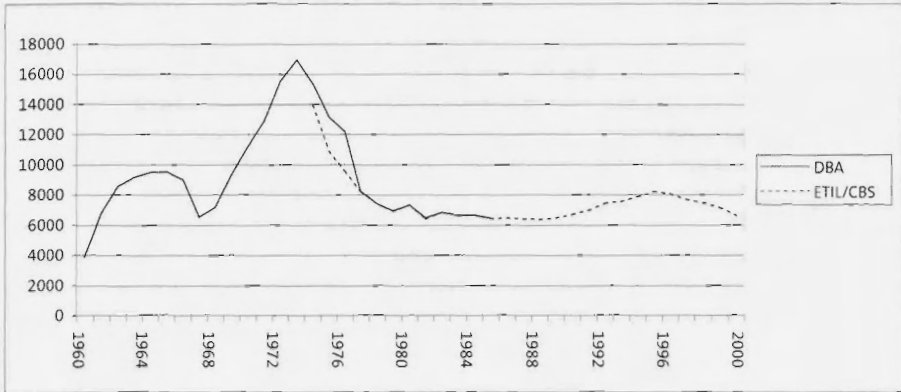
Figuur 2 geeft de ontwikkeling van het aantal grensarbeiders vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de EMR tussen 1960 en 2000 weer. Er blijkt een duidelijk verschil te bestaan tussen de ontwikkeling van het aantal grensarbeiders in de jaren 1960 en 1970 en de jaren 1980 en 1990.

Vergeleken met de jaren 1980 en 1990 toen het aantal grensarbeiders beperkt en redelijk stabiel was, kenmerkte de eerste periode (de jaren 1960 en 1970) zich door een relatief groot aantal grensarbeiders en een sterke fluctuatie. In de ontwikkeling van de pendel naar Duitsland kunnen van 1960 tot 2000 dus twee fasen worden onderscheiden. Beide fasen zullen nu apart worden beschreven, waarbij wordt ingegaan op het (absolute en relatieve) aantal pendelaars, hun woonplaats, en de economische sectoren waarin zij werkzaam waren. Daarnaast zullen de houding van de Nederlandse regionale autoriteiten ten opzichte van de pendel en vooral de inbedding van de grensarbeid in de regionale sociaal-economische context worden geanalyseerd.

²⁵ Bronnen: DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving van de Provincie Limburg 1960-1985* (Maastricht 1961-1986); Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Sociale Maandstatistiek 1970-1983* (Voorburg/Heerlen 1970-1983) en *Sociaal-economische Maandstatistiek 1984-2001* (Voorburg/Heerlen 1984-2001).

²⁶ H. Knippenberg, 'The incorporation of Limburg in the Dutch state', in: H. Knippenberg en J. Markusse (red.), *Nationalising and denationalising border regions 1800-2000* (Dordrecht etc. 1999) 39-60.

²⁷ Rose, 'Place and identity, 90-92; P. Lawrence, T. Baycroft and C. Grohmann, 'Degrees of foreignness and the construction of identity in French border regions during the interwar period', *Contemporary European History* 10 (2001) 5-71.

Figuur 2. Ontwikkeling aantal grensarbeiders vanuit het Nederlandse deel van de EMR naar Duitsland, 1960-2000 (bronnen: DBA and ETIL/CBS)

De jaren 1960 en 1970: omvangrijke en fluctuerende pendelstromen

In het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog was het aantal Duitsland-pendelaars in Zuid-Limburg klein te noemen. Aan het eind van de jaren 1950 begon hier verandering in te komen. Het aantal grensarbeiders nam sterk toe en bereikte in 1965 een eerste piek (bijna 9.500 personen). Daarna vertoonde het tot 1968 een dalende lijn (tot een niveau van ongeveer 6.500 personen) om vervolgens weer toe te nemen tot het in 1973 met bijna 17.000 personen een hoogtepunt bereikte. Vanaf dat moment werd het aantal grensarbeiders in zes jaar tijd meer dan gehalveerd, totdat er in 1979 nog maar zo'n 7.000 personen in Duitsland werkzaam waren (zie figuur 2).

Vanaf het einde van de jaren 1950 tot het begin van de jaren 1970 vertoonden de economische omstandigheden aan de Nederlandse en Duitse zijde van de grens een sterk divergerende ontwikkeling. Zuid-Limburg maakte in de jaren 1960 en 1970 een moeilijke periode door, die het gevolg was van een crisis in en later de beëindiging van de Limburgse mijnbouw. Tijdens de kolencrisis in 1958 staken de eerste problemen de kop op. Toen duidelijk werd dat de mijnbedrijven zich in een uitzichtloze situatie bevonden, besloot de Nederlandse regering in 1965 de mijnen geleidelijk te sluiten. Uiteindelijk werden negen jaar later de laatste mijnen ontmanteld. In totaal raakten bijna 50.000 werknemers van de mijnbedrijven hun baan kwijt. Ook ging veel werkgelegenheid verloren in de aan de mijnindustrie gelieerde bedrijven. Om grote werkloosheid te voorkomen controleerde de regering het sluitingsproces en probeerde ze met subsidies nieuwe werkgevers aan te trekken. Dit gebeurde echter met wisselend succes. Sommige van de nieuw aangetrokken bedrijven gingen na enkele jaren failliet en mede daardoor nam de werkloosheid in de jaren 1970 grote vormen aan.²⁸

²⁸ F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering* (Leiden 1988) 476-479 en 463-466; W. Derks, *Zuid-Limburg: 25 jaar herstructurering* (Maastricht 1990) 54.

In de tweede helft van de jaren zestig werd de sociaal-economische ontwikkeling in de regio Aken sterk bepaald door het zogenaamde Duitse *Wirtschaftswunder*. In tegenstelling tot Zuid-Limburg kende dit gebied dus juist een periode van economische groei. Er was volop werk beschikbaar en de lonen waren hoog.²⁹ Aan het begin van de jaren 1970 bereikten de Duitse lonen een niveau dat ongeveer een derde hoger lag dan dat in Nederland. De Limburgse bevolking ervoer dit verschil overigens als nog groter, onder andere als gevolg van speciale overwerkregelingen.³⁰

Omstreeks 1967 kwamen de economieën aan beide zijden van de grens in een recessie terecht, waardoor het aantal banen tijdelijk afnam. Zes jaar later kondigde de oliecrisis een zwaardere economische depressie aan. Zowel aan de Nederlandse als aan de Duitse zijde van de grens gingen in deze periode veel banen verloren, vooral in de bouw en de traditionele industrietakken.³¹ Verder werd het verschil in beloning tussen Duitsland en Nederland in vier jaar tijd gehalveerd. In 1977 bedroeg het verschil nog 'maar' 16 procent.³²

De ontwikkeling en de kenmerken van de Duitslandpendel weerspiegelden in hoge mate datgene wat er zich in de economische context afspeelde. Veel (overwegend jongere) mannen zagen geen toekomst meer in de mijnindustrie toen die aan het eind van de jaren 1950 in zwaar weer terecht kwam. In Limburg was het echter vaak lastig ander werk te vinden. Een deel van hen ging in Duitsland aan de slag, waar meer dan voldoende banen beschikbaar waren tegen een goede betaling. Dit resulteerde in de stijging van het aantal pendelaars sinds het einde van de jaren 1950. Toen aan het eind van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970 bleek dat de Nederlandse overheid er niet in slaagde voldoende vervangende werkgelegenheid te realiseren, ging het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening in Limburg (DBA) grensarbeid naar Duitsland als alternatief voor werkloosheid of migratie beschouwen.³³ De pendel naar Duitsland ontstond doordat mensen zich genoodzaakt zagen in Duitsland te gaan werken, indien ze een baan wilden hebben en in Zuid-Limburg wilden blijven wonen. Hoewel hun *habitus* nog sterk nationaal en regionaal gericht kon zijn, leidden ingrijpende veranderingen in hun levensomstandigheden ertoe dat zij de mogelijkheid om in Duitsland te werken in overweging namen. Het tekort aan werknemers en de hoge lonen in Duitsland werkten daarbij als extra stimulans.

²⁹ P. Thomes, 'Ein Industrieviertel im Umbruch. Wirtschaftliche und gesellschaftliche Strukturen im Bereich der Industrie- und Handelskammer zu Aachen seit dem Ende des Zweiten Weltkrieges', in: H.-D. Indetzki en U.S. Soënius (red.), *Wirtschaftsgeschichte der Region Aachen vom Ende des Zweiten Weltkrieges bis zur Gegenwart* (Köln 2000) 11-56.

³⁰ I. van den Berg, J. Blokland, R. Bulthuis, P. Drewe en A.J. Hendriks, *De grenspendel in Limburg. Een onderzoek naar motieven en context van de pendel op Duitsland* (Rotterdam 1973) 94.

³¹ W. Derks, *Pendel 1973-1979* (Maastricht 1980) 15-16; zie ook DBA, *Arbeidsmarktbeschrijvingen 1960-1979*.

³² Derks, *Pendel 1973-1979*, 68. Hoewel Derks verwijst naar de berekening van Van den Berg et al. in *De grenspendel in Limburg*, is het onduidelijk of hij dezelfde methode heeft gebruikt.

³³ Zie DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1972*, 57.

Rapporten over de Limburgse arbeidsmarkt in de jaren 1960 en 1970 wijzen erop dat het voor de bevolking van Zuid-Limburg een tamelijk grote stap was om in Duitsland aan de slag te gaan. De pendel was blijkbaar niet zozeer het resultaat van een vanzelfsprekende oriëntatie van de Zuid-Limburgse bevolking op de Duitse arbeidsmarkt, maar werd eerder in de hand gewerkt door de problematische sociaal-economische ontwikkelingen in Zuid-Limburg. Zodra een aantal personen in Duitsland werkte, ontstond een sneeuwbaaleffect en nam het aantal grensarbeiders toe.³⁴ De resultaten van een enquête over de Duitslandpendel uit 1972 wijzen erop dat informele sociale netwerken daarbij een cruciale rol speelden. De meerderheid van de in Duitsland werkende respondenten (60 procent) gaf aan dat ze door familie, vrienden en bekenden over de baan in Duitsland waren geïnformeerd.³⁵

De nationale en regionale *habitus* lijkt echter een deel van de bevolking van Zuid-Limburg er nog van weerhouden te hebben in Duitsland te gaan werken. Het percentage grensarbeiders lag namelijk veel lager dan het percentage forensen binnen Zuid-Limburg. In 1963 forensde 16 procent van de beroepsbevolking binnen Zuid-Limburg en pendelde slechts 4 procent naar Duitsland.³⁶ Ook in 1973, toen het aantal pendelaars naar Duitsland een hoogtepunt bereikte, bleef het verschil aanzienlijk: 11 procent intraregionale forensen vergeleken met 6 procent grensarbeiders. Alleen in het arbeidsmarktrayon Kerkrade evenaarde het percentage grensarbeiders naar Duitsland in 1973 het percentage forensen binnen Zuid-Limburg, op een niveau van 16 procent.³⁷ Naast het forensen in Limburg verkoos een deel van de Zuid-Limburgse bevolking migratie naar andere delen van het land boven werken in Duitsland, als ze dat al had overwogen.³⁸

De relatieve cijfers laten zien dat het pendelen in de jaren 1960 en met name begin jaren 1970 desondanks een redelijk wijdverbreid fenomeen was (zie tabel 1). De cijfers in tabel 1 betreffen zowel mannen als vrouwen. Er werkten echter overwegend mannen in Duitsland (over de hele periode ongeveer 85 procent) en onder hen kwam de pendel op nog grotere schaal voor.³⁹ In het rayon Kerkrade betrof het in 1973 zelfs bijna één op de vijf mannen.⁴⁰ De meeste grensarbeiders woonden in de Oostelijke Mijnstreek (over de gehele periode ongeveer 65-77 procent).⁴¹ De geografische concentratie van de Duitslandpendelaars in de Oostelijke Mijnstreek is op drie manieren te verklaren. In de eerste plaats ligt dit gebied het dichtst bij de stad Aken, het belangrijkste werkgelegenheidscentrum voor de pendelaars (in 1970 was 70 procent van hen daar werkzaam).⁴² Ten tweede

³⁴ DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1964*, 45-46; Sillekens, *De Limburgse arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog*, 146.

³⁵ Van den Berg et al. *De grenspendel in Limburg*, 89.

³⁶ DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1963*, tabel 8 en 9.

³⁷ DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1973*, tabel 2 en 3.

³⁸ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg*, 473.

³⁹ DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1960-1979*.

⁴⁰ DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1973*, tabel 2 en 17 (berekening: SB).

⁴¹ DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1960-1979*.

⁴² CBS, *Sociale Maandstatistiek 1970/11*, 563 (berekening: SB).

Tabel 1. Percentage Duitslandpendelaars van de beroepsbevolking in het Nederlandse deel van de EMR, 1963, 1968, 1973 en 1978 (berekening op basis van cijfers in DBA, 1964, 1969, 1970, 1974 en 1979)¹

Delen van Zuid-Limburg	Arbeidsmarkt-gewesten	Percentages			
		1963	1968	1973	1978
Oostelijke Mijnstreek	Heerlen	5	4	9	5
	Brunssum	4	3	9	4
	Kerkrade	7	9	16	10
Gemiddelde Oostelijke Mijnstreek		5	5	11	6
Westelijke Mijnstreek	Sittard	2	1	4	1
Rest van Zuid-Limburg	Maastricht	2	1	2	1
	Valkenburg	2	2	3	2
	Roermond	3	2	5	2
Gemiddelde Zuid-Limburg		4	3	6	3

¹ Cijfers zijn afgerond op hele getallen en het cijfer dat in 1968 voor Kerkrade wordt genoemd, betreft het jaar 1969; in 1968 is er voor Kerkrade geen cijfer gepubliceerd.

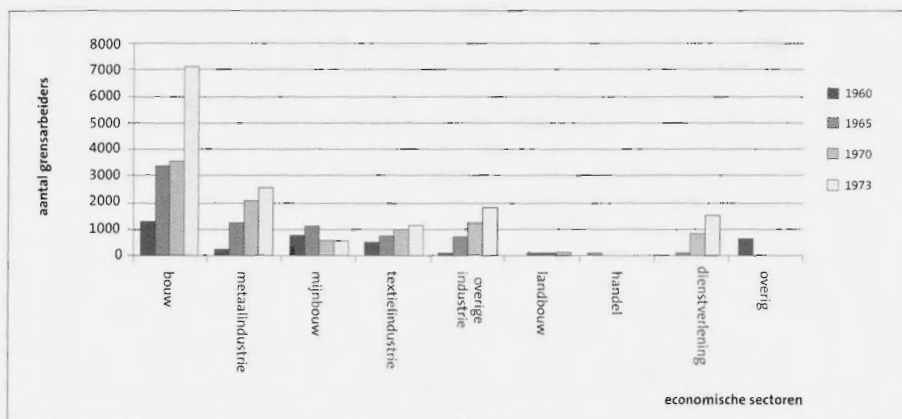
speelde de prominente positie van de mijnbedrijven op de arbeidsmarkt van de Oostelijke Mijnstreek een rol. Dit gebied telde elf van de twaalf Limburgse mijnbedrijven en de meerderheid van de (mannelijke) beroepsbevolking was in deze mijnen werkzaam geweest. Met de crisis in en de sluiting van de mijnen dreigde zij op straat te komen te staan. Tenslotte kende de Oostelijke Mijnstreek vergeleken met de rest van Zuid-Limburg de grootste problemen bij het aantrekken van nieuwe werkgevers, vooral in de jaren 1970.⁴³ De vraag naar banen en daarmee de noodzaak om in Duitsland te gaan werken, waren in de Oostelijke Mijnstreek het grootst.

Uit de verdeling van de grensarbeiders over economische sectoren blijkt dat de meeste pendelaars in de bouw werkzaam waren (zie figuur 3). Deze bedrijfstak is erg gevoelig voor conjuncturele veranderingen en dat manifesteert zich duidelijk in de fluctuerende ontwikkeling van de pendel in deze periode. Parallel aan de economische achteruitgang rond 1967 en met name na 1973 nam het aantal grensarbeiders sterk af. Veel ex-pendelaars konden geen nieuwe baan vinden en raakten werkloos. Dit bracht een verdere verslechtering van de arbeidsmarktsituatie met zich mee. Mede door het grote aantal werkloze expendelaars bereikte het werkloosheidspercentage van Zuid-Limburg in 1978 een niveau dat twee keer zo hoog lag als het landelijk gemiddelde.⁴⁴

Het grote aantal grensarbeiders dat in de conjunctuurgevoelige bouwsector werkte, maakte dat de regionale autoriteiten een overwegend negatief oordeel velden over het pendelverschijnsel. Zo betitelde het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening Limburg (DBA) de terugkeer van de grensarbeiders rond

⁴³ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg*, 481, 486-487.

⁴⁴ *Ibidem*, 473-474; Derks, *Zuid-Limburg: 25 jaar herstructurering*, 54.

Figuur 3. Sectorale verdeling van grensarbeiders vanuit het Nederlandse deel van de EMR naar Duitsland, 1960, 1965, 1970 en 1973 (bron: DBA, berekening: SB).

1967 als 'import van werkloosheid'.⁴⁵ Er waren nog twee andere redenen waarom het DBA een afwijzende houding aannam ten opzichte van de Duitslandpendel. Allereerst meende men dat het grote aantal mannen dat de mijnen verliet om in Duitsland te gaan werken tot een verstoring van het geplande mijnsluitingsproces zou leiden. De mijnbedrijven kregen met arbeidstekorten te kampen die dermate groot waren dat zij arbeiders uit bijvoorbeeld Italië, Spanje, en Joegoslavië, en later uit Turkije en Marokko, moesten aantrekken om de productie tot de geplande einddatum te kunnen voortzetten.⁴⁶ Op de tweede plaats stelde het DBA dat de omvangrijke pendel het arbeidsaanbod beperkte, waardoor het aantrekken van nieuwe werkgevers ernstig werd bemoeilijkt.⁴⁷ Toch gaven de Limburgse autoriteiten af en toe ook positieve signalen af over de pendel. Het DBA erkende bij tijd en wijle dat de pendel (weliswaar tijdelijk) bijdroeg aan de beperking van de werkloosheid in Zuid-Limburg. De enigszins ambigue positie van het DBA uitte zich in haar jaarlijkse arbeidsmarktverslagen, zoals dit citaat laat zien:

De ontwikkeling van de Duitslandpendel geeft te denken. Door het eenzijdige karakter en het hoge niveau is deze pendel als mede-oplossende factor in de werkgelegenheidsvoorziening voor de Limburgse beroepsbevolking een belangrijke rol gaan spelen. De door het tekort aan werkgelegenheid ontstane ruimte op de arbeidsmarkt is voor een groot gedeelte opgevuld door het Duitse grensgebied. Deze oplossing is weliswaar te verkiezen boven snel groeiende werkloosheid of forse emigratie, echter zeker niet boven de creatie van werkgelegenheid in Limburg zelf, die eigenlijk als het enige adequate middel dient te worden beschouwd.⁴⁸

⁴⁵ DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1967*, 3, 56, 66.

⁴⁶ Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg*, 406.

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1967*, 55-56.

⁴⁸ DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1972*, 48.

In de jaren 1960 en 1970 vielen er behalve in de rapporten van het Limburgse Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening, ook in de pers overwegend negatieve geluiden te beluisteren over de omvangrijke Duitslandpendel. Eén van de argumenten daarvoor was het grote aantal grensarbeiders dat in de conjunctuurgevoelige bouwsector werkte. (De Tijd, 16 juli 1970)

Op grond van de ontwikkeling van de grensarbeid vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de EMR in de jaren 1960 en 1970 kan gesteld worden dat ze niet steeds een marginale omvang heeft gehad. In tegendeel, in deze periode werd er juist op vrij grote schaal naar Duitsland gependeld. Deze arbeidsstroom was echter niet zozeer het gevolg van een automatische oriëntatie van de Zuid-Limburgse bevolking op de Duitse arbeidsmarkt, maar juist sterk afhankelijk van extreme sociaal-economische verschillen, die mede het gevolg waren van het bestaan van de Nederlands-Duitse grens. Veel mensen hadden de mogelijkheid om in Duitsland te gaan werken waarschijnlijk niet eens in overweging genomen, als het niet een soort van laatste redmiddel voor hen was omdat ze een baan nodig hadden en in Zuid-Limburg wilden blijven wonen. Hoewel de *habitus* van de plaatselijke bevolking dus nog sterk nationaal of regionaal bepaald kon zijn, oefende de sociaal-economische situatie een dusdanig grote invloed uit op haar leefomstandigheden, dat zij in toenemende mate openstond voor een baan in Duitsland.

Jaren 1980 en 1990: marginale en stabiele pendelstromen

Figuur 2 laat zien dat het aantal Duitslandpendelaars sinds het begin van de jaren 1980 tot 1990 stabiliseerde op een relatief laag niveau (ongeveer 6.500). Begin jaren 1990 begon het aantal grensarbeiders weer te stijgen, om in 1995 een niveau van bijna 8.200 personen te bereiken. Vanaf dat moment nam het weer af tot het niveau van de jaren 1980.

In de sociaal-economische context was een convergentie zichtbaar tussen de ontwikkelingen in het Nederlandse en het Duitse deel van de EMR. Toch bleven de arbeidsmarkten aan beide kanten van de grens wel verschillen vertonen.

PCMB-voorzitter Cees Feenstra:

„Pendel is geluk voor Limburg in deze overgangstijd”

Af en toe werd het werken in Duitsland ook geprezen omdat het een bijdrage zou leveren aan het voorkomen van werkloosheid ten tijde van de mijnsluitingen. (*De Nieuwe Limburger*, 19 december 1970)

De economische ontwikkeling kenmerkte zich in de eerste helft van de jaren 1980 aan beide zijden van de grens door een aanhoudende crisis. De economie van de regio Aken herstelde zich echter eerder dan die van Zuid-Limburg.⁴⁹ Verder bleven de Duitse lonen hoger dan de Nederlandse.⁵⁰ Ook het economische herstructureringsproces zette zich aan beide kanten van de grens voort, maar met uiteenlopende resultaten. Zo nam de dienstensector begin jaren 1990 een centralere positie in op de arbeidsmarkt van de regio Aken dan op die van Zuid-Limburg. In 1993 bijvoorbeeld bestond ruim 21 procent van de totale werkgelegenheid in de regio Aken uit banen in de dienstverlening, terwijl dit in Zuid-Limburg slechts 13 procent van alle banen betrof.⁵¹ Tevens kende de regio Aken relatief veel *high-tech* industrie, die in de jaren 1980 en 1990 een belangrijke groeisector werd. Omstreeks het midden van de jaren 1990 wijzigde de verhouding tussen de Nederlandse en de Duitse economie. Mede als gevolg van problemen verbonden met de Duitse eenwording begon de economische situatie in de regio Aken te verslechteren, terwijl Zuid-Limburg juist een periode van economische groei inging.⁵²

Deze ontwikkelingen zijn slechts gedeeltelijk zichtbaar in de pendelstromen over de Duitse grens. Het aantal grensarbeiders naar Duitsland nam pas in 1990

49 H. Winkel, 'Zur Arbeitsmarktsituation in den Grenzregionen Aachen, Limburg (NL) und Verviers - eine vergleichender Überblick zum Stichtage Ende September 1984', *Informationen und Materialien zur Geographie der Euregio Maas-Rhein* 17 (1985) 55-63.

50 Wolters, Meens, en De Neubourg, *Arbeid in beweging*, 60.

51 *Ibidem*, 54.

52 Thomas, 'Ein Industrierevier im Umbruch'; Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL), *Limburgse Sociaal-Economische Verkenning '97* (Maastricht 1997) 23-25 en '98 (Maastricht 1998) 27-30.

In de 1960 en 1970 werd er niet alleen vanuit Zuid- en Midden-Limburg, maar ook vanuit Noord-Limburg op steeds grotere schaal in Duitsland gewerkt. Veel Limburgse instanties bekritiseerden deze ontwikkeling vanwege de nadelige consequenties die zij voor de regionale economie zou hebben. Leden van de Kamer van Koophandel voor Noord-Limburg pleitten in 1970 zelfs voor financiële sancties tegen de grensarbeiders. (De Nieuwe Limburger, 12 november 1970)

toe en reageerde dus enigszins vertraagd op de economische vooruitgang die zich vanaf 1984 in Aken manifesteerde. In de tweede helft van de jaren 1990 vertoonde de economie van het Nederlandse deel van de EMR een voorspoedigere ontwikkeling dan die van het Duitse. Het aantal Duitslandpendelaars daalde in die periode licht, terwijl tegelijkertijd het aantal grensarbeiders vanuit de regio Aken naar Zuid-Limburg begon te stijgen.⁵³

Het percentage pendelaars in de totale beroepsbevolking in Zuid-Limburg bereikte in de jaren 1980 en 1990 een maximum van slechts 2 procent, iets hoger dan het gemiddelde in de EU.

Het percentage Duitslandpendelaars is bovendien kleiner gebleven dan het percentage intraregionale pendelaars in Zuid-Limburg zelf. In 1991 bijvoorbeeld bedroeg het percentage intraregionale forensen in Zuid-Limburg 12 procent, en in de Oostelijke Mijnstreek zelfs 17 procent, terwijl het percentage grensarbeiders slechts respectievelijk 2 en 4 procent bedroeg.⁵⁴

Hierbij dient te worden opgemerkt dat het aantal Zuid-Limburgse grensarbeiders in de jaren 1980 en 1990 in werkelijkheid nog lager was dan de cijfers laten zien. Een groeiend deel bestond namelijk uit Duitse migranten. Deze Duitsers waren in verband met de gunstigere woningmarkt (vaak vanuit het Duitse deel van de EMR) naar Zuid-Limburg verhuisd en hadden hun baan in

⁵³ CBS, *Sociaal-Economische Maandstatistiek* 1998, 2000, 2001.

⁵⁴ P.C.M. Hanraets, *De intergemeentelijke pendel in Limburg* (Maastricht 1993) Appendix tabel 3-6.

Tabel 2. *Percentage Duitslandpendelaars van de beroepsbevolking in het Nederlandse deel van de EMR, 1983, 1987 en 1991 (berekening op basis van cijfers van het DBA, 1984; en ETIL, 1991 and 1993 (dat de cijfers van het CBS gebruikt))ⁱⁱ.*

Arbeidsmarktrayons in Zuid-Limburg	Percentages		
	1983	1987	1991
Oostelijke Mijnstreek	4	4	4
Westelijke Mijnstreek	1	1	1
Maastricht	0	0	0
Roermond	2	2	2
Gemiddelde Zuid-Limburg	2	2	2

ⁱⁱ Cijfers zijn afgerond op hele getallen en helaas heb ik voor de jaren na 1991 nog geen regionaal uitgesplitste cijfers gevonden.

Duitsland aangehouden. In 1981 vormden zij ongeveer één derde van het totale aantal Duitslandpendelaars, terwijl ze in de jaren 1990 reeds meer dan de helft van alle grensarbeiders uitmaakten.⁵⁵

Net als in de jaren 1960 en 1970 waren in de jaren 1980 en 1990 voornamelijk inwoners van de Oostelijke Mijnstreek in Duitsland werkzaam (75 procent).⁵⁶ Aangezien het merendeel van de pendelaars nog altijd in Aken werkte (65-75 procent), bleef de geografische ligging van de Oostelijke Mijnstreek daarbij een grote rol spelen.⁵⁷ Om deze reden waren ook de meeste Duitse immigranten in de Oostelijke Mijnstreek woonachtig.⁵⁸ Bovendien kende de Oostelijke Mijnstreek nog steeds de meest ongunstige arbeidsmarktsituatie van Zuid-Limburg, waardoor de plaatselijke bevolking zich meer dan elders genoodzaakt zag over de grens een baan te zoeken.⁵⁹

Parallel aan de structurele omschakeling van de economie in deze periode vertoonde de pendelende beroepsbevolking in de jaren 1990 een veranderde samenstelling.

Een groot deel van de pendelaars was nog steeds in de industrie werkzaam, maar dit betrof waarschijnlijk in toenemende mate de *high-tech* industrie. Daarnaast werkte een groeiend aantal grensarbeiders in de dienstensector. In de jaren 1990 werd dit zelfs hun belangrijkste werkgever. Opvallend is dat het aantal pendelaars in de dienstverlening na 1995 nog groeide, terwijl het totale aantal pendelaars reeds een dalende lijn had ingezet.

De tertiaïrisering van de economie was mede verantwoordelijk voor de afname van het aantal pendelaars. In vergelijking met beroepen in de industriële sector

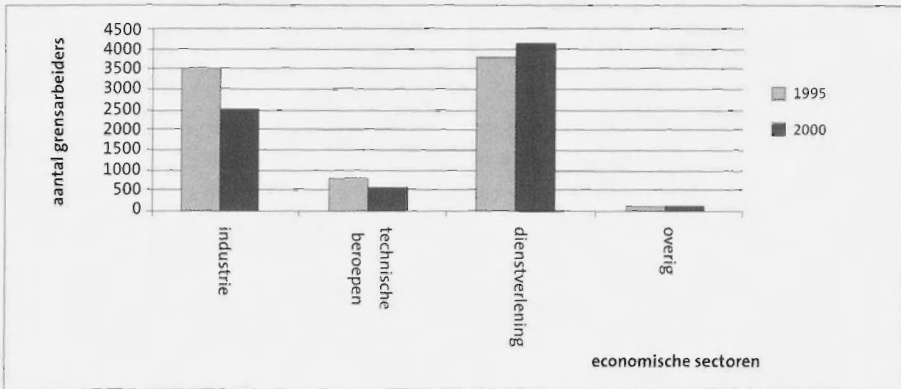
⁵⁵ CBS, *Sociaal-economische Maandstatistiek 1985/12*, 16; Bundesanstalt für Arbeit Landesarbeitsamt Nordrhein-Westfalen (LAA-NRW), *Pendler in Nordrhein-Westfalen*. Vorläufige Daten 2001/2002 (Düsseldorf 2003) 11.

⁵⁶ Bronnen: DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1980-1985*; CBS, *Sociale Maandstatistiek 1980-1983*; CBS, *Sociaal-economische Maandstatistiek 1984-2000*.

⁵⁷ Bronnen: CBS, *Sociale Maandstatistiek 1980-1983*; CBS *Sociaal-economische Maandstatistiek 1984-2000*.

⁵⁸ N. Ehlers, 'Grenssteden zitten in een spagaat', *Agora. Tijdschrift voor sociaal-ruimtelijke vraagstukken* 18 (2002) 15-18.

⁵⁹ Derks, *Zuid-Limburg: 25 jaar herstructurering*, 23; Wolters, Meens, en De Neubourg, *Arbeid in beweging*, 71.

Figuur 4. Sectorale verdeling van Nederlandse grensarbeiders naar het Duitse deel van de EMR, 1995 en 2000 (bron: LAA-NRW, 2002).

vereisen beroepen in de dienstensector meer vaardigheden die men in het nationale onderwijssysteem opdoet, zoals taalvaardigheden en kennis van de nationale regelgeving. Verschillen tussen de Nederlandse en de Duitse onderwijssystemen beperkten de mogelijkheden om over de Duitse grens te gaan werken. Toch konden deze verschillen ook juist gunstig uitpakken, zoals in het geval van de fysiotherapeuten.⁶⁰ Bovendien hebben de Europese autoriteiten in de loop der jaren diverse maatregelen genomen, bijvoorbeeld ten behoeve van de erkenning van diploma's, die de problemen als gevolg van opleidingsverschillen moeten beperken.⁶¹

In de jaren 1980 en 1990 vond er een omslag plaats in de houding van de Limburgse autoriteiten ten aanzien van de grensarbeid naar Duitsland. In het begin van de jaren 1980 waren zij er nog steeds geen groot voorstanders van, maar in de jaren 1990 leken ze de grensoverschrijdende arbeid juist te omarmen en te willen stimuleren. Dat blijkt uit de deelname aan het *European Employment Service*-programma (EURES).⁶² In 1992 werd de EMR één van de proeftuinen voor dit programma, wat betekende dat er een aantal zogenaamde EURES-loketten werd geopend. Doel van deze loketten was zowel werkgevers als werknemers te informeren over vacatures, sociale zekerheids- en belastingwetgeving in de diverse Europese landen. Tevens moest EURES grensoverschrijdend werknemers proberen te werven en te plaatsen.⁶³ De veranderende positie van de Limburgse autoriteiten duidt erop dat zij Zuid-Limburg meer als deel van de Euregio en als

⁶⁰ Zie: G. de Vries, 'Gewaardeerde indringers', *NRC Handelsblad*, 21-9-2002.

⁶¹ <http://europa.eu.int/scadplus/printversion/en/cha/coo003d.htm> (19 december 2004).

⁶² Zie bijvoorbeeld DBA, *Arbeidsmarktbeschrijving 1980*, 74; http://www.eures-emr.org/NL/FS_centre.html (19 december 2004).

⁶³ Europese Commissie (EC), 'Besluit van de Commissie van 22 oktober 1993 ter toepassing van Verordening (EEG) nr. 1602/68 van de Raad betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Gemeenschap, met name wat het Eures (European Employment Services)-netwerk betreft (93/569/EEG)', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen* 6-11-1993; www.euregio-mr.org (september 2002).

een 'laboratorium van Europese integratie'⁶⁴ gingen beschouwen dan als een perifere regio in Nederland.

Uit de ontwikkeling en kenmerken van de Duitslandpendel in de jaren 1980 en 1990 blijkt dat in een periode van verbeterende economische omstandigheden in Zuid-Limburg, van convergentie tussen de arbeidsmarkten en van een post-industriële arbeidsmarkt, de pendel een marginaal verschijnsel werd. Toen het minder noodzakelijk was in Duitsland te gaan werken en het lastiger werd in Duitsland een baan te vinden, leek de nationale en regionale oriëntatie weer te gaan overheersen.

Conclusie

Op basis van de ontwikkeling van het aantal grensarbeiders vanuit het Nederlandse naar het Duitse deel van de Euregio Maas-Rijn tussen 1960 en 2000 kan worden geconcludeerd dat het verschijnsel grensarbeid zeker niet altijd van marginale omvang is geweest. In tegenstelling tot de situatie in de jaren 1980 en 1990 manifesteerde de Duitslandpendel zich in de jaren 1960 en 1970 op grote schaal. De jaren 1960 en 1970 werden gekenmerkt door een overwegend industriële economische structuur en extreem grote sociaal-economische verschillen aan beide kanten van de grens. De pendel was van betekenis in een periode van economische problemen aan de Nederlandse en een gelijktijdige grote welvaart aan de Duitse zijde van de grens. De leefomstandigheden van de Zuid-Limburgse bevolking lijken de nationale en regionale *habitus* in deze periode naar de achtergrond te hebben gedrukt en haar ertoe te hebben aangezet om een baan in Duitsland in overweging te nemen. In de jaren 1980 en 1990 vertoonden de sociaal-economische omstandigheden aan de Nederlandse en de Duitse kant van de grens een convergerende ontwikkeling. Beide zijden herstelden zich en kregen een andere meer op de dienstverlening gerichte arbeidsmarkt. In deze periode leek de nationale oriëntatie weer te gaan overheersen en nam het aantal Duitslandpendelaars marginale vormen aan.

Deze bevindingen lijken die van Van der Velde en Van Houtum met betrekking tot de *threshold of indifference* in de jaren 1990 te bevestigen. De ontwikkeling van de pendel van het Nederlandse naar het Duitse deel van de EMR wijst erop dat de nationale en regionale oriëntatie minder zwaar woog toen de bevolking van Zuid-Limburg met bepaalde tijd- en plaatsgebonden omstandigheden werd geconfronteerd. In dit geval waren het grote problemen op de industriële arbeidsmarkt die ertoe leidden dat de nationale en regionale *habitus* aan kracht inboette.

Daarnaast bevestigen de resultaten van deze studie het idee dat de ontwikkeling van grensarbeid in grote mate de dynamische interactie tussen beide dimensies van grenzen weerspiegelt. Zowel factoren verbonden met het meer functionele karakter als het meer symbolische karakter van de grens, spelen

⁶⁴ Scott, 'Euroregions, governance and transborder cooperation within the EU', 106.

een rol bij het totstandkomen (of uitblijven) van grensarbeid. Het is daarom van groot belang de interactie tussen beide onderling gerelateerde betekenissen van grenzen bij de bestudering van grensarbeid te betrekken.

Tenslotte kan op grond van deze casus worden gesteld dat meer economische integratie en daarmee een convergentie van arbeidsmarkten tot een beperking van het aantal grensarbeiders kan leiden. Europese maatregelen om de grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit te vergroten zullen waarschijnlijk weinig succesvol zijn, aangezien niet de grensoverschrijdende interregionale overeenkomsten grensarbeid lijken te stimuleren, maar de (grote) verschillen, mede als gevolg van het (voort)bestaan van grens zelf.

Appendix

Voor deze bijdrage zijn cijfers van de volgende instanties gebruikt: het Districtsbureau Arbeidsvoorziening Limburg (DBA), het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Duitse *Bundesanstalt für Arbeit* van het *Landesarbeitsamt Nordrhein-Westfalen* (LAA-NRW). Hoewel deze cijfers een goed overzicht van de ontwikkelingen geven, kennen zij een aantal beperkingen.

Het DBA biedt in haar arbeidsmarktbeschrijvingen geaggregeerde cijfers over de periode 1960 tot en met 1985. Tot 1977 baseert het DBA zich grotendeels op schattingen. Ze baseert zich daarbij op cijfers van het CBS, de Duitse arbeidsbureaus, de Limburgse gewestelijke arbeidsbureaus en de Nederlandse ziekenfondsen.⁶⁵ Volgens Vreuls neemt het daarbij tot 1974 ook een schatting van het aantal illegale arbeiders en personen die tijdelijk in Duitsland werken voor een Nederlandse firma mee.⁶⁶ Dit geeft de cijfers een tamelijk realistisch karakter. Sinds 1977 gebruikt het DBA cijfers van het CBS. Daarnaast verandert de gebiedsindeling van het DBA. Zo worden de gemeente Weert en enkele andere gemeenten ten noorden van Roermond, die dus geen deel uitmaken van de EMR, sinds 1981 tot het arbeidsmarktrayon Midden-Limburg gerekend. De meerderheid van de pendelaars in dit rayon was echter waarschijnlijk woonachtig in Roermond.

Het CBS biedt in haar *Sociale Maandstatistiek* en later *Sociaal-economische Maandstatistiek* cijfers betreffende de jaren 1970 tot en met 2000. Het LAA-NRW geeft in een publicatie uit 2003 cijfers over de periode 1990 tot en met 2000. Beiden registreren uitsluitend personen met een ziekenfondsverzekering. Dit betekent dat mensen met hogere inkomens, ambtenaren, zelfstandigen en uitzendkrachten, niet in hun tellingen worden meegenomen. Volgens sommige auteurs zou het aantal grensarbeiders met 25 tot 100 procent stijgen, als deze mensen wel werden meegeteld.⁶⁷ Dit zal echter voornamelijk gelden voor de situatie in de jaren 1990, omdat in deze periode het aantal uitzendkrachten

⁶⁵ Zie: S. Overhof, 'De pendel koerst naar een record', *Limburgs Dagblad*, 11-7-1973.

⁶⁶ H. Vreuls *Grensoverschrijdende pendel in de stedelijke zone Aken-Maastricht-Luik* (Utrecht 1980) 26.

⁶⁷ J. van Dijk en T.-J. Zanen, 'Grensoverschrijdende samenwerking en de arbeidsmarkt in de Eems-Dollardregio', in: Boekema (red.), *Grensregio's en arbeidsmarkten*, 59-82, cit. 71; M. Janssen, 'Borders and labour-market integration', 52-53.

en het aantal mensen dat werkzaam is in de dienstverlening over het algemeen sterk zijn toegenomen. Een laatste probleem is het feit dat het LAA-NRW iedereen registreert die in Nederland woont en in de regio Aken werkzaam is. Aangezien dit (vanwege de geografische ligging) hoofdzakelijk mensen uit Zuid-Limburg zullen zijn, worden de cijfers toch bruikbaar geacht.

Over de auteurs

Drs. Paul Arnold (1959) is onderzoeksmedewerker bij het SHCL. Hij publiceerde diverse boeken en artikelen over (Zuid-)Limburgse sociale organisaties en instellingen.
E-mail: p.arnold@shcl.unimaas.nl

Drs. Sophie Bouwens (1976) is promovenda aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Zij doet onderzoek naar grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland tussen 1955 en 2000. Eerder publiceerde zij 'Mijnwerkersgemeenschap Lauradorp: lokale gevolgen van industrialisering en deïndustrialisering', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVII* (2002) 107-136.
E-mail: s.bouwens@history.unimaas.nl

Drs. Wim Derks (1946) was van 1978 tot 2003 werkzaam bij het Limburgse onderzoeksbureau ETIL te Maastricht. De ontwikkeling van de economie, de arbeidsmarkt en de bevolking in Limburg waren daar zijn belangrijkste onderwerpen van onderzoek en advies. Sinds september 2003 is hij werkzaam bij de Universiteit Maastricht, Faculteit der Gezondheidswetenschappen, Capaciteitsgroep Beleid, Economie en Organisatie van de Zorg. Zijn onderzoek daar heeft onder andere betrekking op de toekomstige ontwikkeling van de vraag naar zorg en de arbeidsmarkt.
E-mail: w.derks@beoz.unimaas.nl

Prof. dr. H.F.J.M. (Harry) van den Eerenbeemt (1930) studeerde geschiedenis in Nijmegen en promoveerde aldaar in 1955 op een proefschrift getiteld *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814*. Hij werkte van 1956 tot 1961 als lector in de sociale, economische en politieke geschiedenis aan de Universiteit van Tilburg en van 1961 tot 1995 als hoogleraar aan deze Universiteit. Hij heeft tal van studies op het terrein van de sociale en economische geschiedenis gepubliceerd en 47 promoties begeleid. In 1964 was hij de oprichter van de *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland*. Van 1990 tot 1997 was hij hoofdredacteur van de *Geschiedenis van Noord-Brabant*.
E-mail: h.v.d.eerenbeemt@home.nl

Dr. Antoine (A.P.J.) Jacobs (1965) studeerde geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard en aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zijn publicaties bewegen zich op het terrein van de katholieke cultuurgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw. Hij promoveerde in 2001 op het proefschrift *Louis Tijssen (1865-1929). Biografie van een Limburgse zielzorger* en is werkzaam geweest voor het bisdom Roermond, het Meertens Instituut te Amsterdam, de Nederlandse provincie der Dominicanen en het Monumentenhuis Limburg. Sedert oktober 2003 werkt hij in opdracht van de Radboud Universiteit Nijmegen aan de samenstelling van het *Monasticon Carmelitanum Neerlandicum*.
E-mail: antoine@cuci.nl

Prof. dr. J.C.G.M. Jansen (1937) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij promoveerde in 1979 op *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800: een analyse van de opbrengst van tienden*. Tot zijn pensionering in 1998 was hij directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Maastricht. Zijn biografie is door E.C.M. Fleré gepubliceerd in: *Regionale geschiedenis zonder grenzen* [Cahiers van het SHCL 1] (Maastricht 1998) 337-343.

Dr. Georges Linssen (1929) was tussen 1984 en 1997 voorzitter van het bestuur van het SHCL. Hij studeerde bedrijfseconomie aan de Universiteit van Tilburg. In 1969 promoveerde hij, eveneens te Tilburg, op een proefschrift getiteld *Verandering en verschuiving, industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914*. Voorts schreef hij diverse boeken benevens artikelen in bundels en tijdschriften op sociaal-economisch historisch terrein. Hij was algemeen secretaris van de Limburgse Werkgeversvereniging te Roermond en had namens VNO-NCW zitting in het Economisch en Sociaal Comité der Europese Unie te Brussel.

E-mail: georgesl@euronet.nl

Wim Mes (1940) is oud-archivaris van het SHCL, waar hij onder meer medeverantwoordelijk was voor de acquisitie van de archieven van de Maastrichtse ondernemingen Sphinx en Société Céramique. Hij is mede-oprichter en voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg (WIEL).

E-mail: w.a.a.mes@zonnet.nl

Drs. Thijs van Vugt (1950) studeerde geschiedenis en aardrijkskunde aan de lerarenopleiding te Tilburg en aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Van 1975 tot 1981 was hij werkzaam in het voortgezet onderwijs, sinds 1981 is hij lerarenopleider, later tevens teamcoördinator van de mens- en maatschappijvakken (aardrijkskunde, economie en geschiedenis) bij Fontys Lerarenopleiding Sittard.

E-mail: m.vanvugt@fontys.nl / t.vanvugt@home.nl

Drs. Bart Wiekart (1964) studeerde moderne geschiedenis in Utrecht en werkte daarna in diverse musea bij de ondersteuning van onder meer tentoonstellingen. Sinds 2000 was hij werkzaam bij het Monumentenhuis, eerst als onderzoeker bij het project 'Kerken na 1940' en daarna als beleidsmedewerker voor de particuliere monumentenorganisaties. Hij publiceerde voornamelijk over aspecten van het kerkelijk leven in de periode vanaf de zeventiende eeuw.

E-mail: wiekart@hotmail.com

Miskende schoonheid. Aspecten van 60 jaar kerkenbouw in Limburg

In de periode 2001 tot 2003 inventariseerden wij in opdracht van de Provincie Limburg alle sinds 1940 in Limburg gebouwde protestantse en katholieke parochiekerken.¹ De provincie Limburg wilde een beeld krijgen van de cultuurhistorische waarde van de gebouwen. De uitvoering lag in handen van de auteurs van deze bijdrage die toen verbonden waren aan het Monumentenhuis Limburg te Roermond. Er zijn ruim 180 kerken (en drie moskeeën) beschreven, wat betreft hun bouwgeschiedenis, exterieur, interieur en de voornaamste met het gebouw verbonden kunstvoorwerpen, zoals altaren, tabernakels, doopvonten en glas-in-loodramen. Alle kerken werden bovendien voorzien van een cultuurhistorische waardestelling. Binnen het corpus van beschreven kerken overheersen de katholieke met circa 160 grotere en kleinere bouwwerken. Het verkregen beeld was over het algemeen positief; zelfs de minst gewaardeerde kerken bleken binnen hun ruimtelijke context een waardevol bezit te zijn.

Al sedert het midden van de negentiende eeuw nam het aantal kerkgebouwen in heel Nederland sterk toe, ook in Limburg. Het was een teken van de katholieke emancipatie. De triomfalistische neogotiek met zijn rijzige torens was bij uitstek geschikt het katholicisme in het straatbeeld te representeren. De neogotiek raakte weliswaar na 1900 steeds meer uit de gratie bij architecten en opdrachtgevers, maar de bouwproductie van kerken ging gewoon door, hetgeen direct samenhang met de groei van de bevolking. Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog kwam de bouwhausse tijdelijk tot stilstand. Na de oorlog was er niet alleen een achterstand opgelopen, maar diende ook de ontstane oorlogsschade gerepareerd te worden. In Limburg waren het vooral Noord- en Midden-Limburg, die als frontgebied zware klappen gekregen hadden. Zowel de Duitsers als de Engelsen vonden de torens als potentiële uitkijkposten gevaarlijk, dus werden deze vaak uit voorzorg opgeblazen of beschoten. Behalve de toren liep ook de rest van de kerk dan vaak grote averij op. In Zuid-Limburg waar nauwelijks oorlogsschade was, bestond na de Tweede Wereldoorlog eveneens behoefte aan nieuwe kerken. De bevolkingsgroei maakte nieuwe woonwijken noodzakelijk. De wijken werden opgezet als parochies met de kerk, pastorie, kapelanieën, parochiehuis, school en winkels in het centrum en de woonhuizen er omheen. Dit was een bewuste strategie, die in de planologische literatuur bekend staat als de 'parochiegedachte' en die vooral in de katholieke provincies (Noord-Brabant en Limburg) veel uitgevoerd werd. De Bisschoppelijke Bouwcommissie van het bisdom Roermond bewaakte het hele bouwproces, zowel wat betreft de planologische inpassing van de kerken als het architectonische ontwerp en de aankleding van het interieur. Aangaande de financiering hield het bisdom eveneens de vinger aan de pols. Soberheid was het devies. Om

¹ Zie hiervoor het driedelige rapport opgesteld door Antoine Jacobs en Bart Wiekart, 'Kerken na 1940 in Limburg. Inventarisatie en waardenstelling kerkelijke bouwkunst na 1940' (Roermond 2001).

voldoende geld binnen te halen voor de herbouw en nieuwbouw van kerken organiseerde het bisdom grootschalige inzamelingsacties. De grootste bekendheid kreeg de zogenaamde 'kwartjesactie', waarbij elk katholiek gezin wekelijks een kwartje afstond voor de kerkenbouw. Kreeg aanvankelijk de herbouw van verwoeste kerken voorrang, al spoedig verrezen ook in Zuid-Limburg de eerste (nood)kerken in de nieuwbouwwijken. De vervanging wegens oorlogsschade was begin jaren zestig met de bouw van de H. Antoniuskerk te Blerick voltooid.

Na 1945 overheerste aanvankelijk de traditionele, in baksteen uitgevoerde kerkenbouw met spits- of rondbogen, fronttoren, doopkapel, middenschip, zijbeuken, transept en koorpartij. Een architect als Joseph Franssen uit Roermond bouwde een reeks van dit soort kerken. Alfons Boosten creëerde zijn eigen baksteenarchitectuur, waarin hij traditionele elementen zoals spits- en rondbogen, roosvensters, cryptes, tribunes, narthexen etc. opnieuw vorm gaf. De op de oudchristelijke basilica geïnspireerde architectuur van Nico van der Laan en Jan Ramaekers is eveneens een loot van deze boom. Nochtans was er een groep jongere architecten die nieuwe wegen ging bewandelen. Jozef Fanchamps en Jean Huysmans kregen van de Bisschoppelijke Bouwcommissie in Roermond de ruimte, met name in de 'moderne' Mijnstreek, om een nieuwe vormtaal in betonskeletbouw te ontwikkelen. Voor het platteland hield het bisdom liever vast aan de traditionele baksteenarchitectuur.

De vormgeving was nauw verbonden met de liturgie. Het streven van de geestelijkheid, met in hun kielzog de architecten, was erop gericht de gelovigen zo nauw mogelijk bij de liturgie – de mis – te betrekken door bijvoorbeeld het altaar en het tabernakel goed zichtbaar in de as van de kerk te plaatsen. De zeer traditioneel werkende bouwmeester Hendrik Valk heeft op enige plaatsen het altaar zelfs in de viering geplaatst (Herten en Arcen), zodat het kerkvolk rond het altaar was verzameld. In de Heerlense Annakerk van architect Frits Peutz droeg de priester al in 1953 de mis op met zijn gelaat naar de kerkgangers gekeerd. Veel van deze toenmalige experimenten werden tijdens het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) officieel ingevoerd. Bestaande kerken werden vervolgens aangepast. Bestaande of nieuwe altaren kregen een centrale positie op het priesterkoor. De kerkgebouwen die vanaf die tijd werden gebouwd, kregen tevens een veel moderner uiterlijk. De traditionele vormen en onderdelen werden losgelaten. Er ontstonden grote vierkante of rechthoekige ruimten onder een plat dak. De kerken werden met opzet zeer sober gehouden. De kerkgebouwen mochten niet langer een triomfalistisch karakter hebben en de liturgie moest nog dichter bij de mensen komen. Enkel door het plaatsen van een kruis, de klokkentoren en soms een apsis was het bouwwerk nog als kerk herkenbaar. Kerken gingen zich steeds minder onderscheiden van andere, wereldlijke gebouwen. Deze tendens zette eind jaren zestig nog verder door, toen korte tijd de multifunctionele kerk in zwang kwam, die behalve voor de eredienst ook voor hearings, feesten en partijen, kienavonden en wat dies meer zij geschikt werd geacht. Deze torenloze kerken vielen in het straatbeeld weg, hetgeen ook de bedoeling was van de kerkbestuurders en architecten. Aangezien al snel dui-

delijk werd dat liturgie en carnaval niet in één ruimte gevierd konden worden, werd de laatste generatie katholieke kerken weer als zuiver liturgische ruimte opgevat. In al hun bescheidenheid zijn zij in het straatbeeld weer als bijzonder gebouw, als kerk, herkenbaar.

Speciale aandacht ging uit naar de aankleding van de kerkgebouwen. Ofschoon de Bisschoppelijke Bouwcommissie aandrang op soberheid, werd er met name aan het altaar, het tabernakel en de glas-in-loodramen veel aandacht en geld gespendeerd. De moderne betonskeletbouw maakte het mogelijk grote vliesgevels te construeren die, zodra het geld voorhanden was, geheel van monumentaal glas-in-lood werden voorzien. Abstract glas-in-beton ging eveneens deel uitmaken van de kerkelijke architectuur.

Bij de ontwikkelingen binnen de protestants-christelijke kerkenbouw zijn in zoverre parallellen te ontdekken met de katholieke kerkenbouw, dat ook hier een tendens waar te nemen viel van traditionele kerken naar modern vormgegeven, uit beton opgetrokken bedehuizen. Ook hier was versobering de tendens, hoewel de liturgie, deels onder invloed van het katholicisme, rijker werd. Dat heeft tot een verrijking van het interieur geleid, die zich eveneens toespitste op de liturgisch belangrijke plaatsen (doopvont, avondmaalstafel, preekstoel) en de vensters.

Het merendeel van de na de Tweede Wereldoorlog opgetrokken protestantse kerkgebouwen is inmiddels gesloopt of heeft een nieuwe bestemming gekregen. Dit gevaar bedreigt ook de katholieke kerkgebouwen. Een deel is reeds aan de eredienst onttrokken en op termijn dreigt voor juist deze kerken afbraak. Door hun soberheid genieten zij niet de waardering, die hen toekomt. En zoals voorheen de industriële mijnarchitectuur uit het straatbeeld verdween, ligt thans het gevaar op de loer, dat Limburg stilaan beroofd wordt van zijn interessante moderne kerkarchitectuur.

De foto's in dit katern werden alle gemaakt door SHCL-fotograaf Herman Wijenberg.

Antoine Jacobs en Bart Wiekart

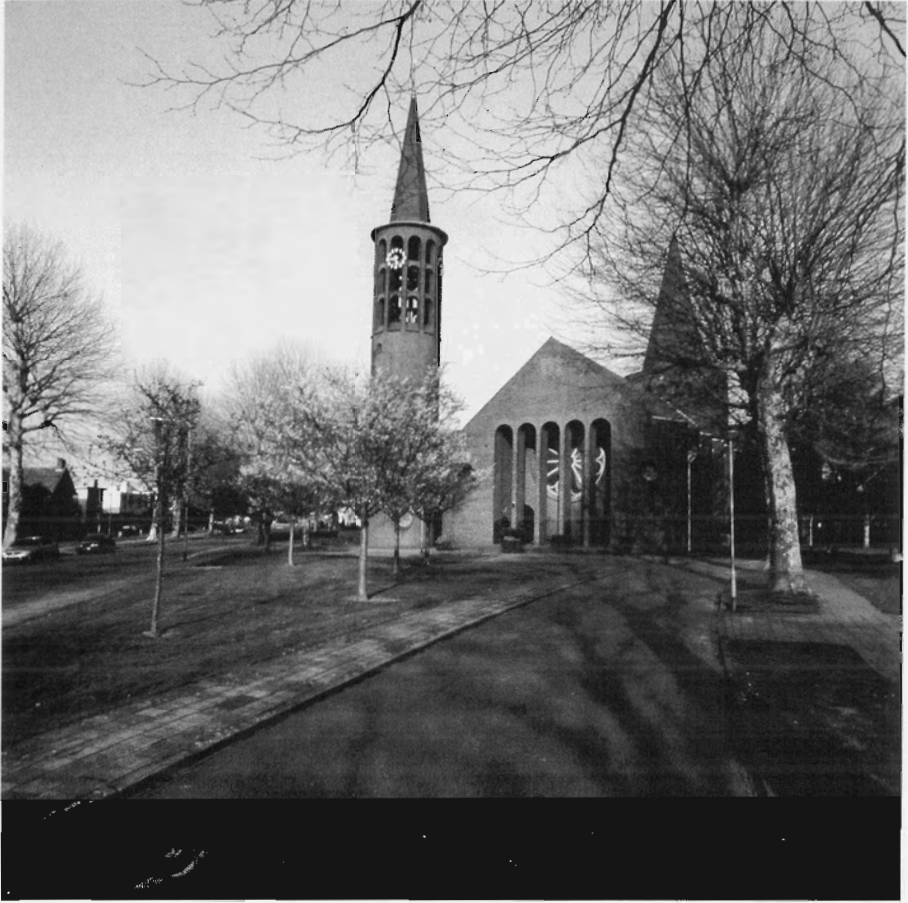
Well – H. Vitus (1958)

Architect Jan Ramaekers. De bakstenen basiliek heeft een westwerk met narthex, doopkapel en toren. De kerk is geïnspireerd op Helleense en Syrische voorbeelden.

Genneip – H. Martinus (1954)

Architect Nico van der Laan i.s.m. Hans van der Laan. De opname toont de pastorie en de koorpartij van de kerk. De Martinuskerk is een voorbeeld van een in de Bossche Schoolstijl gebouwde driebeukige basiliek met toren en crypte.

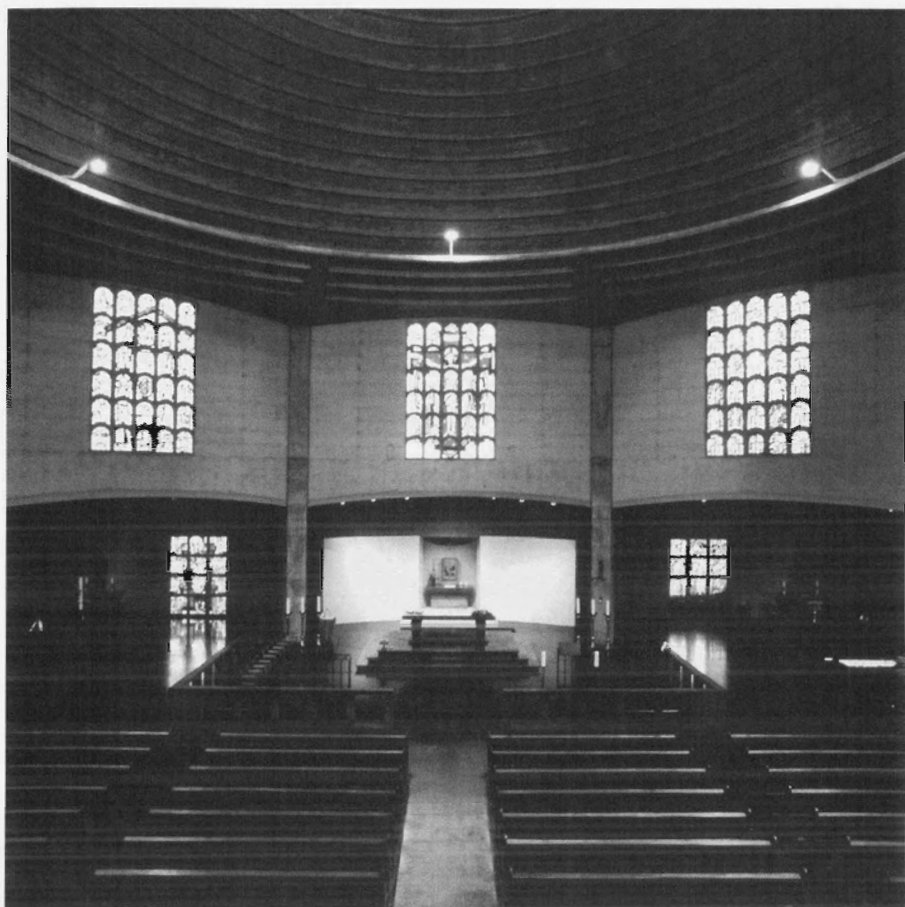
Stein – H. Jozef (1943)

Architect Alfons Boosten. Driebeukige bakstenen basiliek met zijn dominante koortoren is een typisch voorbeeld van Boostens architectuur. De voorzijde van de kerk heeft een hoogoprijzende narthex met rondboog-arcade, waarachter een roosvenster is aangebracht. De klokkentoren is vrijstaand.

Heerlen - H. Jozef (1957)

Architect Jozef Fanchamps. De Jozefkerk is een typisch voorbeeld van betonskeletbouw met natuursteen invulling. De ruime zaalkerk heeft een vrijstaande klokkentoren. De voorgevel is voorzien van grote reliëfs van de hand van Wim van Hoorn.

Heerlen - H. Anna (1953)

Architect Frits Peutz. De betonnen koepelkerk kan gelden als een van de experimentele vormen uit de jaren vijftig. Het bankenplan is daarentegen zeer conventioneel: axiaal. De Annakerk werd met blank glas opgeleverd en is in de loop der jaren door glas-in-beton vervangen, een gebruikelijke gang van zaken.

Eijsden – Maria Tenhemelopneming (1961)

Architect Eugène Hoen. De Mariakerk kan gelden als een hoogwaardig voorbeeld van op Duitse, Franse en Zwitserse georiënteerde religieuze architectuur. De zaalkerk met vrijstaande klokkentoren heeft een plat dak, waarbij de wanden alle op een geheel eigen wijze zijn vormgegeven.

Venray - Christus Koningkerk/Vredeskerk (1964)

Architect Theo Boosten. De zoon van Alfons Boosten ontwikkelde zijn eigen stijl. In Venray bouwde hij de Christus Koningkerk, ook Vredeskerk genoemd, in organische vormtaal met rondlopende muren en deels 'lukraak' in de wand uitgesneden ramen. De kerk is in 2001 aan de eredienst onttrokken en daarna verbouwd tot kantorencomplex ten behoeve van zorginstellingen.

Maastricht – Christus Hemelvaart (1966)

Architect A. Brenningmeyer. De kerk is een zeshoekige betonskeletbouw met baksteeninvulling. De kerkzaal werd niet geconsacreerd om ook voor profane gelegenheden gebruikt te worden. Het tabernakel werd opgesteld in de sacramentskapel, die met een vouwwand afgescheiden kon worden. Bijzonder aan de kerk is het gloedvolle abstracte glas-in-beton, dat ontworpen werd door A. Iwschenko.

Heerlen - H. Andreas (1977)

Architect Laurens Bisscheroux. De betonnen zaalkerk ligt onder een kunstmatige heuvel. Boven de aarde is een betonnen paal als herkenningspunt geplaatst. Dit 'Gesamtkunstwerk' van Bisscheroux heeft een eigen symboliek en kan gelden als eenmalig. Op de foto is het plexiglas tabernakel zichtbaar. Een unicum aangezien een doorzichtig tabernakel bij de katholieke kerk verboden is.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Jaarverslag 2004

Inhoud

Algemeen	233
Organisatie	234
Wetenschappelijke en educatieve activiteiten	236
Beheer en ontsluiting van de collecties	241
Bijlage 1. Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur	246
Bijlage 2. Profielschetsen leden Algemeen Bestuur en voorzitter	247
Bijlage 3. Organisationschema en samenstelling van het personeel	248
Bijlage 4. Lidmaatschappen	248
Bijlage 5. Publicaties	249
Bijlage 6. Lezingen	249
Bijlage 7. Presentaties voor radio en televisie	250
Bijlage 8. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	250
Bijlage 9. Schenkers van bibliotheekmateriaal	251
Bijlage 10. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	252
Bijlage 11. Begunstigers en contribuanten	254

Algemeen

Nieuwe perspectieven

Toen in 2003 was gebleken dat de oprichting van het Limburgs Historisch Centrum met het Gemeentearchief Maastricht, het Rijksarchief, LGOG en de Vereniging Veldeke (voorlopig?) niet mogelijk was, hebben bestuur en directie in 2004 naar nieuwe wegen gezocht om de doelstellingen van het SHCL zo goed mogelijk te continueren. Verkennende gesprekken met het Rijk en de Gemeente Maastricht door onder meer bemiddelaar Job Cohen en gedeputeerde Odile Wolfs brachten aan het licht dat voortzetting van de fusiebesprekingen met de beide andere archiefinstellingen niet haalbaar zou zijn, maar dat men opstond voor overleg over inhuizing van een zelfstandig SHCL in het gebouwencomplex van het Rijksarchief aan de Pieterstraat. Als *second best* was dit voor het SHCL acceptabel, omdat daarmee een oplossing zou kunnen worden gevonden voor het probleem van onze slechte huisvesting (zowel de kantoren als de depotruimte). Om het archief- en bibliotheekbeheer van het SHCL adequaat te kunnen voortzetten is huisvesting in het gebouwencomplex van het huidige Regionaal Historisch Centrum Limburg gewenst, met nauwe samenwerking waar dat mogelijk en nuttig is, met name op het gebied van acquisitie, beheer en terbeschikkingstelling van archieven en bibliotheekmateriaal.

Al in 2003 was berekend dat het voortbestaan van het SHCL als zelfstandige organisatie in de bestaande huisvesting vervulling van vacatures en investeringen in automatisering, inventaris, inrichting en (achterstallig) groot onderhoud noodzakelijk maakte, waarin op basis van de huidige begroting niet kan worden voorzien. Om de problematiek van de huisvesting en onderfinanciering onder de aandacht te brengen van de provinciale overheid zijn de leden van de Commissie Welzijn van Provinciale Staten uitgenodigd voor werkbezoeken aan het SHCL en zijn gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van alle politieke partijen in de Staten. Die toonden zich zonder uitzondering zeer geïnteresseerd en betrokken. Bij wijze van conclusie uit deze gesprekken diende de fractie van de SP bij de algemene beschouwingen (najaar 2004) een motie in om de provinciale subsidie aan het SHCL ten minste gelijk te trekken aan die van de Universiteit Maastricht. De motie kreeg de steun van de fracties van D66, GroenLinks, PNL en PvdA, maar werd verworpen omdat het CDA de motie in het licht van de inhuizingsplannen 'prematuur' achtte.

Eind 2004 werd bekend dat er een bestuur van de fusieorganisatie Rijksarchief / Gemeentearchief Maastricht was gevormd en dat er een directeur was benoemd. Met hen zal het SHCL, met Provincie en Universiteit, in de loop van 2005 opnieuw gesprekken aanknopen over de modaliteiten van de inhuizing van het SHCL.

Organisatie

Bestuur

Algemeen Bestuur

De heer drs. Theo Bovens trad af als lid van het Algemeen Bestuur wegens verandering van werkkring. Als vertegenwoordiger van de Vereniging van Limburgse Gemeenten werd hij opgevolgd door drs. Anton Barske, historicus en burgemeester van Stein. De bestuursleden Berkvens, Bos, Helgers en Jadoul traden af, maar werden terstond herbenoemd. Tot nieuwe leden werden benoemd: mevrouw mr. Corry de Koster, thans projectmanager bij de gemeente Sittard en voorheen onder meer directeur van de Stadsbibliotheek Maastricht, en dr. Eduard Dormans, werkzaam bij de audit-afdeling van DSM en te Tilburg gepromoveerd op een economisch-historisch proefschrift. In zijn vergadering van 17 mei stelde het AB een profielschets voor de leden van het Algemeen Bestuur en een profielschets voor de voorzitter van het SHCL vast. Het AB vergaderde op 17 mei en op 25 oktober. Onderwerp van bespreking waren opnieuw vooral de inhuizings- en financieringsproblematiek van het SHCL. Daarnaast werden het jaarverslag en de jaarrekening 2003, alsmede de begroting en het beleidsplan 2005 vastgesteld. In de vergadering van 25 oktober hield dr. Willibrord Rutten een voordracht over 'Russen niet gewenst. De mislukte inzet van Russische dwangarbeiders in de Nederlandse steenkolenmijnen in de Tweede Wereldoorlog'.

Dagelijks Bestuur

Na zeventien jaar lid te zijn geweest van het Dagelijks Bestuur, waarvan acht intensieve jaren als voorzitter, is mr. Hein van der Bruggen in de AB-vergadering van 25 oktober afgetreden als voorzitter van het SHCL. Wegens zijn verdiensten voor het SHCL werd hij benoemd tot ere-voorzitter. Zijn afscheid is op passende wijze gevierd met een door het SHCL ingerichte tentoonstelling in het Stedelijk Museum in Roermond. Hij werd opgevolgd door drs. Gerard van der Velde, tot dan secretaris van het DB. In de samenstelling van het Dagelijks Bestuur kwam verder geen verandering. Het DB vergaderde op 9 februari, 16 maart (extra vergadering), 19 april, 17 mei, 23 augustus, 11 oktober (extra vergadering), 25 oktober en 13 december. Belangrijke onderwerpen van bespreking waren: de fusie- en inhuizings-problematiek; de wenselijkheid van een bij de Provincie aan te vragen overbruggingssubsidie; voorbereiding van de besprekingen met de Gedeputeerde, de leden van de Cie. Welzijn van Provinciale Staten, en het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht; onderzoek naar de rechten en plichten van bestuur en subsidiegevers i.v.m. de B3-status van het SHCL (erkenning van de ambtelijke rechtspositie van het personeel door de Provincie Limburg); bezwaar tegen mogelijke wijziging van de subsidiegrondslag door de Provincie; te ondernemen onderzoekprojecten; personeelsaangelegenheden.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 27 nieuwe contribuanten stonden 44 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
gemeenten, instellingen en bedrijven	144	117	110	109	109	101	101	95
personen	539	527	551	729	723	716	678	666
totaal	683	644	674	838	832	817	779	761

Personeel

Samenstelling

Per 1 januari werd secretariaatsmedewerkster Maartje Hermsen benoemd tot hoofd Algemene Dienst. In de samenstelling van het personeel kwam verder geen verandering. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 3.

Personeelsbeleid

Conform het voorgeschrevene in de Wet op de Ondernemingsraden werd tweemaal een voltallige personeelsvergadering gehouden. In april werden verkiezingen voor Personeelsvertegenwoordiging (PVT) gehouden. Gekozen werden Jac van den Boogard en Loek de Moor; een zetel bleef vacant. Na overleg met de PVT werd een gedragscode internet- en e-mailgebruik voor het SHCL vastgesteld. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden functioneringsgesprekken gehouden.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg i.o., Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo, het Industrion (Museum voor Industrie en Samenleving) te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met nationale zusterinstellingen, in het bijzonder het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, en met instellingen in de Euregio Maas-Rijn, in het bijzonder de universiteiten van Luik en Aken, het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed te Hasselt en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 4.

Wetenschappelijke en educatieve activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL, bestaande uit prof. dr. P.M.J.E. Tummers (decaan FdCW) en prof. dr. A. Labrie (voorzitter) namens de Faculteit der Cultuurwetenschappen, en mr. H.J.J.M. van der Bruggen (voorzitter SHCL) en prof. dr. A.M. van der Woude (Wageningen) namens de Stichting SHCL, kwam in 2004 niet bijeen. In verband met de voorzitterswissel werd mr. Van der Bruggen opgevolgd door de nieuwe SHCL-voorzitter drs. G.C.J. van der Velde.

Verslag van de werkzaamheden

Ter voorbereiding van de onderzoekvisitatie van het SHCL, die in 2005 zal plaatsvinden in samenhang met die van de Faculteit der Cultuurwetenschappen, heeft het SHCL een 'Self-evaluation of research 1999-2004' opgesteld. In dit verslag evalueren wij de resultaten van het grensoverschrijdende onderzoekprogramma van het SHCL. Wij komen tot de conclusie dat het SHCL erin geslaagd is vorm te geven aan een functionerend netwerk van historische instellingen en personen in de Euregio Maas-Rijn. De keuze voor het entameren van historische *border studies* in de Euregio sluit aan bij een Europese trend. De hoogleraar nam deel aan drukbezochte conferenties over dit thema aan de European University Viadrina in Frankfurt a/d Oder ('Borders, frontiers and border-regions in history' in maart) en aan de University of Glamorgan in Wales ('Crossing borders: histories, theories and identities' in december).

In december besliste NWO positief over een subsidie-aanvraag ten behoeve de aanstelling van twee promovendi in het kader van het project 'Mining labour markets in the Euregio Meuse-Rhine in the 20th century'. In 2003 waren daarvoor al promovendi aangesteld aan de Vrije Universiteit Brussel ('De arbeidsmarkt in Belgisch Limburg c. 1900-c.1980') en de RWTH-Aachen ('Montanindustrielle Arbeitsmärkte und Migration in der Euregio Maas-Rhein 1900-1980'). De bij de FdCW aan te stellen promovendi zullen onderzoek verrichten in de Nederlandse provincie Limburg en in Luik. Het project voorziet tevens in een vrijstelling van de hoogleraar gedurende een jaar aan het eind van het traject (2008) voor het schrijven van een Euregionale synthese.

In 2004 werden de redactiewerkzaamheden voor de uitgave van de voordrachten op de in 2003 georganiseerde conferentie over 'De Westforschung en Nederland/Die Westforschung und die Niederlande' afgerond (samen met dr. Barbara Henkes, Meertens Instituut Amsterdam). De artikelen zijn in 2005 gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*.

Begeleiding promovendi

Het promotieonderzoek van drs. Erika Kuijpers (Universiteit Utrecht) naar

Immigratie en vestiging in zeventiende-eeuws Amsterdam waarbij de hoogleraar als co-promotor was betrokken (samen met prof. Maarten Prak (UU) en prof. Jan Lucassen (IISG) werd afgerond. De hoogleraar werd als tweede promotor (naast prof. Hans Philipssen) betrokken bij het promotieonderzoek van drs. Ger Brouns (Fac. der Gezondheidswetenschappen UM) naar de geschiedenis van de sociaal-psychiatrische verpleegkunde in Nederland. Hij begeleidt het promotieonderzoek van drs. Serge Langeweg (Industrion) naar *Arbeidsmigratie vanuit Nederlands Limburg naar Duitsland in de periode 1870-1914*. In dat kader werd door verschillende vrijwilligers bij het SHCL gewerkt aan de invoer van gegevens uit de zogenaamde nationaliteitsbewijzen die vanaf ca. 1870 door de Pruisische overheid verplicht werden gesteld en die berusten bij het Rijksarchief in Limburg. Drs. Sophie Bouwens zette haar promotieonderzoek aan de FdCW naar *Grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn 1945-2000* voort. Co-promotor is prof. Ton Nijhuis (Duitsland Instituut Amsterdam). Drs. Thijs van Vugt (Fontys Hogeschool Sittard) legde een eerste rapport voor over zijn promotieonderzoek, getiteld *Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, ca. 1835-1975. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis*. De hoogleraar was als lid van de commissie betrokken bij de promoties van dr. Arjan van Rooij (Technische Universiteit Eindhoven), dr. Simon van de Bergh (Landbouwuniversiteit Wageningen) en dr. Jos Wassink (Radboud Universiteit Nijmegen).

Aansluiting bij het NW Posthumus Instituut

Het lidmaatschap van het N.W. Posthumus Instituut, de landelijke onderzoeksschool voor economische en sociale geschiedenis, werd gecontinueerd. De hoogleraar was als onderzoekleider betrokken bij een landelijk onderzoekprogramma op het gebied van de regionale geschiedschrijving onder de titel: 'Ruimte en regio: constructie, interactie, transformatie'.

Onderzoek en publicaties

De samenwerking met de Universiteit Luik (ULg) en het *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale* (IHOES) te Seraing werd voortgezet. In het kader daarvan vond er een tijdelijke uitwisseling plaats van wetenschappelijk personeel. Politicoloog dr. Pierre Verjans (ULg, *Faculté de Droit, Sciences Politiques*) kwam naar Maastricht om in het in het SHCL een vergelijkend literatuuronderzoek te doen naar de geschiedenis van de christelijke vakbeweging in Limburg en Luik na de Tweede Wereldoorlog. Dr. Willibrord Rutten deed in Luik literatuur- en archiefonderzoek naar de lotgevallen van Nederlandse grenspendelaars in het Luikse industriebekken in de jaren na de Tweede Wereldoorlog tot in de jaren 1950. De bibliothecaris van de Rechtenfaculteit, dr. Eric Geerkens, verschaftte faciliteiten om onderzoek te doen in de collecties van de Luikse universiteitsbibliotheek. Tevens zorgde hij voor een nadere introductie in het IHOES, waarvan hij lid is van het bestuur. In het IHOES is uitgebreid onderzoek gedaan in de archieven van het Belgische mijnwerkerspensioenfonds, het *Fonds National de*

Retraite des Ouvriers Mineurs (FNROM). Het blijkt dat er eind jaren veertig en in de jaren vijftig een geweldige opleving heeft plaatsgevonden van de pendel vanuit Nederland naar de Luikse steenkoolmijnen. Aan de hand van de gegevens aangetroffen in de archieven van de FNROM zal getracht worden het profiel van deze pendelaars te reconstrueren. De data zijn met medewerking van Paul Arnold ingevoerd in een elektronisch bestand. Het materiaal dat is opgediept uit de geschreven bronnen, zal worden verrijkt met mondelinge verhalen verkregen via interviews met deze pendelaars. Een voorproefje van de resultaten van dit onderzoek wordt verwerkt in een aflevering van de serie *Weet je nog koempel?*, die gewijd is aan de Nederlandse mijnwerkers die naar de Belgische en Duitse mijnen pendelden.

In het verlengde van de uitwisseling met Luik liggen ook de contacten die zijn gelegd met het departement geografie van de ULg, in de persoon van Laurent Brück. In het kader van de voorbereiding van een excursie naar Maastricht (april 2005) werden adviezen en literatuur verstrekt over de volkshuisvesting en ruimtelijk ordening.

Het onderzoek van dr. Rutten naar dwangarbeid in de Limburgse steenkoolmijnen tijdens de Tweede Wereldoorlog is uitgemond in een artikel dat in 2004 in het Jaarboek van het SHCL is verschenen. Tevens maakte hij een Duitse vertaling en bewerking gereed voor een bundel over dwangarbeid in Europa in het nazi-tijdperk. Het artikel is voor publicatie geaccepteerd en in maart 2005 verschenen onder auspiciën van het *Institut für Soziale Bewegungen* te Bochum (prof. Klaus Tenfelde).

Begin 2004 zijn contacten gelegd met de Oranje Nassau Groep B.V. te Amsterdam over een historisch-wetenschappelijke studie naar de bedrijfsgeschiedenis van de N.V. Oranje-Nassau Mijnen te Heerlen, 1893-1974. Het onderzoek, dat uitgevoerd gaat worden door dr. Rutten, gaat in januari 2005 van start met een verkenning van het bedrijfsarchief.

Drs. Paul Arnold publiceerde in de serie *Weet je nog koempel?* een aflevering over het thema 'Monocultuur of meer?'. Verder heeft hij een artikel op stapel staan over de historie van de steenkoolmijn Laura & Vereniging, dat begin 2005 gereed kwam.

Drs. Jacques van den Boogard ging verder met zijn werkzaamheden voor het grensoverschrijdende *oral-history* project 'Gelebte und erinnerte Geschichte/De eigen geschiedenis beleefd en verteld', dat in 2001 van start ging in samenwerking met de Akense hoogleraar Armin Heinen. De ingeleverde manuscripten worden vertaald en bewerkt voor publicatie. De uitgave van het boek is een jaar opgeschort.

Archivaris drs. Hans van Hall ging verder met zijn promotieonderzoek naar 'De evolutie van de vrijheid van Eijdsden in de late middeleeuwen en moderne tijden (13e – 18e eeuw)'. Promotor is prof. Louis Berkvens, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht. In dat kader werden relevante delen van het middeleeuwse archiefmateriaal van de schepenbank Eijdsden getranscribeerd en literatuuronderzoek verricht.

Medewerkers van de afdeling onderzoek zijn betrokken bij de begeleiding van scripties en projecten van externe onderzoekers, die dikwijls gebruik maken van de collecties van het SHCL. Voorbeelden daarvan zijn het onderzoek van Peter Pijls naar de teloorgang van de pluriforme dagbladders in Limburg vanaf 1945, de geschiedenis van de Berchmans-sociëteit door CWS-student Johan Dinjens in het kader van zijn doctoraal scriptie, de studie van Riek Geurts over de ontwikkeling van het maatschappelijk werk in Midden-Limburg en de scriptie van Koen van Deudekom over de wijnbouw in Zuid-Limburg.

De geschiedenis van het Atriumziekenhuis in Heerlen, geschreven door drs. Rob Wolf, is in april 2004 verschenen, onder de titel *Mijn ziekenhuis. 100 jaar ziekenhuiszorg in Parkstad Limburg*. De begeleidingscommissie, waarin dr. Rutten zitting had namens het SHCL, kon daarna worden opgeheven.

Uitgaven

Er zijn drie boeken uitgegeven, één door het SHCL en twee onder auspiciën van de Stichting Maaslandse Monografieën. In december verscheen de negenveertigste jaargang van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal-Historische Centrum voor Limburg*, met een omvang van 270 bladzijden en meer dan 80 illustraties, waarvan enkele in kleur. De presentatie vond plaats op 17 december in museum Het Spaans Gouvernement te Maastricht. Auteur dr. Joke Mooij (De Nederlandsche Bank) hield een voordracht over de geldcirculatie in Limburg 1839. Het eerste exemplaar van het jaarboek werd aangeboden aan dr. Nout Wellink, president van De Nederlandsche Bank. De bijeenkomst werd bijgewoond door ongeveer 85 belangstellenden.

In de reeks groot formaat van de Maaslandse Monografieën verscheen in september een studie van prof. Ernst Homburg (Universiteit Maastricht) over 75 jaar kunstmestdivisie van DSM. In november verscheen als deel 67 in de gewone reeks een studie van dr. Ben Gales (Rijksuniversiteit Groningen) over de geschiedenis van de Domaniale Mijl in Kerkrade. Meer bijzonderheden over deze uitgaven staan in het jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën (zie bijlage 8).

De eindredactie en de editing van het Jaarboek en de uitgaven in de reeks Maaslandse Monografieën werden weer verzorgd door prof. Ad Knotter en dr. Willibrord Rutten en de medewerkers van de algemene dienst van het SHCL. De beeldredactie van het Jaarboek is in handen van drs. Jacques van den Boogard.

Educatie en externe dienstverlening

Samen met de musea Industrion en Geon en de stadsarchieven van Heerlen en Sittard-Geleen participeert het SHCL in de populaire serie *Weet je nog koempel?*, een uitgave van Waanders te Zwolle over het mijnbouwverleden van Limburg. Medewerkers van de afdeling onderzoek leveren tekstbijdragen, Jacques van

den Boogard is tevens lid van de redactiecommissie. Eind 2004 waren dertien afleveringen verschenen. Er staan nog zes afleveringen gepland voor 2005.

In samenwerking met geschiedenisdocente Gerry Fey werd voor leerlingen van de examenklas van de Sint Michaëlschool voor speciaal VMBO-onderwijs te Maastricht een project voorbereid over de Industriële Revolutie. Studenten geschiedenis van de Fontys Hogeschool in Sittard werden wegwijs gemaakt in de archieven en overige collecties van het SHCL. Daaraan was een workshop gekoppeld over de geschiedenis van de Maastrichtse aardewerkindustrie.

De werkzaamheden ten behoeve van de onderwijsapplicatie over de Maastrichtse aardewerkindustrie, behorende bij het digitaliseringsproject het Geheugen van Nederland, werden voltooid. Jacques van den Boogard zorgde voor tekst- en beeldmateriaal. De site werd in juni tijdens een feestelijke bijeenkomst in Museum Industrien voor de eerste keer uitgeprobeerd door leerlingen van VMBO-school St. Michael te Maastricht.

In samenwerking met het Monumentenhuis werd een projectplan gemaakt voor een expositie in het kader van het Jaar van de Boerderij. Financieel bleek het plan (nog) niet haalbaar. Verder heeft prof. dr H. Hoebink (Heinrich Heine Universität Düsseldorf) het SHCL gevraagd medewerking te verlenen aan een (reizende) tentoonstelling over 'Migration und Integration im belgisch-niederländisch deutschen Grenzraum (1800-2000)'. De mogelijkheden zijn verkend tijdens drie bijeenkomsten in Stolberg (Museum Zinkhütterhof), Maastricht (SHCL) en Krefeld (Stadtarchiv). Het SHCL is bereid zijn expertise op het gebied van (arbeids)migratie ter beschikking te stellen en items uit zijn collectie in bruikleen te geven, zodat ook (Nederlands-) Limburg bij die tentoonstelling goed uit de verf komt.

In samenwerking met de Stichting Traject (drs. Ramazan Ekinci) wordt een expositie voorbereid, getiteld 'Hollandse Nieuwe', die gaat over het documentair erfgoed van organisaties van allochtonen in Limburg. Verder zijn er plannen voor een tentoonstelling in het Centrum Céramique te Maastricht naar aanleiding van de viering van 150 jaar Aloysiuschool.

De voorbereidingen voor een fototentoonstelling 'Met het oog op Roermond' werden voltooid. De tentoonstelling is vanaf 16 januari te zien in het Stedelijk Museum in Roermond, bij gelegenheid van het afscheid van mr. H.J.J.M. van der Bruggen, als voorzitter van het SHCL.

Medewerkers van de afdeling onderzoek hielden diverse lezingen. Een overzicht hiervan is opgenomen als Bijlage 6.

Externe dienstverlening

De informatie op de website werd verder uitgebreid en wordt regelmatig geactualiseerd. In het vorige jaarverslag werd al geconstateerd dat de website www.shclimburg.nl steeds meer het centrale medium wordt waarop informatiebestanden en toegangen doorzocht kunnen worden ter voorbereiding of in plaats van een fysiek bezoek aan de studiezaal. Dat vertaalt zich in een sterk stijgend aantal bezoeken aan de website. In het verslagjaar waren dat er 19.035

(was 9.700 in 2003). Ook het aantal verzoeken om inlichtingen via e-mail neemt toe. Afgezien van de ontsluiting via PICA en de database brochures van de bibliotheek, zijn thans een dertigtal toegangen op de archieven rechtstreeks via de website benaderbaar. Daarnaast is er nog steeds behoefte aan toegangen op papier. De meeste toegangen op archieven en documentatie worden inmiddels in de studiezaal op uniforme wijze gepresenteerd.

Het aantal bezoekers aan de studiezaal bedroeg 584. Het aantal uitleningen bedroeg 579. Hiervan hebben 108 uitleningen betrekking op het interbibliothecair leenverkeer (IBL). Het aantal verzoeken om kopieën uit periodieken via IBL bedroeg 43. Voorts werd door medewerkers via de leeszaal of telefonisch informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen.

Onderwerpen waarnaar het afgelopen jaar regelmatig onderzoek is verricht:

- Limburgse persgeschiedenis
- Bioscopen in Limburg
- Industrialisatie in Maastricht
- Glas-in-loodramen van het Nicolasatelier
- Gemeentelijke herindeling Roermond-Maasniel
- Textielindustrie in Vaals
- Grofkeramische industrie te Tegelen
- Algemeen maatschappelijk werk Midden-Limburg
- Cokesbedrijven in de mijnstreek
- Industriële ontwikkeling van Venray
- Berchmanssociëteit
- Limburgse Sociale Studieweken

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Begin 1999 werd begonnen met de modernisering van het archiefbeheer bij het SHCL overeenkomstig overheidsnormen. Op basis van een gedetailleerd *bewerkingsplan* worden selectie en schoning, toegankelijk maken en materiële verzorging systematisch aangepakt. Tevens is een *collectievormingsprofiel* opgesteld dat de grondslag vormt voor selectieve acquisitie aan de ene kant en overbrenging van archieven die buiten het profiel vallen naar andere instellingen aan de andere kant. De zorg voor het particuliere Limburgse archiefvergoed door het SHCL werd in 2004 dienovereenkomstig verder vorm gegeven. Met betrekking tot alle vier genoemde kerntaken (selectieve collectievorming, schoning, toegankelijk maken en materiële verzorging) werd in het verslagjaar verdere vooruitgang geboekt. Per ultimo 2004 omvatte het bestand na aangroei door

acquisities en reductie door schoning en overbrenging naar andere instellingen 4364 meter. Begin 1999 was de omvang nog 5300 meter.

De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk bij deze werkzaamheden betrokken: Cees de Beyer, Peter Borro, Guus Crapts, Harm Duursma, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Henk Hondius, Marga Janssen, Math Koekkelkoren, Cees Lit, Loek de Moor, Andrea Peeters, Rudolf Philips, Suzanne Souren, Chris Wienk, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Mede in verband met het streven naar een dekkend net van archiefzorg in de gehele provincie is in de Kring van Archivarissen in Limburg een Convenant opgesteld t.a.v. de acquisitie van particuliere archieven en collecties in Limburg. Een van de uitgangspunten is dat archieven en collecties van bedrijven, organisaties en personen die van belang zijn geweest voor het sociaal-economische, het sociaal-culturele en het maatschappelijke leven van de provincie in de negentiende en twintigste eeuw en waarvan het werkgebied boven lokaal is, in het SHCL worden ondergebracht. Als er een dekkend net van archiefinstellingen in de Provincie tot stand komt, betekent dit dat het SHCL zich verder kan beperken tot particuliere archieven met een provinciaal karakter en dat de in het verleden uitgeoefende vangnetfunctie voor lokale particuliere archieven nog maar beperkt uitgeoefend behoeft te worden.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Voor overbrenging naar Gemeente- en Streekarchieven in de provincie na realisering van een dekkend net komt 350 m' van de thans bij het SHCL berustende archieven in aanmerking. Hiervan is tot en met het verslagjaar 276 m' gerealiseerd (15 bestanden). Voor overbrenging naar archiefinstellingen buiten de Provincie komt 695 m' in aanmerking. Hiervan is inmiddels 652 m' gerealiseerd. (6 bestanden). Er werd een beperkt aantal archieven verworven met een omvang van 13 m'. Een overzicht van deze mutaties in het bestand is te vinden in bijlage 10.

Het verwerven van archieven is in principe gekoppeld aan financiële verantwoordelijkheid van de archiefvormer, met name voor wat betreft het in goede en geordende staat brengen van het over te brengen archief. In de praktijk is dat bij een terugval in de conjunctuur soms moeilijk te realiseren ondanks de vrijwel steeds aanwezige principiële bereidheid daartoe. De overbrenging van de archieven van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond, Zij-Actief en Vakbond De Unie stuitte voorlopig nog af op ontbreken van voldoende middelen bij deze instellingen. Alleen voor het in goede staat brengen van het archiefje van de Stichting Limburgse Kastelen kon omstreeks de jaarwisseling financiële dekking worden gevonden.

In een aantal archieven heeft volgens de gebruikelijke criteria selectie en vernietiging plaats gevonden (50 m'). Voorafgaand aan de verwerving gebeurde dat ook met alle in bijlage 10 vermelde geacquireerde archieven (100 m').

Verpakken en materieel verzorgen

Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging (die eerst kan plaats vinden na

schoning en inventarisatie) zijn 20 meter archieven voorlopig ingepakt. Definitief materieel verzorgd werd een aantal volledig geschoonde en geïnventariseerde archiefbestanden of bestanddelen. De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije omslagen, dozen en etiketten. De voortgang hierin bedroeg ca. 150 meter.

De conservering van de ca. 21.000 aardewerkdecors, onderdeel van de archieven van NV Koninklijke Sphinx-Gustavsberg en voorgangers, in een gespecialiseerd restauratieatelier werd voltooid. Dit kostbare project was alleen mogelijk dankzij een door Metamorfoze beschikbaar gestelde subsidie.

Toegankelijk maken

De database archiefbeheer en de daarop gebaseerde depotlijsten en publieks-overzichten voor de studiezaal en de website werden bijgewerkt. Tevens werd een aantal inventarissen gereed gemaakt voor de website. Dit gebeurde o.l.v. Andrea Peeters. De benaderbaarheid van de toegangen op archieven en documentatie via de website verbeterde aanzienlijk mede door de ondersteuning van het hoofd Algemene Dienst.

De bewerking van het archief van de NV Koninklijke Sphinx Gustavsberg werd gesplitst in een gedeelte tot en een gedeelte vanaf de fusie in 1958 met de Maastrichtse aardewerkfabriek Société Céramique. Daarvan is nu het eerste gedeelte grotendeels voltooid. Het ineenvlechten van de door verschillende inventarisatoren in het verleden verrichte werkzaamheden kostte aanzienlijk meer tijd dan begroot. Ook de verkorting van het dienstverband van de project-leider i.v.m. het opdrogen van projectgelden, vormde een vertragende factor. Tevens werd verder gewerkt aan de beschrijving van de series van het volgende gedeelte vanaf 1958 dat in zijn geheel een rubriekmatige ordening kent. Bij de inventarisatie zijn Max Wijnen, Henk Hondius en Andrea Peeters betrokken.

Het project Sphinx-decors, dat voorziet in beschikbaarstelling op Internet van alle 21.000 originele afbeeldingen uit de hiervoor genoemde archieven, uitgebreide informatie over de Maastrichtse aardewerkproductie en een interactief lesprogramma speciaal gericht op VMBO-niveau, werd voltooid. Hierbij waren onder anderen Loek de Moor, Herman Wijenberg en Jac van den Boogard betrokken. Dit samenwerkingsproject, opgezet vanuit het SHCL in samenwerking met Industrion en Het Geheugen van Nederland, werd officieel in gebruik gesteld door de Limburgse Gedeputeerde van Cultuur, mevrouw Odile Wolfs, samen met leerlingen van de Sint Michaelschool uit Maastricht. Deze maakten kennis met het lesprogramma dat een levendig beeld geeft van de arbeids- en leefomstandigheden van arbeiders omstreeks 1900 en waarin aanschouwelijk wordt gemaakt hoe de fabricage van het aardewerk in zijn werk ging en dat het ging om een massaproduct dat wereldwijde verspreiding kende.

De inventarisatie van de archieven van de stroomverkoopmaatschappij Limburg te Maastricht met bijkantoor te Roermond (latere PLEM-vestigingen) werd door Cees Lit afgerond. Harm Duursma en Henk Hondius voltooiden de inventari-

satie van de archieven van de Algemene Bedrijfsbond voor de Mijnindustrie en de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond. Het resultaat werd aangeboden aan de voorzitter van FNV-Bondgenoten, de heer Henk van der Kolk, tijdens een feestelijke bijeenkomst in het GEON, museum voor Geologie en Mijnbouwhistorie te Heerlen. Verder werd door Harm Duursma een begin gemaakt met de inventarisatie van de Katholieke Arbeidersbeweging Limburg (KAB) en voorgangers. De database die alle leden van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond vanaf 1945 omvat, werd voltooid door Marga Janssen en Suzanne Souren. Met de invoering van eenzelfde bestand van de afgevoerde leden werd door hen een begin gemaakt.

De inventarisatie van de archieven van de Broeders van de Liefde Sint Servaas en de Zusters van de Liefde Sint Anna te Venray, waarvan het huidige Vincent van Gogh Instituut de rechtsopvolger is, werd voortgezet door Henk Hondius en Cees Lit overeenkomstig het vastgestelde bewerkingsplan. Cees de Beyer voltooide het omvangrijke seriematige gedeelte van het archief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen. Tevens kwam een aantal deelttoegangen op het archief en documentatie afkomstig van Dr. J.F.R. Philips nagenoeg gereed. De inventarisatie van de Bedrijvendocumentatie Limburg afkomstig van het ETIL door L. de Moor met hulp van P. Borro, kwam in de eindfase. Tenslotte werd ook een aantal kleinere archiefjes ontsloten. Een compleet overzicht van alle voltooide magazijnlijsten en inventarissen is hieronder te vinden. Toegankelijk maken van archieven is veelal werk dat een lange adem vergt. Sommige jaren leveren daardoor weinig voltooide toegangen op, andere meer. Het jaar 2004 is duidelijk een oogstjaar.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- Algemene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland te Heerlen 1908-1940 en Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en voorganger te Heerlen 1907-1975 (EAN 65) door H. Duursma, H.D. Hondius, m.m.v. A.M.T. Peeters. Omvang 65 m'. Niveau 5.
- Algemene Nederlandse Bedrijfsbond voor de Mijnindustrie (ANBM) en voorganger te Heerlen 1906-1979 en Bedrijfs-Unie voor de Mijnindustrie te Heerlen 1944-1954 (EAN 584) door H. Duursma, H.D. Hondius, m.m.v. A.M.T. Peeters. Omvang 16 m'. Niveau 5.
- Vereniging de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg (GSL) voorheen Vereeniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche Mijnindustrie te Heerlen (1903) 1904-1975, Seriematig gedeelte (EAN 702 I) door C. de Beyer. Omvang 181 m'. Niveau 2.
- Provinciale Limburgsche Electriciteitsmaatschappij (PLEM), voorheen NV Maatschappij tot verkoop van den electrischen stroom der Staatsmijnen in Limburg 1909-1946 (EAN 1117), door Th. Heerings en C. Lit. Omvang 170 m'. Niveau 2.
- Provinciale Limburgsche Electriciteitsmaatschappij (PLEM), voorheen NV Maatschappij tot verkoop van den electrischen stroom der Staatsmijnen in Limburg, Bijkantoor Roermond 1914-1940 (EAN 1119), door Th. Heerings en C. Lit. Omvang 32,5 m'. Niveau 2.

Bibliotheek

In 2004 werden 4.384 titels ingevoerd in PICA (in 2003: 2.785), waarvan 1.413 nieuwe titels en 2.971 gemuteerde beschrijvingen. Behalve brochures, monografieën, periodieken en statistieken van het SHCL zelf, omvat dit aantal ook titelbeschrijvingen van publicaties uit de 'voorraadcollectie' van de Faculteit der Cultuurwetenschappen die zijn gemaakt in opdracht van de Universiteitsbibliotheek. Hiermee is in september een begin gemaakt. De werkbelasting van dit project bedraagt 0,6 fte. Periodieken en brochures van het SHCL die voorheen alleen via de kaartcatalogus konden worden geraadpleegd, werden in PICA opgenomen.

Beschrijvingen van brochures handelend over Nederland, België en Duitsland werden door Hans Jansen ingevoerd in Access-bestanden. Evenals de brochures over Limburg zijn deze bestanden zijn nu ook te raadplegen via de SHCL-website. Het aantal zoekvelden in het bestand van brochures, handelend over Limburg, werd uitgebreid.

Zoals gewoonlijk werd veel aandacht besteed aan de selectie van documentatie-materiaal voordat het in de collectie wordt opgenomen. Om extra ruimte te creëren in de depots is een begin gemaakt met decollectieering. Daarvoor komen in eerste instantie periodieken in aanmerking die niet in het collectieprofiel van de bibliotheek of het archief passen. Voordat de bibliotheek ertoe overgaat bestanddelen uit de collectie af te voeren, wordt diverse deskundigen om een *second opinion* gevraagd. Circa 150 meter is uit de collectie verwijderd.

De aankoop van nieuwe boeken heeft ruim een jaar stil gelegen wegens gebrek aan financiële middelen, maar kon in de loop van 2004 worden hervat. De bibliotheek blijft sterk afhankelijk van schenkingen en van gelijk met archieven overgedragen bibliotheekmateriaal. Een overzicht van de schenkingen is opgenomen in bijlage 9.

De functie van wetenschappelijk bibliothecaris was in 2004 vacant, maar het SHCL wenste daarin niet te berusten. Met medewerking van de UM kon per 1 februari 2005 een wetenschappelijk bibliothecaris worden aangesteld in de persoon van drs. Johan van de Walle. Tot die tijd werd de functie van waarnemend hoofd vervuld door Ad Knotter.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

Het sinds 1 juni 2002 lopende project 'Inventarisatie, conservering en concentratie van Limburgse vakbondsvaandels en -vlaggen' werd in 2004 voortgezet. Het project wordt gefinancierd door de Mondriaan Stichting, het VSB-fonds en de Provincie Limburg met steun van verschillende Limburgse gemeenten. Textielrestaurator Doortje Lucassen voert het project uit als zelfstandig textielconservator in opdracht van het SHCL. De collectie bevat nu 147 stuks. Het eerste deel van het project betreft 90 exemplaren en zal naar verwachting in september 2005 worden afgerond. Het is de bedoeling dat daarna samen met

het Museum Het Domein een vervolgproject zal worden gestart. De financiering daarvoor is echter nog niet rond. In de periode tot 31 december 2004 zijn in totaal 55 vaandels en vlaggen geconserveerd. In 2004 zijn vier vlaggen en een vaandel aan de collectie toegevoegd.

Tijdens een feestelijk bijeenkomst op 15 januari 2004 werden het beheer van de tot dan toe geconserveerde vaandels en vlaggen (39 exemplaren) overgedragen aan het Limburg Museum. Tijdens deze overdacht die door ca. 80 betrokkenen (eigenaars, schenkers en belangstellenden) werd bijgewoond, hield Jac van den Boogard (SHCL) een voordracht over de historische context van het gebruik en de iconografie van de vakbondsvaandels en -vlaggen. Daarbij werden ook filmfragmenten van het Limburgs Film- en Videoarchief (LiFVA) getoond. Doortje Lucassen hield een voordracht met diaprojectie over verschillende aspecten van de restauratie zelf. Verder spraken mevrouw Coby Reitsma van de Mondriaan Stichting en de directeurs van het SHCL en het Limburgs Museum.

Fotocollectie

De beschrijving van de deelcollectie afkomstig van de NV Koninklijke Sphinx Gustavsberg werd voltooid (totaal 700 beschrijvingen). De eerder in een database ingevoerde zg. Bleeser-collectie wordt geleidelijk aan van aanvullende gegevens voorzien: enkele honderden beschrijvingen werden op deze wijze gecomplementeerd. Aanwinsten werden op bestandsniveau geordend.

Bijlage 1

Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur

Ere-voorzitter: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Ere-voorzitter: Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Samenstelling van het Dagelijks Bestuur per 31-12-2004

Drs. G.C.J. van der Velde (Maastricht), voorzitter (1992)

Prof. A. Beek RA (Meerssen), vice-voorzitter (1992)

Drs. F.H. van Buren MFE (Geleen), penningmeester (2000)

Dr. N.J.P.M. Bos (Brunssum), lid (1999)

Ing. G.H. Minkman (Meerssen), lid (1997)

Mevrouw drs. M.J.I. Quint-Maagdenberg (Vaals), lid (1998)

vacature secretaris

Samenstelling van het Algemeen Bestuur per 31-12-2004

De leden van het Dagelijks Bestuur, alsmede

Drs. A. Barske (St. Odiliënberg), 2004

Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999

Mr F.L.M. Bouts (Roermond), 2000

Ing. L.L.J. Daems (Heerlen), 1997

Dr. E. Dormans (Valkenburg), 2004

Prof. dr. W.J. van der Dussen (Heerlen), 1995

Drs. J.J.M. Helgers (Ravenstein), 1999

L.J.A. Heijenrath (Kerkrade), 1990
Drs. FL.J.F. Jadoul (Maastricht), 1993
Mevrouw mr C. de Koster (Maastricht), 2004
M.L.A. Litjens (Sittard), 2003
F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001
J.J.G. Tonnaer (Sittard), 1992
Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000
Ir. D.J. van Waes (Maastricht), 2000
Prof. dr. A.M. van der Woude (Ede), 1979

Bijlage 2

Profielschetsen leden Algemeen Bestuur en voorzitter

Beide profielschetsen zijn vastgesteld door het Algemeen Bestuur op 17 mei 2004.

Profielchets leden Algemeen Bestuur SHCL

Er worden bestuursleden gezocht met drie soort kwaliteiten, liefst in combinatie:

1. Affiniteit met het werkveld van het SHCL als documentatie- en onderzoekcentrum
2. Bestuurskracht; deskundigheid op financieel en/of organisatorisch terrein
3. Geworteld in het Limburgse maatschappelijke middenveld

Als kandidaten onder de eerste noemer komen in aanmerking: hoogleraren geschiedenis; leidinggevende deskundigen uit het archief-, bibliotheek- en/of museumwezen.

Als kandidaten onder de tweede noemer komen in aanmerking: bestuurders en managers uit de sfeer van overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties.

Als kandidaten onder de derde noemer komen eveneens bestuurders uit maatschappelijke organisaties in aanmerking, in het bijzonder organisaties van boeren, middenstanders, werkgevers en werknemers e.d. alsmede instellingen t.b.v. onderwijs, cultuur, welzijn en gezondheid.

Gezien de huidige samenstelling van het bestuur wordt gestreefd naar een grotere bestuursdeelname van vrouwen, alsmede personen uit Noord- en Midden-Limburg.

Profielchets voorzitter SHCL

Van de voorzitter wordt verwacht:

1. Affiniteit met het werkveld van het SHCL als documentatie- en onderzoekscenrum:
 - bereidheid om in het krijt te treden voor het SHCL als archief- en bibliotheekinstelling;
 - weet regionaal-historisch wetenschappelijk onderzoek en publicaties naar waarde te schatten, in het bijzonder op sociaal-economisch en sociaal-cultureel gebied;
2. Bestuurskracht:
 - bestuurlijke ervaring, bij voorkeur in de non-profitsector;
 - gevoel voor de bestuurlijke verhouding met de subsidiegevers Provincie en Universiteit Maastricht;
 - goede contacten met de subsidiegevers vanuit een onafhankelijke positie;
 - vermogen tot diplomatiek en representatief optreden naar buiten;
 - vermogen de directie aan te sturen vanuit een bestuurlijk afstandelijke positie;
 - bindende figuur;
3. Geworteld in het Limburgse maatschappelijke middenveld:
 - goede contacten met instellingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven in Limburg;
 - vermogen de belangen van het SHCL t.a.v. archief- en collectievorming te bepleiten bij potentiële bewaargevers;
4. Bereidheid zich voor 5 à 6 jaren te binden om bestuurscontinuïteit te garanderen.

Bijlage 3

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@shcl.unimaas.nl
website: www.shclimb.org.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2004

Directie prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouw-beheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): mevrouw M Hermsen (8/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (4/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. P.A.A.B. Arnold (5/10), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10), drs. J.E.A. van Hees (10/10 gedetacheerd bij RAL);

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): A.F.L.N. Crapts (10/10), drs. J. van Hall (hoofd a.i. 7/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H.D. Hondius (4/10*), M. Koekkelkoren (10/10), ing. C. Lit (8/10), M.L.P.M. de Moor (10/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

* in juli, augustus en december 2/10

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): vacature (8/10 hoofd, waargenomen door prof. dr. A. Knotter), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), mevrouw drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers C. de Beyer, P. Borro, mw A. de Bruin, mw C.S.A.M. de Bruin, mw J.R. Bullock-Wienk, mw R. Dullens, H. Duursma, mw C. van Lith, dr J.F.R. Philips.

Bijlage 4

Lidmaatschappen

Drs. J.J.F. van den Boogard

- adviseur van het bestuur van het Limburgs Film- en Video Archief (LiFVA)
- lid van de redactiecommissie *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg*

Prof. dr. A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- voorzitter van de Commissie Broncommentaren van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de Raad van Advies van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de jury van de Prof. Van Winterprijs voor regionale en lokale geschiedenis

- lid van het curatorium van het Duitsland Instituut Amsterdam
- lid van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis DSM-Agro'

Dr. W.J.M.J. Rutten

- secretaris van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- redactiesecretaris van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis Atriumziekenhuis te Heerlen'
- lid van de Werkgroep Industriële Archeologie Limburg (WIEL)

Bijlage 5

Publicaties

Arnold, Paul, *Weet je nog, koempel? De mijnen in Limburg*, Deel 12: Monocultuur of meer?, Zwolle: Waanders, 2004, 275-294.

Boogard, Jac. van den, et al. (red.), *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg*, Delen 4-12, Zwolle: Waanders, 2004, 83-366.

Idem (red.), *Nieuwsbrief RAL/ GAM/ SHCL*.

Hermesen, Maartje, 'Decors Maastrichts aardewerk opgenomen in geheugen van Nederland', *Historia & Informatica*, 11, nummer 3 (september 2004) 4.

Knotter, Ad, 'The border paradox. Uneven development, cross-border mobility and the comparative history of the Euregio Meuse-Rhine', *Fédéralisme. Régionalisme. Mobilité et identités dans l'Eurégio Meuse-Rhin 2002-2003*, 49-60.

Idem, 'Poverty and the family-income cycle: casual laborers in Amsterdam in the first half of the 20th century', *History of the family* 9 (2004) 221-237.

Idem, 'Ten geleide', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XLIX(2004), 3-5.

Rutten, Willibrord, 'Cross-border mobility in the Liège-Limburg area in the past and the present (19th-20th centuries). The results of the survey in a historical perspective', *Fédéralisme. Régionalisme. Mobilité et identités dans l'Eurégio Meuse-Rhin 2002-2003*, 33-48.

Idem, 'Russen niet gewenst. De mislukte inzet van Russische dwangarbeiders in de Nederlandse steenkoolmijnen tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XLIX (2004), 165-190.

Idem, 'Twee nationaliteiten op één kussen. Huwelijk en partnerkeuze in de Zuid-Limburgse grensstreek, 19e en 20e eeuw', in: Jan Kok & Marco van Leeuwen (red.), *Huwelijk en partnerkeuze in heden en verleden*, Amsterdam: Aksant, 2004, **-***.

Bijlage 6

Lezingen

Boogard, Jac. van den, 'Vlag en vaandel. Geschiedenis en iconografie in vogelvlucht'. Voordracht in het Limburgs Museum te Venlo, ter gelegenheid van een videopresentatie rond georganiseerd door het Limburgs Film- en Video Archief (LiFVA), 15 januari.

Idem, 'Boerinnenleven in Limburg in de 20e eeuw'. Inleiding tot een filmpresentatie van het LIFVA, gehouden in Theater Lumière te Maastricht, 1 februari.

Idem, 'Maastricht. Historisch en monumentaal'. Referaat voor sociëteit 'Den Eker' te Maastricht, 26 maart.

Idem, 'Het alledaagse leven. Geschiedverhaal uit de mijnstreek'. Lezing bij gelegenheid van een heemkundedag van LGOG, Kasteel Wijnandsrade, 8 mei.

Idem, 'De eeuw van mijn moeder. Vrouw en vrouwbeeld in de 20e eeuw'. Lezing voor het Katholiek Vrouwen Gilde, Gouvernement Maastricht, 12 mei.

Idem, 'Regouts Rijkdom'. Referaat met rondleiding in Kasteel Vaeshartelt, Maastricht, 9 juni.

Idem, 'Barbara en de Limburgse mijnwerker'. Lezing voor kring Heerlen van LGOG, 29 november.

Rutten, Willibrord, 'Russen niet gewenst. De mislukte inzet van Russische dwangarbeiders in de Nederlandse steenkoolmijnen'. Voordracht voor het Algemeen Bestuur SHCL, 25 oktober Een reprise van deze lezing volgde ter gelegenheid van de Open Archiefendag, 30 oktober.

Idem, 'Twee nationaliteiten op één kussen. Huwelijk en partnerkeuze in de Zuid-Limburgse grensstreek, 19e en 20e eeuw'. Voordracht voor de LGOG-sectie genealogie in het Rijksarchief te Maastricht, 6 november.

Bijlage 7

Presentaties voor radio en televisie

'Geschiedenis van het lager onderwijs in Maastricht'. Interview met Jacques van den Boogard, uitgezonden in de rubriek 'Poort Waerachtig' van Maastricht TV, 9 maart.

'Zwarte ogen'. Mijnwerkersfilm van Eugène van den Bosch, uitgezonden in 6 afleveringen september door L1 TV, met medewerking van Jacques van den Boogard (adviseur).

'Afscheid Sphinx Binnenstad'. Reportage uitgezonden door L1 TV, met medewerking van Jacques van den Boogard, 18 december.

Bijlage 8

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

In 2004 bestond de Stichting veertig jaar. Dit jubileum werd gevierd tijdens een diner van bestuur en redactie op 11 november. De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2004 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2004 gevormd door mr. W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr. A. Knotter (1998), secretaris, A.F. Henrar (1991), penningmeester, prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (1994), vice-voorzitter, dr. N.J.P.M. Bos (2001), drs. F.H. van Buren (2001) en dr. J.G.C. Venner (1997). Het bestuur vergaderde in 2004 op 30 september.

De Raad van Advies werd in 2004 vernieuwd en verjongd. De leden prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, prof. dr. W. Janssen, prof. dr. H. de Schepper, prof. dr. M.G. Spiertz en prof. dr. H. baron van der Wee werden opgevolgd door prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. G.W.J. Rooijackers (Amsterdam), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen). Gouverneur mevrouw H. Houben-Bertrand, Commissaris der Koningin mr B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve) en prof. dr. A. Labrie (Maastricht) bleven lid. De Raad van Advies kwam in 2004 niet bijeen.

Prof. dr. R. van Uytven verliet de redactie en werd opgevolgd door prof. dr. E. Aerts (Leuven). De redactie bestond verder uit prof. dr. A.M. van der Woude (1983), voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), prof. dr. H. Cardon (1999), prof. dr. A. Fl. Gehlen (1985), dr. J.J. de Jong (1997), prof dr. P. Nissen (2001), (1987) en dr. M. van der Eycken (1985). De redactie vergaderde op 14 juni.

In 2004 werden in samenwerking met Uitgeverij Verloren BV te Hilversum twee monografieën uitgegeven. Als premieboek en deel 67 in de serie verscheen een bewerking van het proefschrift van dr. B.P.A. Gales, *Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (374 pp., geïll.). Het eerste exemplaar werd op 11 november tijdens een geanimeerde bijeenkomst in abdij Rolduc aangeboden aan de heer J.W. de Jong M Eng., inspecteur-generaal van het Staatstoezicht op de Mijnen. In opdracht van DSM Agro verzorgde de Stichting de uitgave van het boek *Groeiën door kunstmest. DSM Agro 1929-2004* van de hand van prof. dr. Ernst Homburg. Het boek verscheen in de grote serie. Het werd op vrijdag 17 september tijdens de feestelijke viering van het 75-jarig jubileum van DSM Agro gepresenteerd.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 9

Schenkers van bibliotheekmateriaal

M = monografie, P = periodiek

Personen

K. Essers	Valkenburg	P
E.C.M. Fleré	Geleen	P
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M/P
A. Knotter	Maastricht	M
G.C.P. Linssen	Roermond	M/P
J. Linssen	Maasbracht	M
J.F.R. Philips	Maastricht	M
J. van Schaik	Maastricht	M
E. Tomassen	Didam	M

Instellingen

ABW	Heerlen	M
Atrium Ziekenhuis	Heerlen	M
Brassband St. Gerlach	Valkenburg	M
ETIL	Maastricht	M/P
Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES)	Seraing (B)	M
MEMIC	Maastricht	P
Oranje-Nassau Groep	Amsterdam	M
Staatstoezicht op de Mijnen	Heerlen	M
Stichting Maaslandse Monografieën	Maastricht	M
De Unie	Sittard	M/P

Bijlage 10

Verworven archieven en documentatie

EAN: 1193.

Naam: Familie Koten te Grevenbicht.

Omvang: 0,25 m.

Bereik: 19e en 20e eeuw.

Rubriek: 13.01. Landbouw en veeteelt.

EAN: 1194.

Naam: Stichting Limburgse Kastelen.

Omvang: 1,62 m.

Bereik: 1968 - 1997.

Rubriek: 15.05. Bouwkunst, monumentenzorg, archeologie.

EAN: 1195.

Naam: L.A. Huygen te Maastricht, als bestuurslid van de stichting Limburgs Landschap.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1987 - 1994.

Rubriek: 12.02. Milieu.

EAN: 1196.

Naam: L.A. Huygen te Maastricht, als bestuurslid resp. voorzitter van Waterrecreatierraad voor de Provincie Limburg.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1971 - 1980.

Rubriek: 12.02. Milieu.

EAN: 1197.

Naam: Stichting Volkssuniversiteit Geleen, voorheen Carmel te Geleen.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1955 - 1996.

Rubriek: 14.05. Overige onderwijsinstellingen.

EAN: 1198.

Naam: Clientenraad Vijverdal te Maastricht.

Omvang: 1 m.

Bereik: 1980 - 1991.

Rubriek: 11.00. Gezondheidszorg.

DOC: 0067.

Naam: Manuscript over het leven van een boerin in de Roerstreek.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1908 - 1960.

Rubriek: 13.01. Landbouw en veeteelt.

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN: 696.

Naam: Frans Dohmen.

Omvang: 0,5 m.

Bereik: 1955 - 1980.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 1045.
Naam: Stichting Missiethuisfront Maastricht (MITUMA).
Omvang: 1 m.
Bereik: 1955 - 1980.
Rubriek: 17.01.04. Overige Rooms-katholieke instellingen.

EAN: 1078.
Naam: Nederlandse Bridge Bond District Zuid-Limburg.
Omvang: 0,25 m.
Bereik: 1993 - 2002.
Rubriek: 15.06 Sport.

EAN: 1159.
Naam: Gewestelijk Bureau Scouting Limburg, voorheen Diocesaan Hoofdkwartier van de Katholieke Jeugdbeweging te Maastricht.
Omvang: 4 m.
Bereik: 1946 - 1997.
Rubriek: 15.07. Recreatie.
DOC: 44.
Naam: Vaandels en vlaggen:
Vlag van de Algemeene Rooms-katholieke Ambtenaars Vereeniging, afd. Maastricht. 1918; vlag van de R.K. Bouwvakarbeidersbond St. Jozef te Heer. Opper. 1917; vlag van B&HB, Bouw- en Houtbond FNV, afd. Amby. Opper. 1920; vlag van de Ned. Kath. Mijnwerkersbond te Langeberg. 1949; vaandel van de Ned. R.K. Bouwvakarbeidersbond, St. Joseph afd. Maastricht. 1922.
Omvang: 5 stuks.
Bereik: ca. 1920-1970.
Rubriek: 21. Verzamelingen.

DOC: 45.
Naam: Foto's, foto- en gedenkboeken:
Collectie Herman Mulder, eigenaar/directeur van de machinefabriek t.b.v. grof-keramische producten te Tegelen; Collectie Olivier; Diversen..
Omvang: 4 m.
Bereik: 20e eeuw.
Rubriek: 21. Verzamelingen.

Overgedragen archieven en documentatie

DOC: 35.
Naam: Familie Geurts te Venlo.
Omvang: 0,12 m.
Bereik: 1808 - 1819.
Rubriek: 21.00. Verzamelingen.
N.B.: Overgedragen aan Gemeentearchief Venlo.

EAN: 636.
Naam: RK Studentenclub Sanctus Laurentius te Venlo.
Omvang: 0,12 m.
Bereik: 1915 - 1923 .
Rubriek: 14.07. Studentenleven.
N.B.: Overgedragen aan Gemeentearchief Venlo.

EAN: 798.

Naam: Mr. A. Haffmans, notaris te Helden.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1790 - 1900.

Rubriek: 18.02. Families, Personen.

N.B.: Overgedragen aan Gemeentearchief Venlo.

EAN: 857.

Naam: Mr. O.M.F. Haffmans, notaris te Helden.

Omvang: 0,25 m.

Bereik: 1917 - 1931.

Rubriek: 18.02. Families, Personen.

N.B.: Overgedragen aan Gemeentearchief Venlo.

EAN: 932.

Naam: Mej. M. Houben te Sevenum.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1961 - 1966.

Rubriek: 18.02. Families, Personen.

N.B.: Overgedragen aan Gemeentearchief Venlo.

EAN: 1052.

Naam: Confrontatie.

Omvang: 27 m.

Bereik: 1964 - 1992.

Rubriek: 17.01.04. Overige Rooms-katholieke instellingen.

N.B.: Overgedragen aan KDC te Nijmegen.

Bijlage 11

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)

Meerlo-Wanssum

Gemeentebestuur Meerssen (1951)

Meerssen

Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1961)

Valkenburg a/d Geul

Bedrijven

Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)

Maastricht

Ars Drukkerij B.V. (1993)

Roermond

Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)

Roermond

Buro 5 Maastricht (1995)

Maastricht

Buro Kragten B.V. (1988)

Roermond

Centraal Archief D.S.M. (1994)

Heerlen

Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)

Weert

Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)

Maastricht

Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)

Brunssum

Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)

Gulpen

Hertzdahl Beheer B.V. (1958)

Maastricht

J.G.I. Holding B.V. (1979)

Weert

Laudy Bouw & Planontwikkeling b.v. (2002)

Sittard

Laura-fonds, Stichting (1978)

Eijgelshoven

Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Maison Louis (1958)	Maastricht
Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)	Amsterdam
Recycled Paper Europe Roermond Papier b.v. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Satijn Architecten Ingenieurs (2000)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Adelbertabdij, Sint (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Archiefdienst (2003)	Venray
Bisdóm Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk Centrum Rolduc (2000)	Kerkrade
Bisschoppelijk College Broekhin (1975)	Roermond
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College Rolduc (1978)	Kerkrade
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Culthi Redon (2000)	Amsterdam
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Fontys Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Weert
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Graaf Huyn College (1975)	Geleen
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGL (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hoge Hotelschool (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Sittard
Kunsthandel Schiltaere (1999)	Klimmen
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond

Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen, Paters (1959)	Valkenburg a/d Geul
Nicolas Reusaet, Stichting (2000)	Sittard
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rijksarchief Limburg Bibliotheek (2004)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Amersfoort
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, drs. F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Alberts, mevr. C.M. (2002)	Nieuwstadt
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustus, drs. L. (1975)	Heerlen
Augustijn, A. (1996)	Zuidhoorn
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Tynaarlo
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Barske, A.C. (2004)	St. Odiliënberg
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht

Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, drs. J.L. (2004)	Wijchen
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek RA, prof. A. (1999)	Meerssen
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, drs. J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berg, drs. B.A.A. van den (2004)	Den Haag
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergen, W. van (1995)	Geleen
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré
Bertrand, R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Beumer, F. (1993)	Grevenbicht
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Cadier en Keer
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)	Tilburg
Birken, mr. H.H. (2002)	Groningen
Blaauw, dr. H. (2004)	Malden
Block, Ed.J. (1982)	Kerkrade
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boer, T. de (2004)	Venlo
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bohnen, drs. M.M.M. (1993)	Urmond
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bollen, L. (1997)	Burde
Bongaerts, C.G.G. (2000)	Roermond
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boomgaard, H.M. van den (2004)	Hollandsche Ring
Boreas, W.I.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr. M. (2002)	Bemelen
Bosch, R. (2000)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bots, dr. A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, J.G.T. (1967)	Maastricht
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Boven, J.H.H. van (1981)	Nuth
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2000)	Heerlen
Brans, dr. Med. H.O. (1988)	Stolberg (D)
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond

Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H. (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Broens, J.W. (1974)	Roermond
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Bruin, mevr. C.S.A.M. de (2001)	Maastricht
Bruijn, mr. A.H. de (2000)	Maastricht
Bruyn, drs. L.P.J. de (1999)	Bunde
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Buijs, mevr. A. (2002)	Gronsveld
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr. F. (2003)	Maastricht
Camp, H.J.G. op den (2000)	Amersfoort
Cartigny, W. (2000)	Utrecht
Castermans, mgr. A.M.H.A. (1994)	Born
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht
Cleuters, M. (2000)	Simpelveld
Cluitmans, drs. J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cobben, H.P.M. (1988)	Meerssen
Coelen, P.J.C. van der (1999)	Baarlo
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, drs. G.J.P.M. (1985)	Sittard
Cox, drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Cremers, J.J.F. (2000)	Sittard
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousens, dr. A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht

Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delescen, mr. R.A.J. (2000)	Roermond
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Dicker, drs. L.M.M. (2000)	Hoensbroek
Didden, J.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donker, mr. J.G. (1974)	Afferden
Donners, K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Doorn, dr. J.A.A. van (1999)	Sint-Geertruid
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)
Driessen, P.M.A.J. (2000)	Zutendaal (B)
Duynstee, mr. J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk, M. van (1999)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Dycks, L.C. (2004)	Koningsbosch
Eck-Kat, mevr. E. van (2002)	Sittard
Eggels-Erkens, mevr. J. (2000)	Geleen
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Elfrink, J.H.B. (2000)	Herten
Emmen, L.C.J. (2003)	Maastricht
Engelen, C.F.M. (1979)	Susteren
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Erdkamp, M.H. (2000)	Linne
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs. I.M.H. (2000)	Maastricht
Evers, dr. J.H.M. (1995)	Venray
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Feenstra, mevr. G.F.J. (2002)	Maastricht
Feller, drs. J.C. (1979)	Venlo
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)	Geleen
Franssen, drs. G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, H.L. (2002)	Sittard
Franssen, M. (1979)	Vaals

Frederix, drs. L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frenken, A.C.B. (2002)	Limbricht
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Frijns, P. (1995)	Stein
Gales, dr. B. (1975)	Groningen
Gasselt, drs. R.H.M. van (2004)	Bunde
Geenen, drs. W. (1982)	Wijlré
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Geraets, J.H. (2000)	Best
Geraets, M.H.L. (2000)	Roermond
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerwen, J. van (2000)	Amsterdam
Gessel, J.J.M. van (2000)	Heerlen
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geurts, H.M.L. (2000)	Weert
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghijzen, drs. J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, drs. B.J.M. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gielkens, ir. J.W. (2002)	Geleen
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, B.F.G. (2000)	Schinveld
Goossens-Probst, M. (2002)	Tegelen
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten
Göbbels, P. (2004)	Maastricht
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gubbels, G.J.H.M. (2004)	Noorbeek
Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, dr. J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, prof. dr. H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haesen, M.F.H. (1995)	Amsterdam
Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)	Thorn
Hameleers RA, drs. M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamers, G.W.F. (2002)	Sittard
Hanckx, I.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Hartman-Dröge, mevr. C. (2004)	Vlaardingen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Heersink, A. (2004)	Arnhem
Helgers, J.J.M. (2004)	Ravenstein
Henrar, A.F. (1975)	Maastricht
Hermans, F. (2000)	Nijmegen
Hermans, G. (2000)	Maastricht
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, prof. dr. J.M. (1992)	Groningen
Hermans, M.J.F.L.G. (2002)	Maastricht

Hermans, R.H.W.W.M. (2002)	Papenhoven
Hermans, ir. W. (1997)	Gangelt-Hastenrath (D)
Herp, drs P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg a/d Geul
Heijden, P.J. van der (2000)	Amsterdam
Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heijenrath, L.J.A. (1999)	Kerkrade
Hoebers, P.C.M. (1974)	Horst
Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Hol, F.A.G. (2000)	Heerlen
Homburg, prof. dr. E. (1994)	Eijsden
Hommers, mej. mr. A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hoogerwerf, M. (2000)	Landgraaf
Horsten, ing. A.H. (2000)	Amstenrade
Horsten, drs. M.M.M. (1994)	Hedel
Houben, drs. C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, E.G.P. (2000)	Maastricht
Houben, J. (2000)	IJsselstein
Houtmortels, mevr. D. (2004)	Maastricht
Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Hupperts, mr. A.J.M. (1982)	Maastricht
Huskens, J. (2000)	Roermond
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hustinx, mr. F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huys, J.S. (1999)	Grubbenvorst
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, A. (2004)	Hoensbroek
Jacobs, H.L.I. (2000)	Geleen
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)	Maastricht
Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, mr. C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Spaubeek
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.A.M. (2004)	Nijmegen
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, mr. J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jenniskens, drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr. D.B. (1988)	Schin op Geul

- Jongen, E. (1995)
Jongen, J.M.G. (1979)
Joosten, E.A. (1988)
Jöris Maassen, mevr. B. (2000)
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
Jötten, J.A.G. (2000)
Kamp, H.J. op den (1979)
Kasdorp, J.M.A. (1988)
Keizers, mr. R. (2002)
Keltjens, J.G. (1998)
Kempen, dr. W. van (2000)
Kerckhoffs, drs. J.H.H. (1974)
Kerkhofs, mevr. H. (2000)
Kerpershoek, R.C. (1995)
Kessels, F.A.H. (1974)
Kessels, G. (2000)
Keijzers-Mesters, mevr. V. (2000)
Kicken, R.J.A. (1986)
Kikken, M.G. (2000)
Kirkels, L. (1979)
Kissels, W. (2000)
Klaassen, drs. W.J.M. (1974)
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)
Klerk, J.H.C. de (2000)
Klerken, C.J.W.A. (1995)
Kleutghen, A. (1979)
Klijn, mevr. A. (2000)
Knappen, drs. J.G.J. (1975)
Knibbeler, drs. D.J.M. (2003)
Knoors, H.J. (1979)
Knoors, J.A. (1972)
Knotter, J. (1999)
Kohlbacher, J. (1988)
Koken, H. (1999)
Koldewey, dr. J. (1982)
Konings, mevr. M. (2000)
Koolen, H.W.M. (2000)
Koops, drs. H.A.B. (1988)
Korsten, G.H.M. (1999)
Korsten, H.F.J. (1999)
Kreukels, drs. J. (2002)
Kreukels, dr. L. (2000)
Kreuwels, ir. W.G.J. (1984)
Kunder, J. de (1988)
Kuppens, M. (2000)
Kuster, H.J. (2000)
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)
Labrie, prof. dr. A. (1997)
Lakmaker, mevr. F. (1986)
Lambriex, P.H.M.J. (1988)
Lampe, P.P. (1998)
Langeweg, drs. S. (1994)
Lardinois, P.M.J.P. (1975)
Laumen, J. (2004)
Lanaken (B)
Heerlen
Swalmen
Valkenswaard
Amsterdam
Maastricht
Munstergeleen
Maaseik (B)
Sittard
Arcen
Geijsteren
Spaubek
Riemst (B)
Landgraaf
Venlo
Cadier en Keer
Melick
Schimmert
Stein
Meerssen
Sittard
Alphen a/d Rijn
Nijmegen
Roermond
Blerick
Overpeit (B)
Maastricht
Breda
Heerlen
Roermond
Grevendicht
Zetten
Maasmechelen (B)
Landgraaf
Buren
Maastricht
Heythuysen
Eijsden
Jabeek
Arnhem
Geleen
Maastricht
Geldrop
Heythuysen
Sint Odiliënberg
Beek
Roermond
Maastricht
Gronsveld
Maastricht
Banholt
Maastricht
Maastricht
Weert

Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Erussel (B)
Lemmens, H.J.A. (1998)	Geleen
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)	Visé (B)
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leonards, dr. Chr. (2002)	Maastricht
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linde, W. van der (1999)	Urmond
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amsternrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.F. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Maasbracht
Litjens, H.L.A. (2003)	Weert
Loo, A.J.W. van (1982)	Kerkrade
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, J. (2004)	Bergen (I)
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lumens, A.A.H. (2002)	Einighausen
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luyt, drs. P.B.N. van (1980)	Sittard
Luijten, M.G.J. (2000)	Merkelbeek
Maas, S. (2004)	Geleen
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Magielsen, drs. A.F. (2001)	Kerkrade
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, drs. E.R.J. van der (1974)	Warmond
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathissen, mevr. M. (2000)	Heerlen
Mathijssen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Metselaars, H.J. (2002)	Amsterdam
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijer, ir. J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Meijssing, mej. J.C. (1978)	Valkenburg a/d Geul
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht

Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Nadorp, S.M.G. (2002)	Sittard
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neelen, H.J.H. (2000)	Roermond
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M.M.M. (1980)	Venlo
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nillesen, J.H.M. (2002)	Eys
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg a/d Geul
Nuyens, dr. C.M. (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Maastricht
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Offermans, drs. J.P.L.G. (1981)	Sittard
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)	Malden
Omloo, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Paes, ing. F.M.H.E. (2000)	Nijmegen
Palmen, ir. H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Peters RA, H.H.M. (2000)	Weert
Peters-Bijlmakers, M. (1999)	Geleen
Philips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht
Pierey, drs. L.J.M. (1974)	Heerlen
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden

Piters, M.Th.C. (1995)	Valkenburg a/d/ Geul
Pluymakers, J. (2000)	Beek
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d/ Geul
Poell, drs. W.A.G. (1974)	Mheer
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)	Baarlo
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Pijls, H. (2000)	Brunssum
Pijls, J.R. (2000)	Roermond
Pijpers, drs. J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, J.J.M. (2000)	Venlo
Quaedvlieg, drs. N.T.J. (1982)	Landgraaf
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)	Vaals
Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)	Horion-Hozemont (B)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Ramakers, J.L.M. (2000)	Sint-Odiliënberg
Regout, C.N.L. (2004)	Baarn
Reinaerts, J.L.H. (2003)	Maastricht
Renes, J. (1988)	Utrecht
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr. T.J. van (1975)	Gronsveld
Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Ritzerfeld, J.W. (2000)	Heerlen
Roberts, P. (1979)	Molenhoek
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr. F.W.M. (2001)	Leiden
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Rooij, J.W. van (2000)	Utrecht
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, M.H. (2002)	Sittard
Rutten, mr. R.H.H. (2000)	Bemelen
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Rijsselt, E.F. van (2000)	Maastricht
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, drs. J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, ing. J.H.W. (1979)	's-Hertogenbosch
Schinck, drs. P.I.G. (1991)	Baarlo
Schlösser, ir. J.C. (1959)	Heerlen
Schmeits, F.Ch.M. (2004)	Maastricht
Schmitz, H. (2000)	Venlo
Schoenmakers, drs. P.I.J.M. (2000)	Roermond
Schouten, P. (2000)	Swalmen
Schreurs, J.H. (2002)	Papenhoven
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreven, L.J.G. (2002)	Voorburg
Schueler, mevr. I. (2000)	Eindhoven

- Schulpen, W.F.M. (2000)
Schunck-Brouwers, mevr. J.H.L.M. (1979)
Schupp, ing. M.H.L.W. (2000)
Schuren, C. (2000)
Schutgens, N.H.J. (1966)
Schwanen, H.M.M. (1975)
Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)
Seerden, mevr. W. (1990)
Segeren, J.G.M. (2000)
Semmeling, R.J.J. (1982)
Severens, J.J. (1979)
Sillekens, drs. J.Th. (1972)
Simonis, mevr. mr. J.C.I. (2002)
Simonis, J.G.C. (1977)
Slangen, drs. I. (2001)
Slootweg, G.J. (1980)
Smeets, J. (2002)
Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)
Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)
Snijders, P.J.M.A.T. (2000)
Soest, K.W.Th. van (2000)
Somers-Creemers, mevr. J. (2000)
Soomers, J. (2000)
Speth, L.J.H. (1979)
Spierts, P.J.G. (1968)
Spiertz, prof. dr. M.G. (1972)
Spits, L. (2001)
Spitz, E.J.C. (1958)
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)
Stals, L. (1979)
Standaert, C.M.H. (1982)
Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)
Stassen, mr. R.J. (1969)
Steen, F.M.J. van der (1970)
Stegge, C. aan de (2000)
Stevelmans, F. (1976)
Stevens, H. (1988)
Stevens, M.F.M.N. (1981)
Steijvers, J.L. (1974)
Stigter, G. (2000)
Stille, mr. A.L.G.A. (1979)
Stoel, mej. J.G.M. (1979)
Straatman, R. (1986)
Stratum, drs. J.C.M. van (1965)
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)
Stuurman, J.A.G.M. (1967)
Stijnen, P.J.J. (1979)
Suilen, L.F.M. (2000)
Suylen, H.H.G. (1987)
Tacken-van Wesse, mevr. drs. J. (2002)
Tagage, pastoor S. (1982)
Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)
Teunissen, A. (1996)
Theelen, Th.J.H. (2000)
Susteren
Maastricht
Oirsbeek
Arnhem
Maastricht
Kerkrade
Venlo
Weert
Geleen
Maastricht
Heerlen
Nijmegen
Maastricht
Maastricht
St.-Odiliënberg
Limbricht
Munstergeleen
Merkelbeek
Spaubeek
Beegden
Boxmeer
Maastricht
Klimmen
Maastricht
Landgraaf
Nijmegen
Valkenburg a/d Geul
Maastricht
Maastricht
Weert
Thorn
Dreischor
Roermond
Helden-Beringe
Bunnik
Groningen
Maastricht
Landgraaf
Eelde
Utrecht
's-Gravenhage
Lomm
Amsterdam
Zaltbommel
Dordrecht
Hoensbroek
Maastricht
Herten
Berg en Terblijt
Maastricht
Maastricht
Venlo
Margraten
Venlo

- Thelen, dr A. (2000)
 Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)
 Thewissen, drs. H. (1992)
 Thonon, mevr. B. (2000)
 Thijs, drs. P. (1975)
 Tillmans, L. (2000)
 Tindemans, mevr. I.M. (2002)
 Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)
 Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
 Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)
 Tonnaer, J.J.G. (1958)
 Tops, drs. P.M.J.A. (2002)
 Trijbels, J. (2000)
 Tummers, E.L. (2000)
 Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)
 Ubachs, dr. P.J.H. (2000)
 Urlings, A. (1998)
 Urlings, P.J. (2000)
 Vaessen, J.S.G. (1976)
 Vaessen, J.W. (1972)
 Valentijn, J.H.G.M. (2000)
 Varst, J.L.A. van der (2000)
 Veelen, M.J. (1990)
 Veld, A.J.G. op het (1975)
 Veld, H.H. op het (2000)
 Velde, drs. G.C.J. van der (2000)
 Velden, F. van der (2000)
 Ven, C.P.H.W. van de (2000)
 Venne, P.M.A. v.d. (2000)
 Venne, S.J. van de (2004)
 Venner, dr. J.G.C. (1982)
 Verbeet, dr. G.J.B. (1960)
 Verberkt, mevrouw drs. M.A.A. (2003)
 Verdeuzeldonk, J.C. (2000)
 Verheggen, A. (1982)
 Verheggen, H.A.J.A. (1974)
 Verheijden, R. (2000)
 Verheijen, G.F. (1973)
 Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)
 Verhofstadt, J.H. (1987)
 Verstappen, H.M.Ch. (2003)
 Verstegen, J. (2000)
 Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)
 Verwey, H.P. (2002)
 Verzijlbergh-Woittiez, dhr. en mevr. (1998)
 Veugen, F.L.G. (1982)
 Visschers, J.Ch.F. (2000)
 Visser, mevr. J.S. (2004)
 Vlerken, drs. J.P. van (1974)
 Vliegen, P.H. (2000)
 Vranken, D.C.A.M. (1999)
 Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)
- Gernert
 Cadier en Keer
 Sint-Odiliënberg
 Wijlré
 Maastricht
 Heerlen
 Wenen (A)
 Heemskerck
 Ingber
 Mheer
 Thorn
 Thorn
 Sittard
 Sittard
 Landgraaf
 Schinveld
 Maastricht
 Maastricht
 Schimmert
 Bunde
 Ridderkerk
 Sittard
 Posterholt
 Posterholt
 Posterholt
 Helden-Panningen
 Ohé en Laak
 Maastricht
 Heerlen
 Schin op Geul
 Vlodrop
 Maastricht
 Grathem
 Maastricht
 Venlo
 Meijel
 Roermond
 Roermond
 Heerlen
 Horst
 Heerlen
 Kerkdriel
 Maastricht
 Sittard
 Weert
 Munstergeleen
 Maastricht
 Sittard
 Beek
 Leiden
 Aarle-Rixtel
 Kerkrade
 Maastricht
 Sittard

Vries, dr. H. de (2000)	Geleen
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van, (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, ir. D.J. van (1988)	Maastricht
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	Sint-Martens-Voeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten
Wassink, J.F.A. (2000)	Weert
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Gouda
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Wieland, drs. J.H.M. (1984)	Lelystad
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs. L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond
Wind, mr. G.A.T. (1998)	Roermond
Winkelman, mevr. drs. H.J.M. (2000)	Utrecht
Winten, M.A.L.M. (2000)	Maasmechelen (B)
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Witlox, drs. Aristides P. (2000)	Maastricht
Wolters, drs. F.L.A.J. (1999)	Venlo-Blerick
Woude, prof. dr. A.M. van der (1987)	Ede
Wijers, drs. J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijler, P.J.L. (2000)	Opijnen
Wijnen, prof. dr. W. (1981)	Bunde
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)	Eijsden
Wijshoff, H.M.A. (2000)	Grevenbicht
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zagwijn, E. (2004)	Steyl
Zanders, dr. H.L.G. (1969)	Lage Mierde
Zimmermann, D.R. (2000)	Sittard
Zimmermann, H. (2000)	Elsloo
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)	Weert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek
Zwart, M.H. (2004)	Herkenbosch